Indische Letteren

Twaalfde jaargang / nummer 1 / maart 1997

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie:
Reggie Baay
Liesbeth Dolk
Bert Paasman
Gerard Termorshuizen
Peter van Zonneveld

ISSN 0920-6949

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Redactiesecretariaat
Reggie Baay
Verdihof 36
2402 VC Alphen aan den Rijn

Ledenadministratie
Marian Fillié
Schuberthof 43
2402 GJ Alphen aan den Rijn

Inhoud

Redactioneel 1
F. Springer: *Collector's items* 3
Cathelijne Veenkamp: *Oriëntatie of desoriëntatie? Over het cultureel-literaire tijdschrift* Oriëntatie 13
Tineke Hellwig: *Nog meer kleinkinderen van de thee* 27
Marloe Bindels: *Indië in* De Gids *1837-1900* 34
Roger Tol: *De identiteit van A. van de Werken* 45
De Indische Navorscher 47
Uitnodiging 48

Redactioneel

In dit maartnummer van 1997 verschijnen de teksten van twee lezingen gehouden op onze bijeenkomsten in 1995 en 1996: van Marloe Bindels over *De gids* en van Cathelijne Veenkamp over *Oriëntatie*. Van de hand van Roger Tol, bibliothecaris van het KITLV te Leiden, verscheen in ons vorige nummer een signalerend artikel 'Weg met de Jezuïten! Een objectieve Maleise evaluatie uit 1848'. Roger Tol komt in deze aflevering op dit artikel terug met een verrassend postscriptum, dankzij de opmerkzaamheid van de auteur Frits van den Bosch. Tineke Hellwig, assistent-professor te Vancouver, die in 1995 de 'theereis' meemaakte in de Preanger, ontdekte talrijke onbekende kinderen en (achter)kleinkinderen van Eduard Julius Kerkhoven.

Op 29 augustus 1996 werd in Leiden het boek *Besturen in Nederlands-Nieuw-Guinea 1945-1962* gepresenteerd door de KITLV-uitgeverij te Leiden. Daarbij werd ondermeer het woord gevoerd door de diplomaat-auteur F. Springer. We danken hem voor de toestemming de tekst van zijn korte en amusante voordracht in ons tijdschrift af te drukken.

Bijzondere aandacht vragen wij voor de lezingenmiddag van 6 juni a.s. (zie de Uitnodiging elders in dit nummer). Er zal na de lezing van Roger Tol en de lezing met dia's door Ruud Spruit, directeur van het West-Fries Museum te Hoorn, een interview plaatsvinden met F. Springer. De redactieleden Liesbeth Dolk en Peter van Zonneveld zullen zich ongeveer een uur met hem onderhouden.

Tenslotte delen wij nu al mee dat ons jaarlijks symposium op zondag 28 september a.s. zal plaatsvinden, met als actueel onderwerp 'De Atjeh-oorlog in literatuur en op televisie'. Als toepasselijke locatie is 'Bronbeek' (Velp) gekozen.

Carel Schneider, Controleur Baliem, Baliemvallei, 1961 (privé-collectie C.J. Schneider).

*Collectors' items**

F. SPRINGER

Pim Schoorl vroeg ook mij, vandaag iets te zeggen. Ik dacht meteen: waarom ik? Tenslotte behoor ik tot een van de laatste lichtingen bestuursambtenaren die Nieuw-Guinea-waarts gingen en zo zijn er dus hier veel oud-collega's die meer recht van spreken hebben – en in het rijtje specialisten door wie u vandaag wetenschappelijk verantwoorde kost wordt gepresenteerd, hoor ik ook niet thuis. Ik ben dus maar zo vrij geweest een andersoortig, en absoluut onwetenschappelijk potje voor u op het vuur te zetten.

Waarom ik? Die vraag stelde ik mij in april 1958 op het kantoor van het Hoofd Plaatselijk Bestuur van Hollandia, nadat ik, aspirant-controleur t/b, groen als gras, want twee maanden tevoren in Nederlands-Nieuw-Guinea gearriveerd, bij de Chef werd ontboden en dat was tot dan toe nog niet eerder gebeurd. Ik had aangenomen dat hij, meteen na mijn opwachtingsbezoek, alweer vergeten was dat ik onder zijn bevelen was gesteld – in elk geval had hij in die twee maanden geen behoefte gevoeld mij tot zich te roepen. Ik zat elke dag in dossiers van de Landschapsrechtbank te neuzen, in een hokje aan het eind van de kantoorgalerij, en toen opeens stond de oppas voor mijn tafel: 'Tuan HPB panggil.' Je schrikt je dan wel te pletter.

De heer Thom van den Broek, want die was het, gaf mij een opdracht – een heel speciale opdracht, zei hij. Het gouvernement was voornemens een voorlichtingsfilm te produceren over het zo belangrijke werk van de bestuursambtenaar in het veld, en HPB-Hollandia was verzocht een ervaren controleur ter beschikking te stellen om in die film te acteren. Maar niemand van de door mij met ontzag bespiede collega's op kantoor – stuk voor stuk bárstend van de ervaring natuurlijk – niemand van hen wou voor de camera. Dus schoof de chef mij, zijn jongste aanwinst, met een royaal gebaar dit klusje in de schoenen. 'Ik ben er nét', sputterde

---

* Tekst van de korte voordracht bij de presentatie van *Besturen in Nederlands-Nieuw-Guinea 1945-1962*. Leiden: KITLV, 1996.

ik even tegen, 'ik ben nog niet één keer op tournee geweest.' Maar hij zei geruststellend dat niemand die de film te zien kreeg, dat ooit te weten zou komen. Ik moest mij vervoegen bij de heer W.E. Tausent, Waarnemend Hoofd van het kantoor Voorlichting en Radio omroep. Ik heb zijn initialen en pangkat nog even opgezocht in het *Vademecum voor Nederlands Nieuw Guinea*, een boekwerk daterend van 1956, dat reeds lang geworden is tot een collectors' item – het eerste collectors' item dat ik dus in dit praatje bij name noem. Onlangs zag ik in de catalogus van een antiquaar het *Vademecum* aangeboden voor *f* 75,–. Zeldzaam, stond erbij. Wie van u nog zo'n ding heeft – wees er zuinig op. Met het oog op de mij opgedrongen filmrol haalde ik in het gouvernementshotel in Hollandia-Binnen (voor veel ambtenaren de toegangspoort tot Nederlands-Nieuw-Guinea) de kraaknieuwe kaki tourneebroek uit de koffer. Op mijn verzoek had men ruime zakken genaaid op de pijpen, waarin dan ondermeer plaats zou zijn voor een kompas – want tijdens de aan onze uitzending voorafgegane cursus in het Tropeninstituut te Amsterdam was mij en mijn aanstaande collega's (wij waren met zijn zevenen) met nadruk ingeprent dat een bestuursambtenaar in de boerenkool van Nieuw-Guinea slechts met behulp van een goed kompas zou kunnen overleven.

U *hoeft* het niet te geloven, maar vlak voor vertrek uit Nederland heb ik met dat ding nog geoefend in de duinen bij Scheveningen. Zonder veel succes – de illusie van richtingloos dwalen in de bush viel daar niet op te roepen. In elk geval: zo'n kompas bezat ik dus, maar het leek mij niet nodig dat instrument voor de opnamen van de voorlichtingsfilm mee te nemen, want die werden gemaakt in een geriefelijke hoek van de velen van u ongetwijfeld bekende uitspanning 'Meerzicht', aan het Sentanimeer. Op aanwijzing van de regisseur stelde ik mij op aan het hoofd van een tiental politieagenten van het detachement Sentani en zo patrouilleerden wij in het rond over het gazon van 'Meerzicht'. Een warm werkje was het wel, want het moest vele malen overnieuw. Niet dat mijn mannen en ik zo slecht acteerden, maar soms verschenen de zitjes en parasols van het restaurant in beeld en één keer trof het oog van de camera een waterskiër die te dicht langs de oever scheerde toen ik mijn agenten wees op het zojuist door ons ontdekte majestueuze Sentanimeer. Het scenario schreef voor dat wij hier een bivak gingen opzetten. Er werd lang gefilmd bij het bereiden van onze simpele tourneemaaltijd – de eerste van vele tientallen keren dat ik sauries in tomatensaus at – die eerste keer nog met smaak. Niet ver achter ons bivak keken badgasten van 'Meerzicht' verbaasd toe vanachter hun glazen koele pils.

Later heb ik in een publicatie van het Ministerie van Zaken Overzee gelezen dat 'de film een uitstekend beeld geeft van de inspannende arbeid die de bestuursambtenaar onder vaak moeilijke omstandigheden in Nederlands Nieuw Guinea verricht'. Helaas ontbreekt deze film in

Frans Peters' selectie van vandaag. U zult dus mijn woord voor lief moeten nemen dat hij écht bestaat, die film, en dat hij echt zo gemaakt is als ik beschreef. De bescheidenheid gebiedt mij natuurlijk dit filmpje met mijzelf in een sterrol *niet* tot collectors' item te verklaren.

Vanwege vandaag deed ik een willekeurige greep in een oude hutkoffer, te weten mijn privé-verzameling Nieuw-Guinese bureaucratische en andere curiosa en ik wil u over een paar van mijn vondsten verslag uitbrengen.

Collectors' item nummer twee (na dat *Vademecum*): een stapel door vocht en witte mieren aardig aangevreten maar nog steeds leesbare stencils, bevattende notulen van de Adviesraad Hollandia (een soort gemeenteraad in oprichting) waarvan ik een tijdje secretaris mocht spelen. Morsdode ambtelijke taal, en dat was het waarschijnlijk al in 1958, en ook toen door niemand anders gelezen dan door mijzelf. Het bewijs van dit laatste kreeg ik al bij het allereerste verslag van mijn hand. Dat document was spoedshalve per bode bij de raadsleden bezorgd. Na de verzending leunde ik tevreden achterover, las voor de aardigheid nog eens de tekst door en merkte toen pas dat ik enige kernachtige uitspraken van het lid, de heer Nicolaas Jouwe, in de mond had gelegd van het lid de heer Sikman, eigenaar van de gelijknamige bekende toko, en dat terwijl beide heren zoals iedereen wist geregeld in de Raad tegengestelde meningen verkondigden. Panische schrik, maar tijd voor correcties was er niet. Ik zag mij al ontslagen. Maar ter raadszitting die avond werden mijn notulen bij acclamatie en onder dankzegging aan de secretaris goedgekeurd. Mijn blunder was de heren niet opgevallen en ik heb sindsdien dus maar aangenomen dat geen hond die onleesbare stukken van mijn hand ooit gelezen heeft.

Collectors' item nummer drie: ik lees u voor een interessante brief uit New York, gericht aan de 'districtsofficier' van de Baliemvallei, Wamena, Nieuw-Guinea – dat was ik toen toevallig:

> Dear Sir, namens een van mijn cliënten, een amateur-antropoloog van reputatie, die er de voorkeur aan geeft anoniem te blijven, verzoek ik U vriendelijk mij te laten weten op welke wijze de kannibalen onder Uw jurisdictie mensenvlees bereiden en consumeren. Ik ben U zeer dankbaar voor elk detail dat U mij terzake kunt verschaffen. Zoudt U dit verzoek met de nodige spoed willen behandelen? Urgent! Alle te maken onkosten worden uiteraard onmiddellijk vergoed. Uw dienstwillige dienaar Fred C. Lederick, Personal Publicity Incorporated.

De naam alleen al! De vraag die na lezing vooral bij mij opkwam: waarom had die amateur-antropoloog van reputatie zo'n haast? Was

hij van plan zijn echtgenote of schoonmoeder op zo smakelijk mogelijke wijze tot sateh te verwerken? Hoe dan ook, zoals u allen weet, een BB-ambtenaar, plichtsgetrouw, nauwgezet als hij was, beantwoordde altijd alle aan hem gerichte schrijvens omgaand, dus dat gebeurde ook met de brief van Fred C. Lederick. Wel leek het mij wenselijk enig advies in te winnen bij een goed kenner van de plaatselijke gewoonten, te weten pater Arie Blokdijk van de rooms-katholieke missie (God heeft inmiddels zijn ziel), die mij op de bestuurspost graag gezelschap hield bij de borrel. De pater ging er eens goed voor zitten, wreef zich in de handen en na een uurtje of wat waren wij, geholpen door de jenever, erg voldaan over ons antwoord aan New York. Het spijt mij zeer dat ik geen kopie van onze brief heb kunnen traceren, maar het kwam erop neer dat wij sterk aanrieden vooral met de bil van het slachtoffer te beginnen en veel aubergines en lombok te gebruiken en ook (dit was de finishing touch van de pater) de madeirasaus te hanteren.

Collectors' item nummer vier, in de hutkoffer aangetroffen, beetje volumineus, maar ook om nooit afstand van te doen: de slaapzak van de Franse cineast Pierre Dominique Gaisseau, maker van de klassieke film 'Le ciel et la boue'. Een man die sommige van mijn oud-collega's zich vast ook nog goed herinneren. Hij kon dan wel prachtige films maken, maar oeroesen was niet zijn grootste kracht, zodat hij op zijn overigens barre tocht dwars door Nieuw-Guinea, van zuid naar noord, nogal eens een beroep moest doen op onze bestuursposten voor eten, drinken, afvoer per vliegtuig van zieke en zelfs dode dragers. Tenslotte dook hij heelhuids op uit het oerwoud, niet ver van Hollandia, en daar werd hij, de Parijzenaar, tot zijn stomme verbazing, zoals hij mij later vertelde, verwelkomd door een heer die het platste Parijse argot nog beter beheerste dan hijzelf. Velen van u hebben het al geraden: dat was Raphaël den Haan, legendarisch bestuursambtenaar, fameus woudloper, soms blootsvoets en in Tarzanachtige kledij, geïnspireerd practical joker, inspirerende chef, kortom: un vrai original, aan wie ik graag bij deze mijn hommage wil betuigen. Tussen haken: als u het mij vraagt zou er gemakkelijk een heel symposium gewijd kunnen worden aan Raphaël den Haan, waarbij naast wetenschappelijke beschouwingen van zijn activiteiten als bestuursambtenaar ook zeer veel plaats moet worden ingeruimd aan anekdotes over deze uitzonderlijke figuur, thans woonachtig in Australië en dit jaar 75 geworden. Ook zou zeker zijn voorzitterschap van de jury der Miss Hollandia-verkiezingen van 1959 aan de orde moeten komen.

Eén anekdote vertel ik hier maar vast: in 1961 werd in Wamena de eerste zogenaamde Berglandconferentie gehouden. Deelnemers: gouvernement, zending, missie, linguïsten, antropologen, enzovoorts. Een uiterst serieuze aangelegenheid. Het frappeerde mij dat bepaalde zendelingen en missionarissen die bij wijze van spreken soms al jaren op

tien minuten lopen van elkaar noeste arbeid verrichtten onder dezelfde stammen, ter conferentie nog aan elkaar moesten worden voorgesteld, maar dit terzijde. Den Haan, Commissaris Bergland, zeg maar resident, leidde de vergaderingen. Het leek hem een goed idee de deelnemers meteen de indruk mee te geven dat het BB ook op technisch gebied grote activiteiten ontwikkelde. Kort tevoren hadden wij uit Hollandia een aantal aftandse, afgedankte telefoontoestellen ontvangen, en een paar rollen telefoondraad. Een met de hand te bedienen centrale ontbrak nog, evenals de voor installatie benodigde handleiding. De alvast opgehangen telefoondraden bungelden er in de kotta Wamena maar slapjes bij tussen bestuurskantoor, politietangsi, radiostation, passanggrahan. Den Haan droeg mij op, zo'n voorlopig nog levenloos telefoontoestel op de conferentietafel te plaatsen. Tijdens de eerste zitting belde hij twee keer op. 'Wat is het nummer van het radiostation?', vroeg hij aan mij. 'Wamena 8', zei ik. Hij draaide aan de prehistorische handle, vroeg nummer 8 aan bij de fictieve centrale, en informeerde hoe laat de Kroonduif Dakota verwacht kon worden. Hij luisterde even. 'Nog niet bekend', meldde hij toen de vergadering. Om twaalf uur vroeg hij: 'Wat is het nummer van de passanggrahan?' 'Wamena 4', zei ik. En hij gaf telefonisch de boodschap door dat de conferentiegangers (zoals afgesproken) over een kwartier kwamen lunchen. Niemand behalve ik wist dat de Commissaris Bergland in de dode hoorn slechts tot zichzelf sprak. Men keek doodstil toe en knikte instemmend toen Den Haan de hoorn neerlegde, en met zijn beste pokerface opmerkte: 'U ziet, mijne heren, de vooruitgang is ook in ons bergland niet meer te stuiten, goede communicatiemiddelen zijn daarbij een eerste vereiste.' Geen van de aanwezigen vroeg gelukkig of hij ook even mocht bellen. Dit allemaal naar aanleiding van Gaisseau's oude slaapzak.

Collectors' item nummer 5: de tekst van de instructie uit Hollandia, uit te voeren op 1 december 1961, toen wij in Wamena feestelijk het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's lanceerden. Met toespraken en vlaghijsen op het veldje voor het bestuurskantoor – en meteen erachteraan een voetbaltoernooi waarvoor men van her en der in de Baliemvallei naar de hoofdplaats was gekomen. In de instructie stond onder andere dat in de te houden toespraak duidelijk moest uitkomen: '– dat naast de landsvlag, symbool van eenheid en eigen indenteit van de Papoeas, de Nederlandse vlag gevoerd blijft worden als zinnebeeld van de handhaving van de rechtsorde onder het Nederlandse oppergezag en de daarvoor aan de bevolking geboden bescherming. De twee vlaggen naast elkaar symboliseren het feit dat niet alleen Nederland, maar ook de Papoeas zelf aan de toekomst van Nieuw Guinea werken –'. Einde citaat – eigenlijk einde alles, want: words words words! Woorden die mij bij herlezing in latere tijden een bittere smaak in de mond gaven. Maar het voetbaltoernooi was een groot succes.

Omslag van gecombineerde editie (1986) van *Bericht uit Hollandia* (1962) en *Schimmen rond de Parula* (1966).

Collectors' item nummer zes: als laatste persoonlijk archiefstuk noem ik u een schrijven van het Ministerie van Zaken Overzee, dat mij tegen het einde van het verlof bereikte en waarin mij werd medegedeeld wat mijn nieuwe standplaats zou zijn: Merauke, controleur I t/b van resident Eibrink Jansen. Aanvullende uitrustingstoelage was inmiddels gegireerd, stond erbij.

Prima efficiënte actie dus van de betrokken commies van het Departement aan het Plein. Alleen: het was augustus 1962 en heel kort tevoren hadden we in Nederland op de televisie het wajangspel in New York van VN-dignitarissen en Nederlandse en Indonesische diplomaten kunnen gadeslaan waaruit bleek dat achter ons oppergezag in die uithoek van Azië een punt was gezet. Het leek mij dus gewenst om de commies op te bellen of het nog wel doorging, Merauke. Hij was verbaasd over mijn vraag. 'Hoezo *niet*?', vroeg hij. 'Nou, vanwege het wereldnieuws van de afgelopen dagen.' Even stilte. 'Ik heb nog geen tegengestelde orders ontvangen', zei hij toen. 'Ik raad U aan die aanvullende uitrustingstoelage gewoon te besteden', en na een ogenblik nadenken, 'maar misschien is het toch beter daar niet te lang mee te wachten.' Zo gezegd, zo gedaan.

Dit waren een paar van mijn, nog steeds gekoesterde, collectors' items, met daaraan verbonden herinneringen. De bittere smaak waar ik het over had, ben ik eigenlijk altijd blijven proeven – en zo zal het menigeen van mijn oud-collega's ook zijn gegaan. Ik vroeg mij in de vele jaren ná 'Nederlands Nieuw Guinea' op gezette tijden af: de holle woorden die ik, weliswaar op instructie, maar toch zo vol overtuiging op 1 december 1961 had uitgesproken – wat zouden de Dani-voormannen in de Baliemvallei zich nog daarvan herinneren? Zouden zij zich mij, en mijn vrouw en alle andere witgezichten van de Nederlandse pemerinta, nog herinneren? Zo ja, dan toch als lieden die hen lang geleden iets op de mouw hadden gespeld en die daarna snel door de zijdeur afgingen? Want – die Papoeavlag mocht al gauw nadien niet meer wapperen, en dat volkslied werd ook niet lang straffeloos gezongen.

Achtentwintig jaar later, in 1990, hebben wij tijdens een bezoek aan Irian Jaya antwoord gekregen – van de Oude Garde, in de Baliem. 'Ach HPB, jij kon het ook niet helpen', zeiden ze. 'Hogere opperhoofden beslisten over ons en we hebben jou niets kwalijk genomen.' 'Maar', zei een van hen er meteen achteraan: 'voordat je wegging heb ik je gemeld dat ze mijn grootste varken gestolen hadden, en jij zei dat je de dieven zou opsporen en dat heb je toen niet gedaan!' Een geheugen als een pot, dus, maar ja, hij was vroeger al een lastig baasje. Ze namen ons in optocht mee naar oude fundamenten en laatste resten van wat de eerste bestuurspost in de Baliem was geweest. Het leek wel een bezoek aan de ruïnes van Troje of Pompeji. En elke dag van ons verblijf in Wamena zaten van vroeg tot laat in een steeds groter wordende kring

rond onze logeerhut, oude vrienden en ook een enkele oude tegenstander, hun vrouwen en kinderen kwamen ook, en het ophalen van herinneringen nam geen eind. De namen van beroemde en beruchte oorlogshoofden, reeds lang verdwenen, werden nog steeds met ontzag en lichte vrees uitgesproken alsof ook de schimmen van die 'Big Men' ieder moment op onze reünie konden verschijnen. Gedetailleerde, kleurrijke beschrijvingen van veldslagen en tweegevechten werden bijkans in de vorm van een homerisch epos voorgedragen. Begaafder ouwe hoeren dan de Dani heb ik later alleen in Perzië ontmoet.

Herinneringen aan de Nederlandse bestuursperiode, toch maar een zucht in de eeuwigheid, bleken te zijn geworden tot pure mythologie, en sommigen van ons, ambtenaren, zendelingen, missionarissen, vervulden daarin met naam of bijnaam een rol. Een kromgegroeide, lang gepensioneerde krijger beweerde in de kring van reünisten dat hij mij zeker tweemaal het leven had gered. Met zijn eigen lijf had hij een op mij gerichte pijl afgeweerd en de tweede keer had hij mij net op tijd uit het water gevist toen ik van een zwiepend hangbruggetje in de Baliemrivier gevallen was. Hij de held dus, en ik de onhandige kluns. Van beide incidenten herinnerde ik mij niets, maar het waren mooie verhalen en waarom hem zijn illusies ontnemen – zoveel anders was hem anno 1990 niet overgebleven – geen vrouwen meer, geen varkens, geen grond, en twee zoons op Java die hij nooit meer dacht terug te zien. 'Ze heten nu doctorandus', zei hij, maar aan het gezicht dat hij daarbij trok kon je zien dat hem dat geen échte vooruitgang leek.

De vrouwen hadden weer andere herinneringen en ze kenden de namen van onze kinderen nog. Sommigen zaten rond ons huis toen onze zoon geboren werd. Zij waren bijna de eersten die het knaapje te zien kregen. 'Die jongen moet ook terugkomen', zeiden ze. 'Zijn placenta ligt hier immers in de vallei begraven, en dus moet hij terugkomen, hij is een van ons.' En hij ging terug en hij werd opgenomen in de stam als een van hen. Zelfs gaf men hem een bruidsschat mee. Mythologische figuren – zo voelden wij ons daar in Wamena, 1990, temidden van die oude oorlogshelden en hun vrouwen – die natuurlijk op hún beurt in de loop van bijna dertig jaar in onze eigen indianenverhalen ook tot mythische gestalten waren vervormd.

Afscheid nemen is altijd doortrokken van weemoed. Deze tweede keer dat wij onze vrienden op het vliegveld van Wamena omhelsden, deed de weemoed pijn. Wij voelden dat we de Oude Garde nooit meer terug zouden zien. Zij zouden zich terugtrekken in de verste bergen en nooit zou iemand meer iets van die trotse mensen vernemen. En van hun kinderen? Doctorandus of niet? De bittere smaak – die blijft.

Eerder dit jaar mocht ik een aantal weken optreden als zogeheten gastschrijver aan de Sorbonne in Parijs. De Franse studenten met wie ik werkte bleken mijn boeken zo goed bestudeerd te hebben dat ik ge-

noodzaakt was die zelf 's avonds te herlezen teneinde in het volgende college een beetje adequaat op hun vragen te kunnen antwoorden, vragen die vaak teksten betroffen, die ik decennia geleden had geschreven, in mijn herinnering tamelijk klakkeloos. Ze hielden mij daar een soort spiegel voor, een bijzonder nuttige ervaring voor een schrijver, als het maar niet te vaak gebeurt. Zoals de Dani's de kortstondige Nederlandse presentie in hun midden, zo lang geleden, in hun mythologie geïncorporeerd hebben – zo bleek in Parijs bij het bespreken van mijn verhalen die Nederlands-Nieuw-Guinea tot achtergrond hebben, dat die Franse studenten het gebied, de bestuursambtenaar en zijn werk in feite als pure literatuur, als fictie beschouwden. Spannende verhalen, dat vonden ze wel, maar natuurlijk allemaal verzonnen en spelend in een imaginair land. Ik heb hun geprobeerd uit te leggen wat een koloniaal ambtenaar was en deed, de vele petten die hij droeg. Begrippen als controleur en aspirant-controleur heb ik in Parijs zo min mogelijk gebruikt om associaties met bijvoorbeeld de Franse spoorwegen te vermijden.

Een prachtig beroep, ambtenaar BB, heb ik waarschijnlijk tot vervelens toe betoogd, al is het natuurlijk al lang niet meer politiek correct om zoiets te verkondigen. Al orerend, als pseudo-docent, begon ik het gevoel te krijgen dat ik in de ogen van die jeugdige Franse toehoorders (op een enkele uitzondering na allemaal natuurlijk in het post-koloniale tijdperk geboren) een nog nét niet helemaal tot fossiel geworden overblijfsel van een lang verzonken wereld was. Wat ik vertelde over ons besturen in Nieuw-Guinea had zich wat hen betrof allemaal net zo goed in de eeuw van de Zonnekoning kunnen afspelen.

Concluderend verklaar ik derhalve bij deze mijn eerbiedwaardige oud-collega's en mijzelf tot collectors' item nummer zeven van deze voordracht. Wij horen thuis in het Rariteitenkabinet van de Geschiedenis, wij zijn tot fictie geworden, mijne heren, en daar kunnen wij onszelf alleen maar mee feliciteren, want zoveel specimina van het ambtenarenras valt die eer op deze wereld niet te beurt.

Ik eindig met wat ik een soort liefdesverklaring zou willen noemen en op deze dag, die toch ook een beetje het karakter van een familiereünie heeft, durf ik die uit te spreken. De allerkostbaarste collectors' items uit de tijd dat wij Nieuw-Guinea bestuurden, niet door mij genummerd want hors concours – dat zijn niet wij, gewezen bestuurs- en andere gouvernementsambtenaren, nee, dat zijn zij die het ons mogelijk hebben gemaakt om te besturen, om te ontwikkelen, om te werken in dat land waar wij allemaal een stukje van ons hart hebben achtergelaten. Dat zijn zij die ons met raad, daad, moed, vindingrijkheid, liefde terzijde stonden: de bestuursvrouwen, onze vrouwen. God bless them.

Omslag *Oriëntatie* nr. 13 (okt. 1948).

Oriëntatie of desoriëntatie?

Over het cultureel-literaire tijdschrift Oriëntatie[1]

CATHELIJNE VEENKAMP

In november 1947, drie maanden na de beëindiging van de eerste militaire actie, verscheen in Batavia een nieuw Nederlandstalig tijdschrift, het cultureel-literaire tijdschrift *Oriëntatie*. Het werd opgericht nadat het culturele tijdschrift *Opbouw-Pembinaan*, dat gebaseerd was op samenwerking tussen Nederlanders en Indonesiërs, naar aanleiding van de eerste militaire actie was opgeheven.[2] Aangezien de Indonesiërs vanwege de politieke omstandigheden niet meer met de Nederlanders wilden samenwerken, bestond de redactie van *Oriëntatie* in tegenstelling tot haar voorganger alleen uit Europeanen, d.w.z. Nederlanders en Indo-Europeanen.

De tijd waarin *Oriëntatie* verscheen (1947-1954), is een van de aspecten die het tot een buitengewoon interessant tijdschrift maken. Liesbeth Dolk heeft reeds de aandacht op het tijdschrift gevestigd in haar proefschrift *Twee zielen, twee gedachten*,[3] waarvoor zij zich vooral heeft bezig gehouden met hetgeen zich achter de schermen van het tijdschrift afspeelde. Veel informatie uit haar proefschrift is ook in dit artikel verwerkt. Daarnaast heeft Peter van Zonneveld in de door hem samengestelde bloemlezing van de literaire bijdragen in *Oriëntatie*[4] aandacht gevraagd voor het literaire karakter van het tijdschrift. Er blijven echter ook met deze publicaties nog veel vragen onbeantwoord.

Een zeer intrigerende vraag betreft de ideologie van de redactie. Wat wilde de redactie nu eigenlijk bereiken met het tijdschrift? Ook Dolk heeft zich deze vraag gesteld in haar proefschrift, waarbij ze zich met name richtte op de voortrekkersrol die Rob Nieuwenhuys in *Oriëntatie* speelde. Ik heb daarentegen getracht me een beeld te vormen van de ideologie van de redactie op grond van de inhoud van het tijdschrift zelf. Welke uitspraken doet de redactie hierover, maar vooral welk beeld komt er tevoorschijn uit alle verschillende bijdragen tezamen? Als rode draad heb ik hierbij de titel van het tijdschrift genomen. De term 'oriëntatie' blijkt in de loop van de tijd verschillende betekenissen te krijgen. Bovendien roept deze titel de vraag op of het tijdschrift zijn naam, in welke betekenis dan ook, waar maakte, of dat het geheel juist uitliep op een *des*oriëntatie.

Een veranderlijke ideologie

In de inleiding op het eerste nummer van *Oriëntatie* noemt de redactie een aantal praktische doelstellingen. Ze 'wil artikelen brengen over de Westeuropese cultuur, maar ook over de Indonesische. [...] Zij wil verder proberen de lezer op de hoogte te houden van wat er in Indonesië op cultureel gebied omgaat'.[5] Het tijdschrift is niet politiek maar cultureel, want: 'Over Politiek lezen we tegenwoordig immers al zoveel!' Uit het feit dat de redactie Indonesische en West-Europese (vooral Nederlandse) cultuuruitingen in het tijdschrift wil samenbrengen, kunnen we afleiden dat de redactie veel waarde hecht aan een culturele band tussen Nederland en Indonesië. Door deze te benadrukken hoopten de Nederlandse en Indo-Europese redactieleden waarschijnlijk ook in de politiek veranderende Indonesische samenleving een plaatsje voor zichzelf te behouden. Mensen als Nieuwenhuys waren immers in eerste instantie niet van plan om Indonesië na de soevereiniteitsoverdracht te verlaten.[6]

Wat beoogde de redactie nog meer naast deze culturele band? Ergens aan het eind van de inleiding staat onopvallend dat de redactie ook hoopt een bijdrage te kunnen leveren aan de 'geestelijke groei' van Indonesië. Hoewel deze wens slechts en passant genoemd wordt, blijkt bij nadere beschouwing van de inhoud van het tijdschrift dat dit juist een van de belangrijkste achterliggende ideeën van de redactie was. Er is sprake van een duidelijk bevoogdende houding. Zoals we zullen zien, probeert de redactie deze houding weliswaar terug te dringen in de loop van de tijd, maar dit blijkt in veel gevallen slechts te resulteren in nieuwe vormen van paternalisme.

De eerste drie nummers, die verschijnen onder voorzitterschap van Dirk de Vries, bevatten vooral veel artikelen over Nederland en het Westen in het algemeen. Er wordt *voorlichting* gegeven, de redactie *oriënteert* de lezer. De nummers zijn rommelig, een lijn lijkt niet aanwezig. Eén ding komt echter wel duidelijk naar voren: de redactie ziet in het Westen een voorbeeld voor de Indonesische samenleving. We zien dit bijvoorbeeld in de ruime aandacht die het begrip democratie in deze nummers krijgt. Van dit bij uitstek westerse concept zou men in Indonesië veel kunnen leren.

Wanneer Rob Nieuwenhuys vanaf het vierde nummer van januari 1948 de facto de leiding overneemt, verandert er veel in het tijdschrift. Er komt nu ruime aandacht voor Indonesië en het Oosten in het algemeen. Ook krijgt *Oriëntatie* veel meer een literair karakter. Daarnaast wordt het politieke standpunt van de redactie steeds duidelijker. Hoewel ze nergens expliciete uitspraken doet, blijkt dat de redactie in principe voor de Indonesische onafhankelijkheid is. Dit kunnen we onder andere afleiden uit de aandacht voor nationalistische en revolutionaire Indonesische kunstenaars en schrijvers, zoals de schilder

Affandi en de schrijver Pramoedya Ananta Toer. In dit opzicht was de redactie voor haar tijd zeer progressief. Ze probeerde van *Oriëntatie* een Indonesië-centrisch tijdschrift te maken door de Indonesische samenleving van dat moment als uitgangspunt te nemen. We kunnen de titel van het tijdschrift nu letterlijk nemen: oriëntatie, in de zin van gerichtheid op het Oosten.

Naast moderne Indonesische/oosterse cultuuruitingen komen ook de traditionele of zogenoemde 'primitieve' oosterse cultuur en literatuur uitgebreid aan bod. Hier kunnen juist de westerlingen weer iets van leren. Het zou een remedie bieden tegen 'de hopeloze verarming en het povere leven onder de druk van rationalisme en nuttigheidsaanbidding'.[7] Ook wilde de redactie met de aandacht voor oosterse cultuuruitingen de Europeanen ervan 'doordringen dat ze in Indonesië leefde, in een ander werelddeel en niet in tropisch Nederland', aldus Nieuwenhuys later in de *Oost-Indische Spiegel*.[8]

Afgezien van de aandacht voor oosterse cultuur wordt ook nu nog de waarde van het westerse en Nederlandse cultuurgoed benadrukt. Een zeer vergaand voorbeeld hiervan is het volgende fragment van C.C. Berg, die een nieuwe taak voor de Nederlanders ziet op het gebied van de Indonesische wetenschappelijke instellingen:

> Zij vraagt van ons geloof, vertrouwen en liefde. Geloof in de hoogheid van de waarde van cultuurwetenschappelijk werk en in de roeping van ons begaafde volk tot het nemen van een belangrijk aandeel daarin [...] en liefde voor het volk overzee, dat naast het onze geestelijk gevoed is aan de borst van de Nederlandse Alma Mater, dat geest is van onze geest, en geest van onze geest moge blijven tot in lengte van dagen.[9]

Hoewel dergelijke uitspraken binnen het tijdschrift geen schering en inslag zijn, wordt het duidelijk dat de Indonesische onafhankelijkheid voor de redactie geenszins betekent dat iedere Nederlandse invloed uit Indonesië zal verdwijnen. De aandacht voor de westerse en Nederlandse cultuur zal dan ook althans gedeeltelijk bedoeld zijn geweest voor eventuele Indonesische lezers, die hieruit lering zouden kunnen trekken. Ook het Nederlands zelf, werd belangrijk geacht voor de geestelijke groei van Indonesië, getuige een uitspraak van Nieuwenhuys in een brief aan de Sticusa, waarin hij aangeeft dat hij het niet zozeer als zijn taak ziet om de Nederlandse cultuur in stand te houden, als wel om de Indonesiërs met dit tijdschrift een instrument te verschaffen 'voor het behoud van het Nederlands "als een der wegen waarlangs de modernisering van Indonesië zich zal moeten voltrekken" '.[10] Zo blijft ook onder Nieuwenhuys' leiding paternalisme een grote rol te spelen, zowel naar de Indonesiërs toe als ten opzichte van de Europeanen.

Het tijdschrift besteedt nu aandacht aan een combinatie van oosterse

Tekening van Affandi in *Oriëntatie* nr. 25 (okt. 1949).

en westerse cultuuruitingen. Deze combinatie zelf lijkt eveneens bedoeld om de geestelijke groei van de moderne Indonesische samenleving te bevorderen. Deze moest namelijk worden opgebouwd uit westerse en oosterse elementen, zoals we ondermeer kunnen afleiden uit de plaats die Latijns-Amerika, en met name Latijns-Amerikaanse literatuur, inneemt in het tijdschrift. Dit continent dat ruime aandacht krijgt, wordt opgevoerd als het continent bij uitstek waar westerse en niet-westerse elementen op min of meer harmonieuze wijze samengaan, of zoals Dolf Verspoor schrijft, het werelddeel dat 'beter dan welk ander deel der wereld de Europese denksfeer assimileerde en daardoor des te vertrouwder eigen wegen koos op grond van zijn eigen Indiaanse realiteiten'.[11] Een voorbeeld dus voor de moderne Indonesische cultuur, die, zo kunnen we lezen, lag 'op de breukrand tussen "Oosterse" en "Westerse" cultuur'.[12]

Zo was een rol voor het tijdschrift weggelegd: de Indonesiërs iets leren door ze over het Westen te vertellen, de Europeanen iets bijbrengen van de traditionele oosterse wijsheden, maar bovenal het samenbrengen van deze elementen die essentieel leken voor de moderne Indonesische samenleving. Waarschijnlijk is het niet toevallig dat vooral Indo-Europeanen – behalve Nieuwenhuys waren ook Jan Boon, G.J. Resink en Beb Vuyk actief voor het tijdschrift – een grote rol speelden in *Oriëntatie*. Juist voor hen lag, vanuit hun eigen 'gemengde' afkomst, een dergelijke aanpak voor de hand. Bovendien was het zoals gezegd vooral voor deze groep heel belangrijk om ook in de veranderende samenleving een plekje te behouden.

Toen eind 1949 de Indonesische onafhankelijkheid door Nederland erkend werd, bleek alles toch anders te lopen dan de redactie waarschijnlijk gedacht had. Ondanks dat de redactie zich zeer wel bewust was van de komende verandering en ook achter de soevereiniteitsoverdracht stond, was ze blijkbaar niet goed voorbereid op de betekenis die dat voor het tijdschrift en voor haar zelf zou hebben. In de verantwoording die de redactie in januari 1950 aan de lezers aflegt, valt een duidelijke verwarring te bespeuren. Tegenstrijdige doelen, vage ideeën, die bij de lezer alleen maar vragen opgeroepen moeten hebben. Zo schrijft de redactie aan de ene kant dat ze geen culturele 'taak' voor zichzelf ziet en dat ze zich niet bezwaard voelt door een 'roeping' jegens het Indonesische volk. Aan de andere kant spreekt de redactie ook de wens uit te fungeren als norm voor de moderne Indonesische cultuur.[13] En wat wordt er nu gezegd over de titel? Die duidt er, zo lezen we hier, vooral op dat de redactie *zichzelf oriënteert*.

Wat na 1949 met name opvalt, is dat de redactie alles doet om toch vooral maar mee te gaan met haar tijd: geen commentaar op de politieke ontwikkelingen; de omzetting van de Verenigde Staten van Indonesië in een eenheidsstaat wordt alleen even tussen neus en lippen genoemd. Er komt zelfs wat kritiek op de rol van Nederland in de Nederlands-

Indonesische Unie van de kant van G.J. Resink. En voortdurend een vergaande terughoudendheid, ze zijn nu immers vreemdelingen geworden, zoals ondermeer Resink schrijft in het januarinummer van 1950. Hier benadrukt hij dat de Nederlanders in Indonesië zich wel moeten realiseren dat nu 'geschreven staat' dat zij vreemdelingen zijn.[14]

De terughoudendheid komt ook naar voren in het feit dat Nederland nauwelijks meer genoemd wordt. De meeste artikelen gaan nu over Indonesië of moeten een directe en duidelijke relevantie voor de nieuwe staat hebben. Er komt steeds meer aandacht voor andere oosterse landen. Ook wordt Latijns-Amerika nu minder aangedragen als voorbeeld voor de moderne Indonesische samenleving. In plaats daarvan wordt er vooral een link gelegd tussen de Latijns-Amerikaanse mengculturen en de Indo-cultuur in Indonesië, met Tjalie Robinson als prominente vertegenwoordiger.

Het idee dat de redactie had om zowel aan oosterse als westerse cultuur aandacht te besteden en zo bij te dragen aan de geestelijke groei van Indonesië, blijkt nu een idee-fixe te zijn geweest. De jonge generatie Indonesiërs is niet meer geïnteresseerd in de problematiek van oost tegenover west. Het gaat deze generatie om de opbouw van een eigen nieuwe *moderne* cultuur, waarbij 'modern' het sleutelwoord is. Ook de premier van de Republiek Indonesië, Soetan Sjahrir, was deze mening toegedaan. De idealisering van oosterse en westerse culturen moest volgens hem worden afgewezen als behorende tot het verleden en irrelevant bij het opbouwen van een cultuur die voldeed aan de eisen van de moderne wereld.[15]

Zo werd het hele idee achter *Oriëntatie* overboord gegooid, en er kwam eigenlijk niets voor in de plaats. Er kon ook niets voor in de plaats komen. De redactie schreef over de Indonesische en andere oosterse culturen, maar de Indonesiërs hadden hen niet (meer) nodig om over hun eigen cultuur te lezen. Daar hadden ze inmiddels hun eigen tijdschriften voor.[16] En voor de Europeanen kon de redactie ook niets betekenen, alleen al vanwege het feit dat zij en masse het land verlieten.

De culturele band die de redactie had gehoopt te bewerkstelligen, kon zij niet leggen. De redactie had het geprobeerd door oost en west in het tijdschrift samen te brengen en door de politiek, zeker in de niet-literaire bijdragen, zoveel mogelijk buiten de deur te houden. De Indonesiërs daarentegen wilden zich niet meer met oost-west-vragen bezighouden. Bovendien richtten zij zich, zoals we zullen zien, juist voor alles op de politiek. Voor hen waren politiek en cultuur niet te scheiden. Dit bleek alleen al uit het feit dat de Indonesiërs geen directe (culturele) bijdragen leverden aan het tijdschrift; Indonesische bijdragen waren immers bijna altijd overgenomen. Ook *culturele* samenwerking met Nederlanders werd door hen niet los gezien van de politieke rol van Nederland.

Literaire bijdragen

Bij verdere bestudering van het tijdschrift blijkt dat de redactie, op basis van de inhoud van *Oriëntatie* zelf, had kunnen zien hoe onoverkomelijk het verschil tussen de Indonesiërs en de Europese medewerkers was. Want in de literaire bijdragen kwam het steeds weer duidelijk naar voren. Daarom en omdat *Oriëntatie* voor alles een literair tijdschrift was, wil ik in het volgende nader op de literaire bijdragen in het tijdschrift ingaan.

Al in de inleiding op het eerste nummer lezen we dat de redactie streeft naar opname van oorspronkelijke literaire bijdragen. In de eerste drie nummers komt daar zo goed als niets van terecht. Pas als Nieuwenhuys de leiding overneemt, krijgt *Oriëntatie* een duidelijk literair stempel. Het vierde nummer opent met bijdragen van Willem Walraven en de Indonesische dichter Chairil Anwar. Vanaf dat moment nemen bijdragen die met literatuur te maken hebben gemiddeld ruim de helft van elk nummer in. Het is in de literaire bijdragen dat het interculturele karakter van het tijdschrift echt gestalte krijgt. Dit zijn namelijk de enige bijdragen, waarvan een groot deel afkomstig is van Indonesiërs, al zijn ze dan overgenomen uit andere tijdschriften en vertaald uit het Indonesisch.

Bij mijn bespreking van de literaire bijdragen wil ik me hier beperken tot de drie grootste groepen, namelijk de bijdragen van Nederlanders ('totoks'), van Indo-Europeanen en van Indonesiërs. Het gaat dus om auteurs die op dat moment deel uitmaakten van de Indonesische samenleving.

Als we de literaire bijdragen van de Nederlanders bekijken, zijn daar opmerkelijke overeenkomsten in te vinden. Zowel in proza als poëzie vinden we, daar waar een rechtstreeks verband met Indonesië aanwezig is, telkens weer een gevoel van eenzaamheid of heimwee. De bijdragen zijn geschreven vanuit de positie van een vreemdeling, een buitenstaander. Een sterk voorbeeld hiervan vormen de bijdragen van de in 1943 overleden Willem Walraven, aan wie zelfs een heel nummer van *Oriëntatie* gewijd is. Hoewel hij met een Indonesische vrouw getrouwd was, bleef hij in de Indonesische wereld toch een buitenstaander. Hij leek zich daar ook van bewust te zijn getuige zijn eigen karakterisering van zijn verhaal 'Op de grens' dat in het augustus-septembernummer van 1949 verscheen: 'Het is een Indische schets met een natuurlijk sterk Inlandsche inslag, zooals menschen als ik, innig gelieerd met de Inlandsche wereld, eigenlijk alleen maar kunnen schrijven, al blijft alles natuurlijk met erg totoksche oogen gezien.'[17]

Deze positie van buitenstaander betekent niet dat de Nederlanders geen belangstelling voor het land hebben, maar deze interesse is vooral gericht op het *exotische* en dus niet op bijvoorbeeld de maatschappelijke of politieke ontwikkelingen van dat moment. Door het exotische te

benadrukken heeft de omgeving vaak geen natuurlijke functie in de Nederlandse bijdragen. De blik is gericht op het mysterieuze of men vervalt in stereotiepe natuurbeschrijvingen. Dit vinden we bijvoorbeeld in de verhalen van H.J. Friedericy die onder het pseudoniem H.J. Merlijn met de verhalen 'Nocturne' en 'Vazal' vertegenwoordigd is. Deze verhalen getuigen van respect en begrip voor de inheemse adel, maar in de beschrijvingen van de ervaringen van de hoofdpersoon in zijn contact met de inheemse bevolking, komt de nadruk te liggen op het exotische en mysterieuze van deze mensen.

Ook bij E.R. Duncan Elias zien we in zijn gedichten en verhalen deze aspecten terugkomen. Een mooie combinatie van heimwee en exotische belangstelling vinden we in zijn gedicht 'Verlofzang':

> maar ook mijn hart – kompasnaald die naar 't Noorden wijst,
> dromend van trekvogels door lenteluchten –
> zal eenmaal toch weer willen vluchten
> naar waar de dag op palmomzoomde boorden rijst.[18]

Bij de bijdragen van Indo-Europese auteurs is dit aspect van vreemdelingschap niet aanwezig. Zij schrijven vanuit hun eigen deelname aan de Indonesische samenleving, soms vanuit een typisch Indische cultuur met haar eigen identiteit, soms vanuit een achtergrond waarin de Europese en Indonesische cultuur naast elkaar bestaan. Hun grotere betrokkenheid bij de Indonesische samenleving blijkt ook uit het feit dat veel van de Indo-Europese literatoren, althans tijdelijk, deel uitmaakten van de redactie van *Oriëntatie*, en daarmee van een tijdschrift, dat zoals we zagen, ook een maatschappelijk doel had.

Een van de meest productieve Indische schrijvers van het tijdschrift was Jan Boon. Het was in *Oriëntatie* dat Boon voor het eerst onder de schuilnamen Vincent Mahieu en Tjalie Robinson publiceerde.[19] Hij was van de Indische schrijvers degene die zich het meest met zijn Indisch-zijn bezig hield. De redactie schreef dan ook: 'Er is geen schrijver of schrijfster in de dusgenaamde "Indische bellettrie" – Ook Du Perron, Beb Vuyk, Merlijn of Breton de Nijs niet –, die zo sterk het Indo-element vertegenwoordigt als VINCENT MAHIEU.'[20] Later voegde de redactie daar nog aan toe: 'Hij vertegenwoordigt, nogal eenzaam, een soort "Creoolse literatuur" voor Indonesië.'[21]

Inderdaad zijn in bijna al Boons verhalen Indo's de hoofdpersonages en komen in deze verhalen een aantal klaarblijkelijk typische aspecten van de Indo-cultuur naar voren, zoals het avontuurlijke leven op straat in 'Anak Betawie' en de rol van de jacht in 'De nazaten van Baron von Munchhausen'. In het verhaal 'Oom David' in het maartnummer van 1948, verblijft een Indisch jongetje in Nederland bij zijn Indische oom, een oude zeerot. Terwijl de andere Indische jongens zo Hollands mogelijk worden gemaakt, maakt deze oom hem juist bewust van zijn Indisch-zijn.

Nederlanders en Indonesiërs spelen nauwelijks een rol in Boons verhalen. In het enige verhaal waar een Indonesische een rol speelt, 'De pagger', wordt deze vrouw wel als een erg simpel mensje voorgesteld: 'Nu had Mona [de Indonesische] met de natuurlijke liefde en eerbied van alle eenvoudige lieden voor vruchtdragende bomen deze best aan mevrouw Bergamin [een Indische] gegund.'[22] Hierbij is het ook veelzeggend dat de Indonesische bij haar voornaam 'Mona' wordt genoemd, waar de Indo-Europese dame met 'mevrouw Bergamin' wordt aangeduid.

In de gedichten van Resink zien we duidelijk dat de Indonesische omgeving ook heel goed een natuurlijke rol kan spelen in poëzie. Bij hem vinden we niet de typisch Indische cultuur, maar een combinatie van twee afzonderlijke werelden: de Europese en de Indonesische die op zeer natuurlijke wijze in zijn gedichten samenkomen, alleen al doordat hij bijvoorbeeld de bij uitstek westerse sonnetvorm combineert met een typisch Javaanse inhoud, zoals in zijn sonnet 'Aardbeving 's nachts' dat gebaseerd is op een Javaanse legende:

> Het ruist ineens geweldig om het huis,
> als loopt tot waar de tuberozen staan
> de zee. Als kinderangst breng ik dit thuis,
> dit bangzijn, dat nog eens de oceaan
>
> het land zal delen en natuurlijk juist
> vlak langs mijn bed half Djokja weg zal slaan.
> Dan gaat de hanglamp uit, honden slaan aan,
> deuren staan klem en van de muur valt gruis.
>
> Eerst buiten wordt het schokken minder erg.
> Dof gaan nu ook uit de verlorenheid
> van heel de streek kentongans om hulp flemen
> naar een heelal, dat afstand schijnt te nemen,
> maar later toch wel meteoren schreit.
>
> Dan wordt het stil. Het land bloedt uit zijn berg.[23]

Resinks verbondenheid met Indonesië kwam ook tot uiting doordat hij na de erkenning van de Indonesische onafhankelijkheid voor de Indonesische nationaliteit koos. Desondanks staat Resinks werk, net als bij de meeste andere Indo-Europese literatoren, grotendeels buiten de actualiteit. De bijdragen van Beb Vuyk, die ook Indonesisch staatsburger werd, zijn wat dit betreft een uitzondering. In haar 'Verhaal van een toeschouwer' en 'Genegenheid is verraad' (resp. in het aprilnummer van 1950 en het juli-decembernummer van 1952) komt haar sympathie voor de Indonesische nationalisten duidelijk naar voren. In de literaire bijdragen van de andere Indo-Europeanen, echter, is van de situatie van dat moment, die toch wel indringend moet zijn geweest, nauwelijks

iets te merken. In deze afwezigheid van een link met de actualiteit vinden we dan ook de belangrijkste overeenkomst tussen de literaire bijdragen van Nederlanders en Indo-Europeanen.

Bij de bijdragen van Indonesische auteurs ligt dit heel anders. De meeste schrijvers die in *Oriëntatie* publiceerden, behoorden tot de Angkatan '45, de generatie schrijvers die zich tijdens en vlak na de Japanse bezetting had ontwikkeld. Deze generatie hechtte geen waarde aan het verleden, maar verbeeldde – ik citeer Sitor Situmorang – 'de confrontatie met het leven en zijn problemen, met de onderlinge verhoudingen van de ene mens tot de andere of de verhouding van de mens tot de wereld om hem heen'.[24] Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Indonesische bijdragen juist wel een relatie met de actualiteit aanwezig is.

In veel van de Indonesische bijdragen zijn oorlog en revolutie het onderwerp of vormen ze de achtergrond van het verhaal. Vooral de gevolgen van oorlog en revolutie voor de gewone man spelen een grote rol. Meestal gaat het om negatieve gevolgen: de gewone man wordt het slachtoffer van de oorlogssituatie. Een van de vele voorbeelden hiervan is het 'Verhaal van een korte broek' van Idrus. Dit verhaal gaat over iemand die helemaal niet in de Japanse bezetting geïnteresseerd is. Hij wordt geheel in beslag genomen door zijn eigen strijd om het hoofd boven water te houden: als hij in elk geval maar een behoorlijke korte broek heeft om aan te trekken. In Idrus' verhalen 'Een andere weg naar Rome' en 'Surabaja', die in hun Nederlandstalige versie respectievelijk in het novembernummer van 1948 en het januari-juninummer van 1952 verschenen, blijkt heel duidelijk zijn afkeer van oorlog en geweld. 'Surabaja' laat zien hoe de mensen tijdens en door de strijd in beesten veranderen, hoe onmenselijk en egoïstisch ze worden. Opvallend is dat in dit verhaal, maar ook in de meeste andere Indonesische bijdragen nauwelijks Europeanen ten tonele worden gevoerd. Het gaat steeds alleen over de eigen bevolkingsgroep.[25]

Een andere schrijver die over de gevolgen van de oorlogssituatie voor de gewone man schrijft, is Pramoedya Ananta Toer. De redactie schrijft over hem:

> Alles wat hij schreef of uitgaf, ging over de oorlog. Het is steeds weer de oorlog en het zijn de verschrikkingen ervan, de ondragelijke spanningen en verwarringen die het thema van al zijn verhalen vormen. Op een vraag of hij niet iets anders zou gaan schrijven, antwoordde hij: 'neen, voorlopig nog niet. Het moet er eerst nog allemaal uit, dan pas kan ik aan wat anders denken'.[26]

Dit komt heel duidelijk naar voren in Pramoedya's verhaal 'Blora', geplaatst in het novembernummer van 1949. Dit verhaal gaat over de hel die in het plaatsje Blora is ontstaan door de wisselende aanwezig-

heid van Japanners, communisten, Nederlanders en guerrilla's. Alles wat mooi was, is vernietigd. De zware beklemming die in dit verhaal aanwezig is, vinden we ook in het andere verhaal dat van Pramoedya in *Oriëntatie* werd opgenomen onder de titel 'Wier weerstand werd gebroken' (oorspronkelijk 'Dia jang menjerah'). Dit verhaal dat in het eerste kwartaalnummer van 1951 werd geplaatst, heeft een vergelijkbare thematiek als 'Blora' en laat zien hoe de oorlogsellende alle weerstand kon breken, zodat volledige berusting en overgave de enige manieren werden om te overleven.

Zelfs in de Indonesische poëzie vinden we weinig opwekkende verwijzingen naar de oorlogssituatie. Chairil Anwar schreef in zijn gedicht 'Tjatetan th. 1946' ofwel 'Notitie 1946' in vertaling van Dolf Verspoor:

> En lig je afgejakkerd te verre[k]ken
> 't geweer, afgedankt souvenir, vergooid
> je sleept je voort om nog zin te ontdekken
> in wat je opving, of je schuift het af
> op kinderen toevallig aangewaaid.[27]

Voor zover het Indonesische proza in *Oriëntatie* niet over oorlog en revolutie gaat, gaat het over de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen die zich in die tijd voordeden. Vaak is er een verband met het proces van dekolonisatie, zoals in het verhaal 'De gouden tand' van S. Sastrawinata in het februarinummer van 1949. Dit verhaal beschrijft het bewustwordingsproces van een Javaan die eerst als opzichter werkt op een Nederlandse onderneming en aan het eind een zelfstandig kapperszaakje heeft opgezet. Hij ontwikkelt zich van een politiek blind persoon die zonder daarbij na te denken zijn blanke bazen gehoorzaamt, tot een onafhankelijk mens met een eigen zaak. Een noodzakelijk tussenstation is de aanschaf van gouden tanden, waardoor zijn zelfbewustzijn wordt vergroot.

In het fragment van de roman *Atheis* van Achdiat K. Mihardja dat in het voorlaatste nummer van *Oriëntatie* in Nederlandse vertaling werd opgenomen, zien we juist een Indonesiër die zich helemaal niet meer minderwaardig voelt. Hij is een anarchist en atheïst die tegen het kapitalisme, het feodalisme en kolonialisme tekeer gaat en de kampongmensen schokt met zijn non-conventionele gedrag.

Er is in de Indonesische bijdragen dus steeds, op welke wijze dan ook, een link met het heden. Altijd speelt de politieke situatie mee. Ook in de literaire bijdragen blijkt een scheiding tussen politiek en cultuur voor de Indonesiërs onmogelijk en onwenselijk. De Europeanen daarentegen distantiëren zich in hun literaire bijdragen juist bijna krampachtig van de politieke situatie. Zo manifesteert de onoverbrugbare kloof die er tussen de bevolkingsgroepen bestond zich duidelijk in deze bijdragen. Niet alleen door het verschil in aandacht voor de

actualiteit, maar ook doordat er vaak maar een zeer geringe belangstelling uit blijkt voor de bevolkingsgroepen waar de auteur niet toe behoort. En als er wel over die andere groepen wordt geschreven, gaat het meestal gepaard met de stereotiepe beeldvorming. Nederlanders, Indo-Europeanen en Indonesiërs leefden nog steeds in zeer verschillende werelden. De grenzen die in de koloniale tijd waren getrokken, bleven moeilijk te overschrijden.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het tijdschrift *Oriëntatie*, dat een culturele band tussen Europeanen en Indonesiërs beoogde, zich na de soevereiniteitsoverdracht nog maar moeilijk staande kon houden. Alles wees in de richting van een ondergang, zelfs de inhoud van het tijdschrift zelf en vooral de literaire bijdragen. De redactie had aangegeven in eerste instantie zichzelf te willen oriënteren, waarbij bovendien de letterlijke betekenis van oriëntatie als uitgangspunt werd genomen: een vergaande gerichtheid op het Oosten. Maar als ze haar eigen tijdschrift met andere ogen had gelezen, had ze kunnen weten, dat ook dat niet zou werken. Daar kwam nog bij dat de redactie, ondanks haar terughoudendheid, haar paternalistische rol niet geheel kon afleggen. Nog steeds wilde ze immers als norm fungeren voor de moderne Indonesische cultuur. Maar daar hadden de Indonesiërs dit tijdschrift niet voor nodig. Het bleek onmogelijk voor Indonesiërs en Europeanen om in het tijdschrift echt tot elkaar te komen. Ze konden of wilden de weg naar de ander niet vinden. De kloof bleek onoverbrugbaar. Zo eindigde de geschiedenis van het tijdschrift *Oriëntatie* in DESORIËNTATIE.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *Oriëntatie of desoriëntatie? Analyse van het cultureel-literaire tijdschrift* Oriëntatie *(Batavia/Djakarta 1947-1954)*, waarvoor ik begeleid werd door dr. A.N. Paasman (Universiteit van Amsterdam).
2 Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden.* 3e, bijgew. en herz. dr. (Amsterdam 1978) p. 424.
3 Liesbeth Dolk, *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)* (Leiden 1993).
4 Peter van Zonneveld, ed., *Oriëntatie: literair-cultureel tijdschrift in Indonesië (1947-1953): een bloemlezing* (Schoorl 1988).
5 Redactioneel, 'Inplaats [sic] van een inleiding'. In: *Oriëntatie*, nr. 1 (8 november 1947) p. 1.
6 Dolk, *Twee zielen, twee gedachten* (1993) p. 171.
7 'André Breton: Dynamische culturen en modern Europa'. In: *Oriëntatie*, nr. 9 (juni 1948) p. 61.
8 Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel* (1978) p. 426-427.
9 C.C. Berg, 'Metamorphose der cultuurwetenschappen in Indonesië gedurende de laatste halve eeuw'. In: *Oriëntatie*, nr. 14 (november 1948) p. 49.
10 Dolk, *Twee zielen, twee gedachten* (1993) p. 168.
11 D. Verspoor, 'Verzen van Gabriela Mistral'. In: *Oriëntatie*, nr. 15 (december 1948) p. 31.
12 C.A.O. van Nieuwenhuyze, 'Een faculteit tekort?'. In: *Oriëntatie*, nr. 21 (juni 1949) p. 35.
13 'Van de redactie'. In: *Oriëntatie*, nr. 28 (januari 1950) p. 3-4.
14 G.J. Resink, Recensie van: H.J. de Graaf, *Geschiedenis van Indonesië.* In: *Oriëntatie*, nr. 28 (januari 1950) p. 52.
15 Keith Foulcher, 'Literature, cultural politics, and the Indonesian revolution'. In: D.M. Roskies red., *Text/politics in islands Southeast Asia: essays in interpretation* (Ohio 1993) p. 235.
16 Zie Dolk, *Twee zielen, twee gedachten* (1993) p. 175.
17 W. Walraven, Brief aan Veenstra. In: *Oriëntatie*, nr. 23/24 (aug./sept. 1949) p. 45.
18 E.R. Duncan Elias, 'Verlofzang'. In: *Oriëntatie*, nr. 26 (november 1949) p. 23.
19 Zie A. Zuiderweg, 'Bibliografie', In: B. Paasman et al. red., *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994) p. 95-112.
20 Redactioneel, 'Bij dit nummer'. In: *Oriëntatie*, nr. 25 (oktober 1949) p. 2.
21 Redactioneel, 'Bij dit nummer'. In: *Oriëntatie*, nr. 36 (september 1950) p. 2.
22 Vincent Mahieu, 'De pagger'. In: *Oriëntatie*, nr. 13 (oktober 1948) p. 9.
23 G.J. Resink, 'Aardbeving 's nachts'. In: *Oriëntatie*, nr. 25 (oktober 1949) p. 3.
24 W.A. Braasem, 'Doorbraak uit oude bedding'. In: *Oriëntatie*, nr. 44 (jan./juni 1952) p. 451.
25 Zie ook H. Maier, 'De grote stilte na "Student Groen" ' en Goenawan Mohamad, 'An absentee enemy. The non-existence of "The Dutch" in Indonesian literary works'. In: *Indische letteren* (jaargang 11, nr. 2-3, aug. 1996) resp. p. 86-97 en p. 98-107.
26 Redactioneel, 'Bij dit nummer'. In: *Oriëntatie*, nr. 40 (jan-mrt. 1951) p. 2.
27 Chairil Anwar, 'Tjatetan th. 1946'. In: *Oriëntatie*, nr. 4 (januari 1948) p. 15.

Goey La Nio, Chinese njai van E.J. Kerkhoven.

Nog meer kleinkinderen van de thee

TINEKE HELLWIG

Ik zou een weekend naar Sukabumi gaan, 115 km ten zuiden van de Indonesische hoofdstad waar ik verbleef, en ik had geen idee wat ik kon verwachten. Ik was op zoek naar Indonesische nakomelingen van de voormalige theeplanter Eduard Julius Kerkhoven (1834-1905). Deze (achter)kleinkinderen woonden, volgens zeggen, in de buurt van Sinagar, een gebied waar vroeger theeplantages lagen die behoorden tot de Van der Hucht-Holle-Kerkhoven-Bosscha clan.

Het was allemaal begonnen met Hella Haasses roman *Heren van de Thee*, gebaseerd op historische bronnen en persoonlijke documenten van een Nederlandse plantersfamilie.[1] Hoewel mijn vakgebied Indonesische literatuur is, niet Nederlandse, had ik de roman meer dan eens gelezen en bestudeerd omdat ik gefascineerd was geraakt door de portrettering van de vrouwelijke personages. Al vanaf mijn studietijd gaat mijn interesse uit naar de wijze waarop vrouwen in romans worden afgebeeld en naar de relatie die er bestaat tussen de literaire beeldvorming en de rol van vrouwen in de samenleving. Toen in 1980 de Indonesische roman *Bumi Manusia* (*Aarde der Mensen*) van Pramoedya Ananta Toer uitkwam met de wilskrachtige Nyai Ontosoroh als een van de hoofdpersonages, wist ik dat ik meer te weten wilde komen over de figuur van de zogenaamde njai (inheemse niet-wettige vrouw van een Europese man in Indië).[2] We kennen de meeste njais alleen als verstomde schaduwen op de achtergrond, zonder naam. Alleen door deze vrouwen extra te belichten en naar hen te luisteren zal *his*tory ook *her*story kunnen representeren. Vele vragen houden me bezig: hoe vond een njai het om een Europese heer te dienen, in alle opzichten? Hoeveel zeggenschap had zij over haar eigen leven, hoeveel over de kinderen die ze voortbracht? Hoe stond ze tegenover haar eigen kinderen, die opgeëist konden worden door de vader, meegenomen naar Nederland als hij dat gebood? En wat ging er door haar heen als ze, met of zonder kinderen, in de steek werd gelaten door haar toean? Kon ze terugkeren naar haar familie, of werd haar ook daar de deur gewezen? Vanuit deze belangstelling werd ik tijdens het lezen van *Heren van de Thee* niet zo

zeer geboeid door het leven van Jenny Kerkhoven-Roosegaarde Bisschop – tragisch als het was vanwege haar depressies en zelfmoord –, maar vooral door dat van Goey La Nio, de Chinese njai van Eduard Julius Kerkhoven.

Een tweede stadium was de zogenaamde Theereis. In juli 1995 had ik het voorrecht te mogen deelnemen aan een nostalgische tour van de afstammelingen van de 'Heren van de Thee', als een van de weinige niet-familieleden.[3] Reizend door West-Java gingen we op zoek naar sporen uit het koloniale verleden in het Indonesië van 1995. Onder het reisgezelschap bevonden zich twee achterkleinzonen van 'oom Eduard' en Goey La Nio. Zij bevestigden wat in de roman beschreven wordt, namelijk dat hun Chinese overgrootmoeder omgeven is door mysterie. Bij Hella Haasse lezen we dat, als Rudolf Kerkhoven in 1872 bij zijn oom op Sinagar komt, 'Eduard kortaf [had] verklaard dat Goey La Nio enkele maanden tevoren gestorven was bij de geboorte van haar derde kind' (Haasse 1992: 94). Allerlei geruchten doen echter de ronde. Rudolf noemt het aparte achterhuis op Sinagar, waar hij zich hoogst ongemakkelijk voelt, 'het Chinese kamp,' en er omheen

> hing een waas van geheimzinnigheid. Er werd nooit openlijk gesproken over Goey La Nio, zelfs niet door haar kinderen. Rudolf ving tegenstrijdige geruchten op. Bedienden fluisterden dat zij zelfmoord gepleegd had omdat de djoeragan sepoeh de kinderen van haar wilde wegnemen – haar geest zou 's nachts weeklagend rondwaren bij de badvijver. Albert Holle veronderstelde dat zij vrijwillig vertrokken was om te trouwen met een rijke Chinees uit de relatiekring van haar vader. Rudolfs huisjongen maakte eens een opmerking die suggereerde dat zij nog steeds ergens op Sinagar huisde, maar te trots was om zich te vertonen, omdat Eduard sinds enige tijd aan een Soendase minnares de voorkeur gaf. Rudolf wist niet wat hij denken moest. (Haasse 1992: 95)

Hij speelt met de gedachte dat Goey La Nio's zuster die nog in het Chinese kamp woont, in feite niemand anders is dan Goey La Nio zelf. In het hoofdstuk 'De Theejonkers van de Preanger' in het *tempo doeloe* fotoboek *Komen en Blijven* van Rob Nieuwenhuys vinden we een foto van Goey La Nio zodat we deze vrouw over wie we zo weinig weten, tenminste een gezicht kunnen geven.[4]

De drie kinderen die uit de verbintenis tussen Eduard Kerkhoven en Goey La Nio werden geboren, werden erkend door hun vader en hebben zijn familienaam gekregen. Pauline, Adriaan (Tattat in de roman) en Caroline werden in Nederland als keurige Europese kinderen opgevoed. Dat betekende dat ze moesten vergeten dat ze half Chinees waren, en zich zo Nederlands mogelijk moesten gedragen. Als ik de twee achterkleinzonen mag geloven, zijn ze er inderdaad in geslaagd

hun Aziatische bloed te verloochenen. Adriaan, die op drieëntwintigjarige leeftijd terugkwam naar Indië, hield er niet van om over zijn moeder te spreken, zij was voor hem taboe.

Hoewel er in de roman verder niet op wordt gezinspeeld, was het in de familie een publiek geheim dat meer vrouwen dan alleen deze ene njai een rol hebben gespeeld in het leven van 'oom Eduard'. Tijdens de Theereis werd er, enigszins lacherig, gespeculeerd over de kwistigheid waarmee hij diverse nazaten had achtergelaten. Tot dat moment was het een raadselachtige kwestie gebleven, tegelijkertijd niet relevant genoeg om op onderzoek uit te gaan. Echter, toen we met onze groep op 5 juli het graf van Eduard Julius bezochten, een imposante zuil op het achtererf van een Sundanese boer (de plantages zijn weg, de grond is verdeeld onder de lokale bevolking), kregen we een gastenboek onder ogen waarin vijf namen en adressen stonden van Indonesische families die regelmatig deze plaats opzoeken. Ons reisprogramma van tien dagen was meer dan volgeboekt en daarom hadden wij toen niet de gelegenheid contact op te nemen met deze mensen. Aangezien ik echter terug zou komen in Jakarta, zou ik proberen te achterhalen wie de grafbezoekers waren.

Zo kwam het dat ik op een zaterdag later in het jaar werd opgehaald door *Pak* (meneer) Nyoman en zijn dochter Linda. Ik had dit gezin aangeschreven en bij ontvangst van mijn brief hadden zij prompt gereageerd om een afspraak te maken. We deden eerst hun huis aan waar ik kennismaakte met *Pak* Nyomans echtgenote, *Ibu* (mevrouw) Ining, een achterkleindochter van Eduard Julius Kerkhoven. Vervolgens reden we de route die ik eerder met de Nederlandse tak van de familie had gevolgd. Maar wat een verschil: werd ik de eerste keer in een ruime, airconditoned bus vervoerd, nu zat ik zweterig en plakkerig achter in een warme jeep. Onze eerste stop was het huis van *Ibu* Inings ouders in Cibadak, *Pak* Eduard Sukarma (geboren 1909, kleinzoon van EJK) en zijn vrouw. Bij zijn jongere zuster *Ibu* Sukarsih (die in het Sundanees *Mimi* genoemd wordt) in het naburige Nagrak zouden we die nacht logeren. Van deze laatste drie personen kreeg ik de basisinformatie, die later, naarmate ik meer en meer familieleden ontmoette, werd aangevuld met details en anekdotes. Het werd me spoedig duidelijk dat ik met dit wroeten in het verleden stuitte op een bijna onontwarbare kluwen van familierelaties. Uit mijn onderzoekingen is gebleken dat de Sundanese stamboom zes kinderen van Eduard Julius bevat, eenendertig kleinkinderen, en ik heb het maar opgegeven om te streven naar een volledige lijst van achterkleinkinderen en hun kroost.

Volgens mondelinge overlevering heeft Eduard Julius zes kinderen gekregen bij zes Sundanese vrouwen. De oudste, een dochter, werd gevolgd door twee jongens, nummer vier was weer een meisje en de jongste twee waren zonen. De vier nog in leven zijnde kleinkinderen die ik heb gesproken, kenden allemaal de namen van Eduards kinderen

Eduard Sukarma, kleinzoon van E.J. Kerkhoven te Cibadak.

uit hun hoofd: Puliah, Kono Murkana, Aldam, Komana, Suli en Bakri. *Pak* Eduard Sukarma en *Mimi* zijn kinderen van nummer twee, *'Aki* (opa) Kono'. Zij herinneren zich de naam van hun grootmoeder nog, Eduards njai Rabeha. De njai die de jongste ter wereld bracht, heette Enyong. Haar zoon, Bakri, werd geboren rond 1892, hetgeen betekent dat Eduard Julius toen achtenvijftig jaar oud moet zijn geweest. De andere njais zijn naamloos gebleven, er zijn ook geen foto's of portrettekeningen van hen bewaard. *Mimi* wist nog uit welk dorp ze kwamen en via de verhalen zijn ze wel voor me gaan leven. Mijn pogingen om Goey La Nio en haar drie kinderen een plaats te geven tussen de Sundanese vrouwen liepen op niets uit. Uiteraard wisten al mijn informanten van hun bestaan. Zoon Adriaan stond, na terugkeer in Indië, algemeen bekend als *Tuan Kecil* (de kleine toean). Maar uit alles bleek dat de Chinese njai en haar erkende kinderen voor hen tot een geheel andere orde behoorden dat degenen die in de Sundanese kring waren opgenomen.

Ik popelde om antwoord te krijgen op wat terug te voeren was tot één kernvraag: hoe ervoeren deze njais en niet-erkende kinderen hun leven? Helaas, maar zoals te verwachten was, kreeg ik daar geen duidelijk inzicht in. Wat mij wel onmiddellijk was opgevallen, was dat iedereen het woord *isteri* (echtgenote) gebruikte, en dat alleen het dorpshoofd van Nagrak/Sinagar, de zelfbewuste echtgenoot van kleindochter Cicah, het nodig vond toelichting te geven dat het hier om niet-officiële echtgenotes, oftewel njais, ging. Maar hoe vond men dat dan, vroeg ik steeds weer. Hoe vonden jullie vaders dat zij niet-erkende mengbloedkinderen waren? Het antwoord was telkens identiek: 'Ach, dat was toen toch gewoon! Zodra een njai van hem zwanger werd, liet Kerkhoven haar gauw trouwen met een Sundanees.' Deze in mijn ogen gelaten houding ten opzichte van de willekeur waarmee vrouwen behandeld werden, is wellicht te verklaren uit de sociale verhoudingen in Indië aan het eind van de negentiende eeuw. Het was niet alleen gebruikelijk dat Europeanen ongetrouwd samenwoonden met Indonesische vrouwen en onwettige kinderen bij hen kregen. Op grond van de adat en de islam werd het heel normaal gevonden dat Indonesische mannen, met name die uit de hogere sociale kringen, er meerdere vrouwen op na hielden, getrouwd of niet.

In het geval van Eduard Julius werden de kinderen nooit zonder meer aan hun lot overgelaten. Zij kregen de keus om hetzij een verdere opleiding te volgen op zijn kosten, hetzij een stuk land te krijgen dat hij dan voor ze kocht. Alle kinderen (of waren het hun moeders?) kozen voor het laatste, zodat ze na vier tot zes jaar lagere school het land bewerkten om in hun levensonderhoud te voorzien. Alleen *Aki* Kono heeft daarnaast nog een tijd in de theefabriek van Sinagar gewerkt. Volgens zeggen wilden twee zonen wel verder leren, maar hun moeders lieten hen niet gaan.

Dat Eduard Julius zijn kinderen, en via hen de moeders, goed verzorgd achterliet, maakt hem nog steeds tot een zeer gewaardeerd persoon. Het huis waarin het dorpshoofd en *Ibu* Cicah wonen, is van haar vader geweest, Eduards zoon Suli, en het is gelegen op een prachtig punt met wijds uitzicht op de natuur alom. Zij realiseren zich dat ze deze plek te danken hebben aan grootvader Kerkhoven. Bij niemand van de Indonesische afstammelingen heb ik ook maar een vleug van bitterheid, wrok of rancune jegens hun Nederlandse voorvader bemerkt. Integendeel, de meesten voelen zich trots op hun Nederlandse bloed, al is het maar een kwart of een achtste. De typische Indo-karakteristieken, een lichte huid, lange, rijzige gestalte en spitse neus, gelden in Indonesië nog steeds als schoonheidskenmerken en menigeen ging er prat op die te bezitten. Ik zelf werd, als 'afgevaardigde' van de Nederlandse Kerkhovens, uitermate hartelijk en spontaan ontvangen, alsof ik tot de familie behoorde. Het was ook aan mij om uit te leggen waarom het theereisgezelschap hen niet had opgezocht, toen wij in juli in Sinagar waren. Ze hadden gehoord van ons bezoek aan het graf en ons zelfs op de Indonesische tv gezien. Waarom hadden wij niet laten weten dat we zouden komen, dan hadden ze kennis kunnen maken met de, letterlijk en figuurlijk, verre achterneven en -nichten en ons gastvrij onthaald. Het viel me niet mee om hun duidelijk te maken dat wij, de Nederlandse groep, niet eens afwisten van hun bestaan, laat staan dat we ze hadden kunnen aanschrijven. Het was zo natuurlijk en vanzelfsprekend geweest dat ze er wél waren, als de Indonesische nakomelingen van Eduard Julius, dat ik me plaatsvervangend schaamde voor het niet-weten, en voor de schande die men vroeger sprak van njais en hun kinderen.

Op die manier leerde ik in twee dagen tijd vier generaties Sundanese Indo's kennen, van de zesentachtigjarige Eduard Sukarma tot zijn tweejarig achterkleinkind. Ook op *hun* verzoek heb ik een stukje ongeschreven Sundanese familiegeschiedenis vastgelegd en een fractie van het verzwegen koloniale verleden onder woorden gebracht. Een cynicus zou met het grootste gemak de claim die deze Sundanezen op hun Nederlandse afkomst leggen, onderuit kunnen halen. Wat kunnen zij met hun plaatselijke orale overlevering aan bewijzen leveren, waarom zouden we geloven wat zij zeggen? Het is inderdaad onmogelijk te controleren of wat mij werd verteld feitelijk 'waar' is. In een tijd waarin de DNA-test nog niet bestond, was het even gemakkelijk voor een man om te ontkennen dat een kind van hem was, als dat het moeilijk was om te bewijzen dat hij het inderdaad had verwekt. Mannen konden heel wat slordiger omgaan met hun zaad dan vrouwen met hun zwangerschappen. Het is belangrijk dat we ons realiseren dat wij anno 1997 vanuit de westerse wereld, waar begrippen zoals de zaadbank of het draagmoederschap bestaan, met totaal andere ogen naar dit soort zaken kijken dan men in Indonesië doet. In onze *permissive society* kijkt niemand meer vreemd op wanneer een kind buiten het huwelijk wordt geboren.

Echter, in de Indonesische samenleving met een duidelijk voelbare invloed van de islam is een *anak haram* (buitenechtelijk kind) een schande voor de familie. En, hoewel polygamie en concubines volgens bepaalde adatregels als normaal worden beschouwd, was het Maria Ranadipura-Boreel uit Sukabumi, een goede vriendin van de theefamilie, die mij erop wees hoe gevoelig de kwestie van njais en onwettige kinderen nog ligt voor vele Indonesiërs. Niet iedereen die afstamt van een Nederlandse vader en een Indonesische njai stelt zich zo positief op als de Kerkhoven-nazaten. De keerzijde is het verdriet en de pijn van kinderen die zich afgewezen ('bastaard') voelen door hun vaders die ze *Belanda busuk* ('rot-Nederlander') noemen. Sommigen blijven hun levenlang zoekende vanwege het niet weten wie de (groot)vader is. Er zijn er onder de volgende generaties genoeg die zich schamen voor hun niet-erkende (over)grootvader, die dat het liefste wegstoppen in een lege stilte, op dezelfde manier als men in Nederlandse families gegeneerd zweeg over buitenissige seksuele praktijken van sommige heren.

Graven in het verleden kan verrassingen opleveren, aangename of pijnlijke. Zo lang niemand er schade van lijdt dat bepaalde genbeurtenissen onthuld worden, zie ik geen reden om het zwijgen te handhaven. De Sundanese families praatten graag, zij hadden niets te verbergen. En *Pak* Sukarma hoopt nog in leven te zijn wanneer de Nederlandse familie een volgende keer West-Java bezoekt. Indonesië heeft in 1995 vijftig jaar onafhankelijkheid gevierd. De generatie die het koloniale verleden heeft meegemaakt, sterft langzaam maar zeker uit. Als we van de njai *herstory* willen horen, moeten we nu op zoek gaan, anders is het te laat.

Noten

1 Hella Haasse, *Heren van de Thee*. Amsterdam: Querido, 1992.
2 Pramoedya Ananta Toer, *Bumi Manusia*. Jakarta: Hasta Mitra, 1980. Voor de Nederlandse vertaling, *Aarde der Mensen*. Amsterdam: Manus Amici, 1981.
3 Voor een verslag van deze reis, zie Jan Blokker, 'Kleinkinderen van de Thee'. In: *de Volkskrant* 12 augustus 1995, *Vervolg* p. 1-2.
4 Rob Nieuwenhuys, *Komen en Blijven. Tempo doeloe - een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1920*. Amsterdam: Querido, 1982. p. 44.

Tineke Hellwig studeerde Indonesische talen en culturen aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zij doceert Indonesische taal en cultuur aan de University of British Columbia in Vancouver, Canada.

Indië in De Gids *1837-1900*

MARLOE BINDELS

Inleiding

Eind 1993 verscheen er onder redactie van Remieg Aerts en Theodor Duquesnoy een bundel met twaalf essays uit het tijdschrift *De Gids* over ons koloniale verleden. De titel luidt: *Een ereschuld.*[1] In de inleiding schrijft Jan Breman 'dat de bundel is samengesteld om een antwoord te geven op de vraag welke bijdrage *De Gids,* als tijdschrift van de ontwikkelde burgerij, heeft geleverd aan de meningsvorming in ons land over het beheer van de tropische bezittingen'.[2] Voorts vermeldt Breman hoeveel artikelen *De Gids* heeft opgenomen over de toenmalige Nederlandse koloniën: 'dat waren er voor 1900 ca. 120'.

In de periode van 1837 (het jaar waarin *De Gids* werd opgericht) tot en met 1899 (het jaar waarin C.Th. van Deventer zijn befaamde *Gids*-artikel 'Een eereschuld' publiceert, dat in de gelijknamige bundel terug te vinden is) telde ik over Nederlands Indië 402 bijdragen in *De Gids,* zo'n 8.700 bladzijden. In mijn scriptie – een kwantitatieve tijdschrift-analyse – is een volledige bibliografie van al deze artikelen opgenomen.[3] Ze staan naar teksttype en inhoud gerangschikt in tabel 4.

Hoe Breman – of zijn bron – nu aan een totaal van 120 komt, is mij niet duidelijk. Misschien telde hij alleen de politieke beschouwingen en de opstellen mee.[4] Maar waarom geeft hij dan even verderop in zijn inleiding een overzicht van alle teksttypen[5] die hij in *De Gids* over Indië gevonden heeft en die min of meer overeenkomen met mijn opsomming in tabel 4a, te weten: reisberichten en andere presentaties van koloniaal leven, wetenschappelijke studies, recensies, beoordelingen van koloniale politiek, beschouwingen, de meer technische artikelen – zonder te vermelden welke hij wél en welke hij niet heeft meegeteld? De lezer krijgt zo de indruk dat al die tekstsoorten bij elkaar een totaal van 120 maken.

Misschien ligt de oorzaak wel bij het gebruik van het *Register* op *De Gids.* Dit register kent een aparte rubriek 'koloniale staatkunde'. Niettemin worden er in vele andere rubrieken óók artikelen vermeld die met

Indië te maken hebben. Bovendien wordt het uit de vermelde titels lang niet altijd duidelijk of het nu om een Indisch artikel gaat of niet. Aan de ene kant moet je de onzekere gevallen, alvorens ze in je eigen leeslijst op te nemen, dus steeds verifiëren door de bijbehorende tekst er op na te slaan. Aan de andere kant loop je, als je afgaat op het register, het risico om een Indisch artikel dat schuilgaat onder een 'aanwijzingsloze' titel te missen. Redenen waarom ik aan het begin van mijn onderzoek besloten heb *De Gids* gewoon per deel van voor naar achter door te bladeren en alle artikelen met de hand te turven. In deze bijdrage wil ik aan de hand van enig cijfermateriaal de aldus door mij gevonden Indische *Gids*-artikelen, hun auteurs en hun inhoud globaal bespreken.

Hoeveelheid

Een nadere specificatie van de hoeveelheid materiaal verdeeld over de tijd is te vinden in tabel 1. Beginnend bij het jaar van oprichting van *De Gids* (1837) heb ik per decennium in de tweede kolom aangegeven hoeveel *Gids*-artikelen er over Indië gaan.[6] In de derde kolom staat het aantal bladzijden over Indië vermeld, gevolgd door een getal tussen haakjes. Dat is het totaal aantal bladzijden van het tijdschrift in de betreffende periode. Op grond daarvan is het percentage berekend dat in de laatste kolom staat.

Tabel 1. Hoeveelheid materiaal

jaren	aantal bijdragen over Indië	bladzijden	percentage
1837-1846	22	293 (13.282)	2,2
1847-1856	49	1.180 (15.956)	7,4
1857-1866	75	2.009 (20.404)	10,0
1867-1876	67	1.604 (23.198)	6,9
1877-1886	96	1.373 (23.724)	5,8
1887-1896	72	1.774 (23.032)	7,7
1897-1899	21	574 (6.882)	8.6

Ten eerste valt op het percentage van 2,2 uit het eerste decennium. Vergeleken met de percentages uit de andere periodes is dit een magere oogst. Dit komt vooral omdat *De Gids* tussen 1837 en 1846 nog een literair-kritisch blad was. De meeste aandacht gaat in deze jaren nog uit naar de nationale letterkunde. Later, als *De Gids* deze opzet gewijzigd en verbreed heeft, komt er ook ruimte voor niet-letterkundige onderwerpen. Daardoor kan er ook veel beter op politieke en actuele onder-

werpen rond Indië ingegaan worden. Daar is vanaf 1854 ook alle aanleiding voor, als Indië ten gevolge van de grondwetswijzigingen in 1848 rechtstreeks onder toezicht van het Nederlandse parlement gaat vallen.

Het aantal artikelen over Indië neemt gestaag toe tot wel tien procent over de jaren 1857-1866. De hoge score in die periode heeft te maken met de politieke strijd tusen liberalen en conservatieven rond het Cultuurstelsel op Java, waarover veel geschreven wordt. Die strijd was in deze jaren op zijn hoogtepunt en *De Gids* stond vierkant achter de liberalen, die dat stelsel wilden afschaffen. Bovendien is *Gids*-redacteur P.J. Veth in dit decennium buitengewoon productief, wat het percentage óók aanzienlijk opgedreven heeft. Over Veth straks meer.

De periode 1877-1886 heeft de meeste Indische artikelen: 96. Toch is het percentage relatief laag, omdat enerzijds de lengte van de artikelen in deze periode gemiddeld korter is geworden en anderzijds het totale aantal *Gids*-pagina's groter is geworden.

De eindtotalen onderaan tabel 1 laten zien dat *De Gids* in de negentiende eeuw zeven procent van haar totale inhoud aan Indische aangelegenheden besteedde. Andere tabellen die ik per decennium opstelde,[7] tonen bovendien aan dat vóór 1900 praktisch alle jaargangen[8] artikelen over Indië bevatten. De belangstelling voor Indië is dus aanzienlijk en bovendien vrijwel continu.

Auteurs

Over naar de auteurs van de Indische bijdragen. In totaal ben ik 141 verschillende namen tegengekomen. Achtentwintig anonieme stukken en twaalf artikelen onder pseudoniem of initialen die ik niet heb kunnen achterhalen, laat ik buiten beschouwing. Van deze 141 personen nemen er twintig ruim de helft van het materiaal voor hun rekening. Hun namen zijn in tabel 2 opgenomen. Met de overige 121 personen zal ik de lezer hier niet lastigvallen.[9] Ik heb deze lijst volgens twee criteria opgesteld. Het eerste luidt: wie schrijft er vijf of meer artikelen? Het tweede: wie schrijft er minder dan vijf artikelen, maar wel 87 pagina's of meer (87 pagina's is 1% van de totale hoeveelheid materiaal)? Achtereenvolgens staat achter iedere naam het aantal artikelen en de som van hun bladzijden. Achteraan staan de jaartallen van de eerste en laatste *Gids*-bijdrage van de betreffende auteur. Degenen die ooit *Gids*-redacteur zijn geweest, hebben een sterretje voor hun naam en degenen die ooit door Indië hebben gereisd of er lange tijd hebben verbleven, hebben een uitroepteken voor hun naam. Zo wordt duidelijk dat, uitgezonderd Hubrecht, geen van de *Gids*-redacteuren zelf in Indië is geweest en dat – misschien juist daarom? – Indiëgangers regelmatig aan het woord worden gelaten, vooral na 1860. Mijns inziens wordt de spreekbuisfunctie van *De Gids* door deze gegevens benadrukt. Nadere bestudering van de overige 121 namen bevestigt deze indruk.

Tabel 2. De top-twintig van auteurs van Indische Gids*-artikelen*

	Naam	aantal artikelen	aantal bladzijden	periode
meer dan 5 artikelen				
*	1. P.J. Veth	48	1.845	1842-1887
*	2. J.N. van Hall	32	67	1877-1899
*	3. P.A. van der Lith	16	287	1873-1891
!	4. E.B. Kielstra	12	420	1883-1893
	5. J.J. de Hollander	10	235	1847-1871
*	6. P.N. Muller	10	156	1859-1886
	7. F.A. Miquel	9	137	1844-1868
*	8. W.J. Knoop	8	272	1849-1873
!	9. W. Jaeger	7	341	1889-1895
	10. W.J. Hofdijk	6	98	1881-1888
*	11. Joh. C. Zimmerman	6	121	1852-1871
!	12. J.K.W. Quarles van Ufford	6	150	1850-1857
*!	13. A.A.W. Hubrecht	5	83	1892-1898
meer dan 87 bladzijden (= 1%)				
!	14. W.K. van Dedem	2	146	1873-1875
	15. P.A.S. van Limburg-Brouwer	4	139	1861-1877
	16. J.A. Gerlach	2	127	1866-1872
!	17. Th. Swart-Abrahamsz	2	123	1888-1889
!	18. H. van Alphen	3	104	1863-1868
*	19. W.G.C. Byvanck	2	100	1894-1895
!	20. H. Borel	2	97	1898-1899
totalen		192	5.028	

* = *Gids*-redacteur
! = is in Indië geweest

Opvallend is de extreme productiviteit van de Leidse hoogleraar P.J. Veth (1814-1895), wiens honderdste sterfdag op 14 april 1995 nog plechtig herdacht is middels de onthulling van een kunstwerk in de Nonnensteeg te Leiden. Het onderste deel van een plaquette vermeldt een citaat van Multatuli: 'Wie niet verbaasd staat over de kennis van professor Veth, die heeft geen verstand van kennis.' Veth stond internationaal bekend als een expert in de (Indische) taal-, land- en volkenkunde. Bovendien is hij de auteur van het standaardwerk *Java, geographisch, ethnologisch, historisch*. Zijn verdienste buiten de wetenschap is vooral de invloed die hij in zijn tijd als 'indische specialiteit' op de publieke opinie heeft gehad, niet alleen via *De Gids*, waar hij zo'n 35

jaar vaste redacteur is geweest, maar ook via veel andere bladen en tijdschriften.

Tabel 3 geeft een nadere indruk van Veths aandeel in de Indische *Gids*-artikelen. Daarin valt tevens op dat, wanneer we in het derde en vierde decennium het aandeel van Veth buiten beschouwing laten, de oorspronkelijke uiteenlopende percentages over Indië in deze decaden niet van elkaar blijken te verschillen.

Tabel 3. Aandeel Veth over Indië in De Gids

Decade	totaal over Oost-Indië			Aandeel Veth		restant Indië zonder aandeel Veth		
	blz.	art.	perc.	blz.	art.	blz.	art.	perc.
1	293	22	2,2	100	5	193	17	1,4
2	1180	47	7,4	500	21	680	20	4,2
3	2009	74	10,0	814	22	1200	52	6,0
4	1604	66	6,9	198	6	1406	60	6,0
5	1373	95	5,8	48	2	1339	93	5,8
6	1774	72	7,7	103	1	1671	71	7,2

De overige thuisblijvers in tabel 2 zijn eveneens hoofdzakelijk docenten en hoogleraren die in de tijd dat zij schreven in *De Gids* zich bezighielden met onderwijs aan militairen en ambtenaren voor de Indische dienst. Zij brengen dan ook artikelen in vanuit hun vakgebied en beoordelen publicaties van vakbroeders. Nadere beschouwing van de namen uit tabel 2 legt het netwerk van onderlinge relaties wat duidelijker bloot. De rechtsgeleerde P.A. van der Lith (nr. 3) was eerst Veths leerling en later diens collega aan de Indische Instelling te Leiden. J.J. de Hollander (nr. 5) doceerde Maleis aan de militaire academie te Breda, terwijl majoor (later generaal) W.J. Knoop (nr. 8) aldaar lesgaf in de Indische krijgsgeschiedenis. Beiden zijn collega's geweest van Veth, die ook enige jaren te Breda gedoceerd heeft. Verder vinden we op de lijst de Utrechtse hoogleraar en botanicus F.A.W. Miquel (nr. 7). Utrecht is verder vertegenwoordigd met de zoöloog A.A.W. Hubrecht (nr. 13) en de taalkundige H.C. Millies, die met 85 bladzijden net niet meer op de lijst staat, evenals dr. J. Pijnappel, die Javaans doceerde aan de Delftse academie en later in Leiden.[10]

De Indiëgangers, niet alleen die zich op deze lijst, maar ook veel die zich onder de andere 121 namen bevinden, zijn hoofdzakelijk hoge tot zeer hoge Indische bestuursambtenaren en militairen, die misschien ooit wel les gehad hebben van de hier genoemde docenten.

Er staan verder vier namen op de lijst die iets met de schone letteren te maken hebben. Alle vier publiceren ze voor het eerst in het laatste

kwart van de negentiende eeuw. J.N. van Hall staat op de tweede plaats omdat vanaf 1877 in zijn rubriek veel recensies van Indische romans te vinden zijn; die variëren van enkele regels tot enkele bladzijden. Nummer negen, W. Jaeger, is oorlogsveteraan en heeft enige populaire bundels krijgsverhalen[11] over de Atjeh-oorlog geschreven, waaruit *De Gids* zeven verhalen overneemt. Van de dichter W.J. Hofdijk (nr. 10) neemt *De Gids* ondermeer fragmenten op uit diens dichtwerken *In 't Harte van Java* en *In het Gebergte Diëng*. Op de twintigste plaats staat dan nog de journalist en schrijver Henri Borel.

Onderwerpen

Tabel 4 geeft een indruk van de diversiteit aan genres en onderwerpen. Uit tabel 4a blijkt dat recensies een belangrijk deel van de materiaalverzameling vormen. De recensies laten zich onderverdelen in summiere aankondigingen van nieuwe titels, korte kritieken en uitgebreide tot zeer uitgebreide boekbesprekingen. Laatstgenoemde kunnen eventueel ook onder de categorie essays gerangschikt worden. De erin aangekondigde publicaties worden dan in een bredere context behandeld. Veth bijvoorbeeld besteedt zijn uitgebreide recensie 'Javasche landschappen', waarin hij het platenboek *Java, naar schilderijen en teekeningen van A. Salm, op steen gebracht door J.C. Greive* bespreekt, grotendeels aan een compleet overzicht van de Nederlandse plaatwerken, die tot dan toe over Insulinde waren verschenen.[12]

Over de meeste genoteerde onderwerpen in tabel 4b valt veel op te merken. Er zou een afzonderlijk artikel over te schrijven zijn. In deze bijdrage beperkt ik me tot een globale behandeling. Over koloniale politiek vind je het meest tussen 1848 en 1870. De politieke artikelen worden meestal geschreven naar aanleiding van historische gebeurtenissen, nieuwe wetsontwerpen, politieke brochures of kamerdebatten over Indische aangelegenheden. Bijvoorbeeld het eerste artikel waarin het Cultuurstelsel ter discussie komt in 1851 – zij het nog met de uiterste terughoudendheid. Dat gebeurde in een recensie van een door een jonge gouvernementsambtenaar[13] geschreven brochure waarin bestuurshervormingen voorgesteld worden. Na 1870 verschijnen er nauwelijks meer politiek geëngageerde artikelen, omdat in Nederland de conservatieve visie met het loslaten van het Cultuurstelsel dan definitief verdrongen is door de liberale. Het blijft vervolgens relatief rustig tot 1899, wanneer het bekende artikel van Van Deventer 'Een eereschuld'[14] een nieuwe ethische koers in de koloniale politiek inluidt. *De Gids* blijft na 1870 overigens wel aandacht aan de Indische actualiteit besteden. De landrenteregeling op Java, de herziening van het muntstelsel, de Atjeh-oorlog vanaf 1873 en de economische malaise in Indië in de jaren tachtig zijn de voornaamste actuele onderwerpen waaraan tussen 1870 en 1899 beschouwingen gewijd worden.

Tabel 4. De Indische bijdragen en hun inhoud

A. Soorten artikelen

soort artikel	aantal	
recensies	198	(1.881 blz.)
afleveringen van Indische rubrieken	20	(501 blz.)
verhandelingen / opstellen (informatief)	68	(2.397 blz.)
(politieke) beschouwingen (opinie)	45	(1.641 blz.)
studies / monografieën (wetenschap)	10	(871 blz.)
reisberichten en Indische schetsen	18	(530 blz.)
Indische verhalen	15	(563 blz.)
poëzie over Indië	6	(35 blz.)
Overige	22	

B. De voornaamste onderwerpen

onderwerp	aantal bijdragen
politiek en actualiteit	68
Indische bellettrie	57
taal-, land- en volkenkunde	50
krijgswezen	33
koloniale geschiedenis	29
handel en economie	28
botanie en natuurwetenschappen	21
het leven in de Oost	21
landbouw en nijverheid	15
rechtsgeleerdheid	14
Indische tijdschriften	12
onderwijs	7
zending en godsdienst	6

Waar de vóór 1870 ethisch-liberaal georiënteerde *Gids* opkwam voor het aanzien van de staat en het welzijn van Indo-Europeanen en 'inlanders', daar houden de *Gids*-artikelen van deze jaren vooral rekening met particuliere economische belangen en het welzijn van de naar Indië geëmigreerde of uitgezonden Nederlanders. Vanuit een overheersend kapitalistisch-liberale visie wordt er bijvoorbeeld voor gepleit om snel een eind te maken aan de Atjeh-oorlog door krachtig militair optreden,[15] voor financiële overheidssteun voor Nederlandse particulieren in Indië en voor deugdelijke militaire en ambtelijke pensioenen.[16]

Het Indisch-literaire aandeel wordt pas vanaf 1860 (het jaar waarin ook Multatuli's *Max Havelaar*[17] besproken wordt) substantieel in *De Gids*. Vanaf dat jaar vond ik regelmatig Indische bellettrie gerecenseerd. Vóór

die tijd was het bij enkele memoires, een paar bloemrijke impressies en recensies van de literaire almanak *Warnasarie* gebleven. Eventuele andere Indische bellettrie heeft vóór 1860 niet tot *De Gids* kunnen doordringen. Na 1870 verschijnen ook de Indische verhalen in *De Gids* waarnaar je vóór 1870 tevergeefs zoekt. Die van Jaeger heb ik al genoemd, maar ook vond ik Indische verhalen door Van Nieveld, Pulle, Doeff, Junius en Borel.[18] Verder zijn er recensies te vinden over werken van bekende auteurs als Maurits, Annie Foore, M.C. Frank, enzovoorts.

Aandacht voor de taal-, land- en volkenkunde is er met name in de begintijd, de jaren 1837-1856. Ik noemde zojuist al even de hoofdzakelijk letterkundige oriëntatie van *De Gids* vóór 1848 en het is in dat verband dan ook niet verwonderlijk dat er in die periode bijvoorbeeld vertalingen van Maleise en Javaanse gedichten en verhalen uitgebreid aan bod komen.[19] Iets later, in 1850 en 1855, verschijnen er onder andere uitgebreide studies van Veth over Sumatra en Timor.

Aandacht voor het Indische krijgs- en zeewezen was er ook. Met name na 1848 verschijnen er regelmatig artikelen of recensies over veldtochten en episodes uit recente Indische krijgsgeschiedenis. De organisatie van het Indisch leger en de 'zeemagt' is eveneens een terugkerend onderwerp, alsmede de verdedigbaarheid van de archipel, met name van Java, en de beste strategie daarvoor. In de krijgskundige beschouwingen vinden we tevens argumenten ter rechtvaardiging van het behoud en de verdediging van de Indische koloniën. Veel gebruikte argumenten zijn het enorme belang van Indië voor de Nederlandse economie; de noodzaak tot behoud van internationaal prestige en het respect voor het erfgoed der voorvaderen.[20]

Opstellen over vroegere episodes uit de koloniale geschiedenis, met name de VOC-tijd, vind je het meest in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Dit sluit aan bij de over het algemeen geschiedkundige oriëntatie van *De Gids* in deze jaren.[21] Al vanaf de eerste jaargang vond ik regelmatig bijdragen in *De Gids* die de lezer een kijkje in de Oost gunnen. Tot aan het einde van de negentiende eeuw verschijnen ze gemiddeld om de paar jaar. Vaak betreffen het verslagen van reizigers die hun ervaringen tijdens uitstapjes over Java, Sumatra, Borneo of Ambon beschrijven. In deze schetsen is vaker dan in andere bijdragen iets te vinden over het karakter en dagelijks leven van de inlandse bevolking. Ook staan er veel natuurbeschrijvingen in.

De karakterbeschrijvingen zijn vaak stereotiep: de gewiekste Chinees voor wie je moet oppassen, de lijdzame Javaan die aartsvaderlijk optreden behoeft. De *waardering* van die stereotiepe beelden verschilt nogal. Eigenschappen die de ene auteur ongunstig beoordeelt, worden door een ander juist gewaardeerd. Zo heeft de een het over de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van de Maleier,[22] de ander noemt het opportunisme en vagabondisme.[23] Iemand als S. Muller, een wetenschapper die zich onder de Dajaks te Borneo begeeft, tracht in zijn reisbeschrijvin-

gen juist weer zoveel mogelijk neutraal te blijven. Hetzelfde geldt voor het dagelijks leven van de 'inlander'. De ene keer wordt dit als idyllisch afgeschilderd, de andere keer als beklagenswaardig. Ik heb slechts één schets gevonden die het leven van Europeanen beschrijft. Het betreft een satire van J. Groen, leraar te Batavia, waarin hij met een wel heel scherpe pen het dagelijks leven in Batavia tekent.[24]

Eveneens over de gehele periode 1837-1899 verspreid vinden we specifieke vakliteratuur over Indische onderwerpen gerecenseerd.[25] Veth en Miquel hebben hiervoor tussen 1860 en 1868 zelfs speciale rubrieken. Van der Lith volgt in de periode 1883-1888. Veel recensies behandelen wetenschappelijke bijdragen, politieke brochures en leer- en handboeken. De grootste waardering gaat uit naar leerzame, populair-wetenschappelijke boeken die voor een breder publiek geschikt zijn en die de lezer een kijkje gunnen in de diverse culturen van de Indische archipel. Het genoemde plaatwerk van Salm en Greive valt in deze categorie. Andere voorbeelden zijn werken van Junghuhn, Brumund, Verkerk Pistorius, enzovoorts.

Tot besluit

Ik kom nog even terug op de vraag uit de inleiding 'welke bijdrage *De Gids*, als tijdschrift van de ontwikkelde burgerij, heeft geleverd aan de meningsvorming in ons land over het beheer van de tropische bezittingen'. Niemand zal nog ontkennen dat die bijdrage – met name waar het Indië geldt – aanzienlijk is geweest. Echter, kritiek op het koloniaal beheer – hoewel een zeer belangrijk onderwerp – is mijns inziens niet het *enige* gebied waarop *De Gids* van betekenis is geweest voor de Indische koloniën. Ook de andere artikelen zullen bij het vaststellen van de invloed die het tijdschrift op de publieke opinie heeft uitgeoefend betrokken moeten worden. Ik hoop met dit overzichtsartikel een bijdrage te hebben geleverd voor verder onderzoek.

Ik ben mij ervan bewust dat mijn onderzoek vooral een kwantitatief karakter heeft. Een meer inhoudelijke benadering zou de verschillende standpunten die over Indië in *De Gids* werden ingenomen, beter zichtbaar maken. Dan zou er ook meer te zeggen zijn over de rol die het tijdschrift in het negentiende-eeuwse Indië-debat heeft gespeeld.[26]

Over het belang van tijdschriftenonderzoek in het algemeen en de resultaten van mijn onderzoekje in het bijzonder, wil ik nog het volgende zeggen. Om te beginnen geef ik een citaat uit het proefschrift *Twee zielen, twee gedachten* van Liesbeth Dolk.[27] Daarin onderzoekt zij de inhoud van culturele tijdschriften op Java tussen 1900 en 1957. In de inleiding schrijft ze: 'Tijdschriften [...] zijn een uitstekende vorm van informatie omdat zij een directe neerslag zijn van wat er in een bepaalde periode aan denkbeelden bestaat. Ze schrijven hun tijd en geven zo een beeld van de tijd waarin ze verschijnen.' Niet voor niets staat hier

'tijdschriften' in het meervoud. Een indruk die gebaseerd is op onderzoek van maar één enkel tijdschrift (en dan ook nog maar een beperkt tijdvak) – hoe eerbiedwaardig en invloedrijk ook – kan immers slechts een fragment, een enkel stuk van de puzzel zijn. Als je wat *De Gids* over Indië schrijft gaat vergelijken met wat andere Nederlandse tijdschriften over Indië schrijven, dan wordt het pas echt interessant. Dan kunnen we pas werkelijk, om met Jan Breman te spreken, de wijsheid die achteraf op schrift wordt gesteld toetsen aan standpunten die eertijds en vanuit een directer betrokkenheid zijn ingenomen. Op die manier kan het historische steeds weer actueel gemaakt worden, en zo kan het verleden onze gids zijn in het heden.

Noten

1 *Een ereschuld: essays uit De Gids over ons koloniaal verleden.* Bijeengebracht door Remieg Aerts en Theodor Duquesnoy en met een Ten geleide van Jan Breman. Amsterdam: Meulenhoff, 1993.
2 *Een ereschuld,* p. 7. Breman heeft het dan zowel over de Oost als over de West.
3 M. Bindels, *Oost-Indië in De Gids 1837-1899.* Leiden 1993. Doctoraalscriptie RUL.
4 Zie tabel 4a: de 'politieke beschouwingen' en de 'opstellen' bij elkaar opgeteld maakt totaal 113.
5 Zie: *Een ereschuld,* p. 7.
6 De periode 1897-1899, het 'staartje', is natuurlijk géén decennium.
7 Gedetailleerdere tabellen met cijfers per decennium zijn te vinden in mijn doctoraalscriptie op de pagina's 9, 16, 32, 47, 66 en 83.
8 Jaargang 3 (1839) is de enige jaargang waarin ik niets over Indië aantrof.
9 Ze staan overigens wel in een aparte bijlage in mijn scriptie vermeld.
10 Over al deze mannen en hun betekenis voor Indië zie: C. Fasseur, *De Indologen.* Amsterdam: Bert Bakker, 1993.

11 Van Hall meldt in *De Gids* 1891 III p. 111 dat deze verhalenbundels grif over de toonbank gingen.
12 Zie: *De Gids* 1872 I 1 e.v.
13 Steyn Parvé, zie: *De Gids* 1851 II 653.
14 Zie: *De Gids* 1899 III 205.
15 De bekostiging van deze oorlog werd namelijk grotendeels opgebracht door belastingbetalers in Indië. Zie verder bijvoorbeeld de *Gids*-artikelen van Van Rees (1877 I 325), Booms (1879 II 327) en Laging Tobias (1886 II 274).
16 Zie bijvoorbeeld *De Gids* 1881 II 511; 1883 II 236; 1883 IV 25.
17 Zie *De Gids* 1860 II 58; 233.
18 Een overzicht van alle Indische verhalen in *De Gids* tot 1900 is te vinden in mijn scriptie, p. 176.
19 Zie bijvoorbeeld *De Gids* 1846 I 784; 1848 II 35. Voor een volledig overzicht van artikelen over inheemse taal- en letterkunde zie mijn scriptie p. 175.
20 Zie bijvoorbeeld *De Gids* 1849 II 245.
21 Zie: Remieg Aerts [e.a.], *De Gids sinds 1837; De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift.* 's-Gravenhage, 1987 (p. 72).
22 Zie: *De Gids* 1871 IV 324-325.
23 Zie: *De Gids* 1851 I 76 e.v. Gezien de lengte van dit artikel moet ik het bij dit ene voorbeeld laten.
24 Zie: 'De aankomst van de Mail op Java' in *De Gids* 1861 I 411.
25 Alle gerecenseerde literatuur is opgenomen in een apart overzicht in mijn scriptie (p. 157-170).
26 Over deze rol is in ieder geval al iets meer te vinden in het overigens zeer lezenswaardige 'Ten geleide' van Jan Breman in *Een ereschuld.* Hij verwijst daarin onder andere naar het artikel van H.A. Idema, 'De Gids in Indië'. In: *De Gids* 100 (1936) IV 372-395. Een eerste indruk geeft ook R. Aerts [e.a.], *De Gids sinds 1837,* met name op p. 34-35, p. 39-42, p. 85-87 en p. 99-100. Verdere analyse en uitwerking vergen een aparte studie en pasten niet binnen het beperkte bestek van mijn scriptie.
27 Liesbeth Dolk, *Twee zielen, twee gedachten; Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957).* Leiden: KITLV, 1993 (proefschrift).

De identiteit van A. van de Werken

ROGER TOL

Op mijn signalering en korte karakterisering van het in 1848 gepubliceerde boek *De Maleijer in Nederland* dat in de vorige aflevering van *Indische Letteren* verscheen,[1] ontving ik een informatieve reactie van de heer F. van den Bosch aangaande de auteur van dit werk. Deze staat op het titelblad vermeld als 'A. van de Werken'. Het weinige dat ik te weten was gekomen over A. van de Werken, was dat het een pseudoniem was van J.(of C.) A. Carpentier Alting. De heer Van den Bosch schrijft:[2]

> De enige persoon in de familie Carpentier Alting die, ook wat de tijd van publicatie betreft, in aanmerking komt voor het auteurschap, is dominee Johannes Hendrik Carpentier Alting, de eerste die deze beide achternamen droeg, geboren te Werkendam op 26-6-1802 en gestorven te Purmerland in 1857. Hij was de vader van de bekende dominee Albert Samuel, de oprichter van de CAS te Batavia,[3] geboren te Purmerland in 1837. Alle andere Carpentier Altings, allen in Indië gebleven, stammen van hem af.[4]
> Vóór de identificatie van A. van de Werken met Johannes Hendrik pleiten: 1) de naam van zijn geboorteplaats Werkendam (waar ook een reeks zusters van hem geboren werden), 2) hij had een zuster Henriette, 3) de meisjesnaam van zijn vrouw luidde Stuurman, 4) de naam Arnold komt in de familie meer dan eens voor.[5]

Het lijkt mij dat de heer Van den Bosch een mysterie heeft ontsluierd: achter A. van de Werken gaat schuil Johannes Hendrik Carpentier Alting. Overigens, achter de naam van de welkome briefschrijver gaat schuil Frits van den Bosch, de auteur van onder andere *Het regenhuis en andere verhalen* (Amsterdam 1978) en vertaler van onder meer Y.B. Mangunwijaya's roman *Burung-burung manyar* (*Het lied van de wevervogel*, Amsterdam 1987).

Noten

1 Roger Tol, 'Weg met de Jezuïten! Een objectieve Maleise evaluatie uit 1848'. In: *Indische Letteren* 11 (1996), p. 180-185.
2 Brief gedateerd 26-12-1996; geciteerd met toestemming van de auteur.
3 De Carpentier Alting Stichting (CAS) was de naam van de in 1902 te Batavia gestichte HBS voor meisjes. Deze stichting groeide spoedig uit tot de grootste particuliere onderwijsinrichting voor lager en middelbaar onderwijs in Nederlands Indië (*Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 2e druk, deel 6, p. 76-77; Grote Winkler Prins, 7e druk, deel 5, p. 120-121).
4 Eén van hen droeg ook de voornamen Johannes Hendrik. Hij was een kenner van het adatrecht, was landraadspresident in de Minahasa geweest en werd in 1907 benoemd tot juridisch hoogleraar aan de Leidse universiteit naast de vermaarde hoogleraar C. van Vollenhoven. In 1917 werd hij benoemd tot president van het Indisch Hooggerechtshof. Hij leefde van 1864 tot 1929 (C. Fasseur, *De Indologen: ambtenaren voor de Oost 1825-1950*. Amsterdam 1994, p. 364, 409).
5 De vrouwelijke hoofdpersoon in het boek heet Henriette Verstuur. Haar broer draagt de naam Arnold.

De Indische Navorscher

Jo Manders

In verband met mijn afstudeeronderzoek ben ik geïnteresseerd in informatie over de schrijfster Jo Manders. Wie kan mij iets vertellen over haar verblijf in Indië, in het bijzonder over haar kamptijd (Tjimahi, Bandoeng, Semarang)? Ook andere gegevens zijn welkom.

Ingeborg van Dijk, Trompstraat 44, 2315 TB Leiden, tel. 071-5218758.

Uitnodiging

Op vrijdag 6 juni 1997 organiseert de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde weer een lezingenmiddag.

Het programma is als volgt:

14.00 uur: Opening

14.05 uur: Roger Tol: *Een Indische historische roman uit 1851*

14.30 uur: Ruud Spruit: *Kunstenaars en toeristen. Bali en het Interbellum.* Diavoorstelling

15.15 uur: Pauze

15.40 uur: *Met Springer op toernee.* Peter van Zonneveld en Liesbeth Dolk in gesprek met F. Springer

17.00 uur: Sluiting

Plaats: Rijksuniversiteit Leiden. Gebouw 1175 (Centraal Faciliteitengebouw), Witte Singel/Doelencomplex (achter het Rapenburg ter hoogte van de Doelensteeg). Zaal 003.

De toegang is gratis.
Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Lidmaatschap van de werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt *f* 40,00 per jaar. Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op gironummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde, p/a Schuberthof 43, 2402 GJ Alphen aan den Rijn, onder vermelding van 'Indische Letterkunde'.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden verkregen door vooraf *f* 12,50 of *f* 17,50 (themanummer) vermeerderd met *f* 2,80 portokosten over te maken op gironummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde, p/a Schuberthof 43, 2402 GJ Alphen aan den Rijn, onder vermelding van het betreffende nummer. Het gevraagde nummer wordt u vervolgens zo spoedig mogelijk toegestuurd.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden op verzoek door het redactiesecretariaat toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Tekst- en drukwerkuitvoering: Grafaria, Leiden

Indische Letteren

Twaalfde jaargang / nummer 2 / juni 1997

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie:
Reggie Baay
Liesbeth Dolk
Bert Paasman
Gerard Termorshuizen
Peter van Zonneveld

Redactiesecretariaat
Reggie Baay
Verdihof 36
2402 VC Alphen aan den Rijn

ISSN 0920-6949

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Ledenadministratie
Marian Fillié
Postbus 2155
2400 CD Alphen aan den Rijn

Inhoud

Redactioneel 49
Tineke Hellwig: *Nona Diana, Du Perron en een ritmeester* 50
Joop van den Berg: *Dé-lilah, een vergeten schrijfster van ruim 2000 pagina's Indisch proza* 68
Pieter Korver: *De authenticiteit van* De laatste generaal. *H.J. Friedericy en het feodale Zuid-Celebes (vervolg)* 79
Uitnodiging 94

Redactioneel

Zoals u wellicht niet is ontgaan is het afgelopen maartnummer van *Indische Letteren* met een aanzienlijke vertraging verschenen. Een uiterst ongelukkige samenloop van omstandigheden was hier debet aan. De redactie biedt hiervoor op deze plaats alsnog haar oprechte excuses aan.

Dit juninummer van *Indische Letteren* bevat een drietal artikelen. Tineke Hellwig maakt ons deelgenoot van een intrigerende 'Indische moordzaak' waaraan niet alleen een Maleistalig werk is gewijd, maar – zo blijkt na nader onderzoek – waarover ook aan het begin van deze eeuw een Indische sleutelroman is verschenen van de hand van de inmiddels vergeten schrijfster E. Overduyn-Heyligers. Ook in dit nummer aandacht voor een andere vergeten Indische schrijfster: Dé-lilah. Joop van den Berg laat ons in zijn artikel kennismaken met deze schrijfster van 'ruim tweeduizend pagina's Indisch proza'. Tot slot een artikel over de authenticiteit van Friedericy's *Laatste generaal* van de hand van Pieter Korver. Het is het vervolg op het artikel dat van dezelfde auteur is verschenen in een vorige aflevering van *Indische Letteren* (elfde jaargang nummer 4). In deze editie is overigens wegens ruimtegebrek geen Lijst van Indische Letteren opgenomen. In het volgende nummer hopen wij de Lijst te vervolgen.

Op de laatste pagina's van deze aflevering treft u een uitnodiging en inschrijfformulier aan voor ons jaarlijkse symposium op zondag 28 september 1997 met ditmaal als thema: 'De verbeelding van de Atjeh-oorlog'. Een negental sprekers zal de verschillende wijzen belichten waarop deze koloniale oorlog 'vorm' heeft gekregen in de literatuur, in liedteksten, in de pers, in de geschiedenis én in een televisieserie. Op verzoek van vele werkgroepleden (met name de leden die buiten de randstad wonen) hebben we voor een andere dan de gebruikelijke locatie gekozen. Ditmaal vindt het symposium plaats in Bronbeek (Congres- en reüniecentrum Kumpulan, Velperweg 147, 6824 MB Arnhem). In de uitnodiging staat vermeld hoe men vanaf station Arnhem naar Bronbeek kan reizen. Voor het gehele symposium geldt een toegangsprijs van *f* 12,50; dit is inclusief koffie/thee bij ontvangst, museumbezoek in de lunchpauze en afsluitende borrel.

Wij hopen u te mogen begroeten in Bronbeek op zondag 28 september!

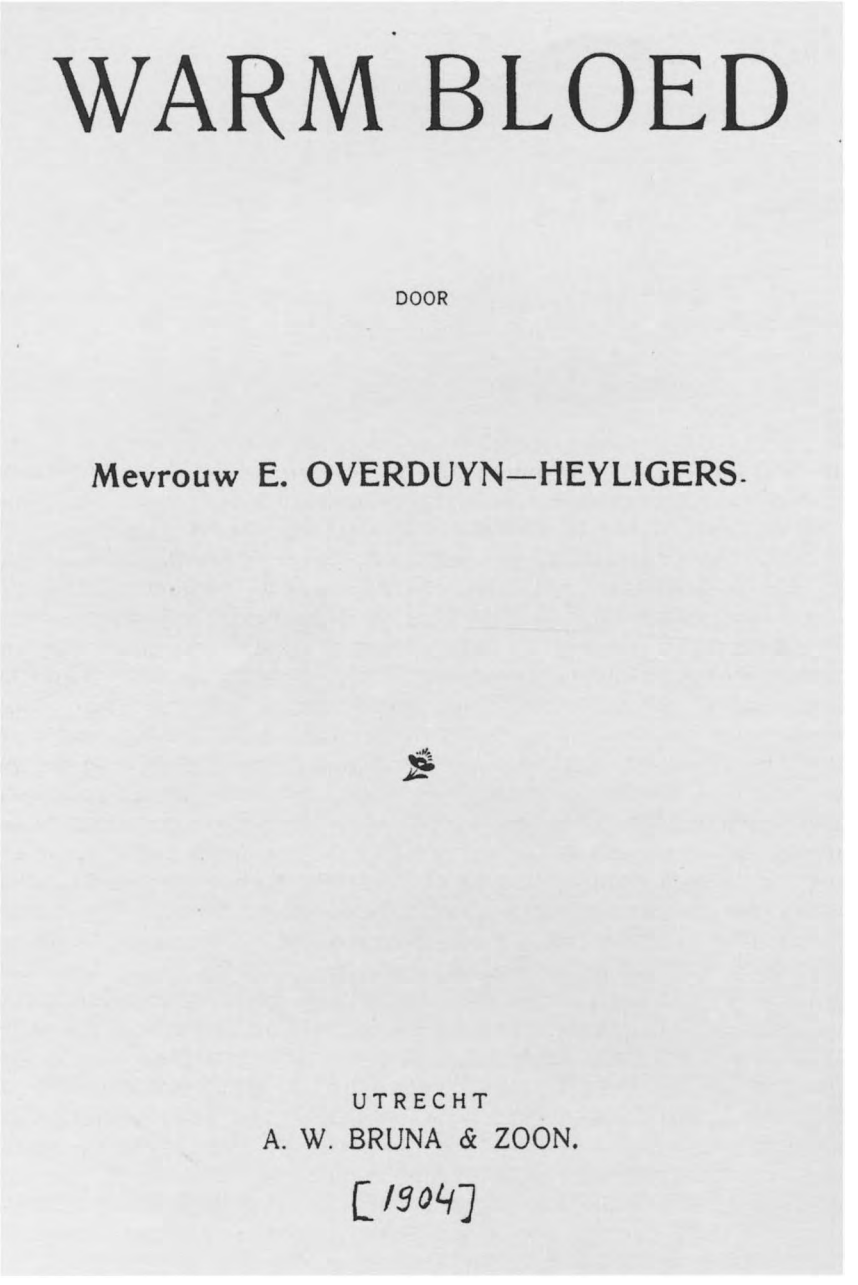

Titelblad van de roman *Warm Bloed*.

Nona Diana, Du Perron en een ritmeester

TINEKE HELLWIG

Nona Diana

In 1991 maakte de antropoloog Jim Siegel mij erop attent dat de Wason collectie van Cornell University een aantal kopieën van Chinees-Maleise teksten bevat, die in het voormalige Nederlands-Indië zijn uitgegeven in de eerste decennia van deze eeuw. Siegel had ze in gefotokopieerde vorm meegenomen uit Indonesië, met name uit de collectie van de *Perpustakaan Nasional* (Nationale Bibliotheek) te Jakarta. Zo was het mij mogelijk om op een redelijk gemakkelijke manier exemplaren te bemachtigen van werken uit de Maleise literatuur die tot op dat moment nog weinig wetenschappelijke aandacht hadden gekregen. Pas nadat Claudine Salmon in 1981 een bibliografie van deze verhalen en *syairs* (Maleise versvorm) had uitgegeven, begonnen onderzoekers geleidelijk aan belangstelling te tonen voor dit soort teksten. Eerder heb ik in *Indische Letteren* geschreven over vier Maleise teksten die de crimineel Gramser Brinkman tot thema hadden.[1] Hoewel Maleise literatuur mijn primaire belangstelling heeft, zal in dit essay geen Maleise tekst centraal staan, maar een Indische (Nederlandstalige) roman die voorafging aan de latere Maleise versie, alsmede de historische gebeurtenissen die aan het verhaal ten grondslag liggen.

Een van de Chinees-Maleise werken uit de Wason collectie is *Tjerita Nona Diana. Tjerita jang betoel soeda kedjadian di Betawi* (Het verhaal van juffrouw Diana. Een verhaal dat waar gebeurd is in Batavia), geschreven door Gouw Peng Liang. Hoewel het boek geen jaar van uitgave vermeldt en Salmons bibliografie evenmin uitsluitsel over de datum van publicatie geeft, vond ik in mijn aantekeningen dat dit boek in 1920 gepubliceerd is. Helaas kan ik de bron van deze informatie niet meer achterhalen. Gouw Peng Liang leefde van 1869 tot 1928 in Jatinegara (Meester Cornelis), Batavia, en werkte als schrijver, journalist en hoofdredacteur van Maleistalige kranten.[2]

In een andere context heb ik *Tjerita Nona Diana* aangehaald als een voorbeeld van een verhaal met een stereotiepe karakterisering van de

Indische nona: verwend, gauw verveeld en voortdurend erop uit om de aandacht van mannen te trekken.[3] Ik verkeerde in de veronderstelling dat *Tjerita Nona Diana* een oorspronkelijke tekst was van Gouw Peng Liang, ten eerste omdat niets op het tegendeel wees, en ten tweede omdat Salmon in haar bibliografie niet aangaf dat het hier een vertaling betrof. Het feit dat de belangrijkste personages Indo-Europeanen en *totok*-Europeanen zijn, wekte allerminst mijn argwaan, aangezien dit meer dan eens voorkomt in Chinees-Maleise literaire werken. Echter, toen een collega uit Jakarta, Myra Sidharta, mij in het najaar van 1995 wees op een passage in Du Perrons *Het land van herkomst* die verdacht veel lijkt op het laatste gedeelte van *Tjerita Nona Diana,* ben ik een speurtocht begonnen naar intertekstuele relaties en de historische achtergrond van deze narratieve teksten.[4]

Du Perron

In *Het land van herkomst* verhaalt de hoofdpersoon Arthur Ducroo in het hoofdstuk 'Voorhistorie van mijn ouders' een aantal anekdotes uit het leven van zijn vader. Zo lezen we onder andere:

> Een andere vriend van mijn vader was de bekende ritmeester Veersema, wiens vermoorden een van de grote schandalen van Batavia is geweest, en waarover zelfs romannetjes zijn geschreven met titels als *Warm Bloed of Een Drama in de Tropen.* Het warme bloed was in dit geval dat van een wat lome, volgens mijn tante Tine lijzig lispelende, ofschoon toch wel manzieke dame van het Koningsplein, die met een Noor getrouwd was, en hem al vele malen bedrogen had toen zij de ritmeester tot minnaar nam.[5]

De in twee pagina's door Du Perron beschreven lotgevallen van ritmeester Veersema vertonen opvallende overeenkomsten met het slot van *Tjerita Nona Diana.* Du Perrons verwijzing naar het 'romannetje' *Warm bloed* bracht mij op het spoor van de schrijfster E. Overduyn-Heyligers, die in 1904 een roman met die titel heeft gepubliceerd. Bij lezing van *Warm bloed* kwam ik tot de ontdekking dat *Tjerita Nona Diana* een bewerkte vertaling is van deze Nederlandstalige roman. We kunnen ons afvragen waarom Gouw Peng Liang met geen woord verwijst naar de originele Nederlandse tekst, zoals hij dat overigens ook niet doet in zijn *Boekoe tjerita Nona Clara Wildenau* (Het verhaal van juffrouw Clara Wildenau).[6] Had hij de intentie om deze verhalen als eigen werk te presenteren? Of maakte hij er geen melding van omdat het voor hem niet van belang was of hij vertaalde of creatief schreef? Het is evenwel niet mijn bedoeling hier dieper in te gaan op deze vragen of een vergelijkende studie tussen de Nederlandse en Maleise versie te maken; dat hoop ik bij een andere gelegenheid te doen.

E. Overduyn-Heyligers publiceerde *Warm bloed* onder haar eigen naam als tweede roman na *Gewetenswroeging*. Zes boeken schreef ze onder het pseudoniem Mâs Ranoe. Volgens Buur zijn er in totaal dertien werken van haar hand verschenen, die mogelijk niet alle Indisch zijn.[7] Overduyn-Heyligers is een vergeten schrijfster. Nieuwenhuys heeft haar niet opgenomen in zijn 'Damescompartiment', kennelijk vond hij haar niet noemenswaard. Ook elders ben ik geen verwijzingen naar haar tegengekomen. Ik vond slechts enkele biografische gegevens in een map in het Letterkundig Museum, die voor het overige voornamelijk besprekingen van haar roman *Gewetenswroeging* bevat.

Elisabeth Frédérique Françoise Joséphine Heyligers werd in 1868 te Batavia geboren en overleed op 77-jarige leeftijd op 13 februari 1944 te Den Haag. Haar overlijdensadvertentie vermeldt dat zij twee maal weduwe was, eerst van M.J.L. Oudshoorn, vervolgens van 'Zijne Excellentie W.L. Overduyn'. Welke functie haar tweede man heeft bekleed, weet ik niet. De kritieken op *Gewetenswroeging* zijn allesbehalve lovend, zoals blijkt uit de volgende citaten uit kranten en tijdschriften:

- De roman is waarschijnlijk gegroeid als verlengstuk van een plannetje, om wat te vertellen van het Indische familieleven, zekere onregelmatige verhoudingen, de kletspraat, het gebrekkig Hollands spreken, enz. enz. En zij heeft 'n heel aardige gave van gezellig over al die dingen te vertellen.[8]
- Inconsequent en onlogisch is 't boek in hooge mate, de karakters zijn flauw en vaag aangegeven en in 't algemeen zeer slecht volgehouden.[9]
- Behalve deze vraag [naar gewetenswroeging, TH] toch is er inderdaad in het boek vol onbeduidende menschen niets interessants. [...] de schuld van het gerekte ligt dus alleen in het onbeduidende der handelingen en het oppervlakkige der karakters.[10]
- 't Is 'n saai, vervelend, langdradig boek. Een boek vol toevalligheden en opzettelijke gebeurtenissen, vol onnatuur en leugen.[11]
- Noch uit een literair, noch uit een psychologisch oogpunt is deze roman dus iets bijzonders en wat de intrige aangaat, die kan wel de aandacht bezig houden maar is toch te doorzichtig van opzet. Veel beter is de tweede roman van deze schrijfster [*Warm bloed*, TH], ook een Indische die een logischer verloop heeft en grooter vastheid in den opbouw vertoont. [...] Een literaire aanwinst voor ons is deze roman echter nog niet. Zoover zal de schrijfster wel nooit komen; haar uitbeeldend talent is niet zeer groot, voornamelijk niet in haar beschrijvingen, die de atmosfeer om de intrige moeten vormen.[12]

Het oordeel dat de critici tijdens het leven van Overduyn-Heyligers velden over haar werk, is weinig aanmoedigend. Inderdaad zijn de stijl en het taalgebruik in haar romans niet van bijzondere literaire kwaliteit. Bovendien heeft zij de gewoonte om het lijdend voorwerp achter in de zin te plaatsen, hetgeen een merkwaardige syntaxis oplevert. Toch wil ik ter harer verdediging opmerken dat iemand die meer te weten wil

komen over de sociale verhoudingen in Indië, specifiek met betrekking tot gender en ras, *Gewetenswroeging* met belangstelling zal lezen. Achter het voortkabbelende verhaal vol misverstanden en op het oog onbereikbare liefdes liggen bepaalde normen en waarden van de Indische samenleving verscholen. Het eerste hoofdstuk toont al meteen aan hoe de verwachtingen van de Nederlandse Louise van Wijck botsen met wat zij aantreft in Indië. Zij wordt gedwongen zich anders te kleden, namelijk in sarong en kebaya, er andere eetgewoontes op na te houden, en vol afschuw ziet zij hoe de kinderen van haar Indische gastvrouw worden opgevoed. De minachting van Louise van Wijck voor haar Indische 'zusters' is gebaseerd op culturele en rasseverschillen.

Een van de hoofdpersonages is Laura Vlierboom, het voorkind van, zoals later blijkt, assistent-resident Randhout en een Chinese moeder. Laura keert na een aantal jaren terug naar Indië. Zij weet niet wie haar ouders zijn, vanaf haar tweede jaar is zij grootgebracht door haar pleegmoeder, de weduwe Vlierboom. De schaamte waarmee zij leeft omdat zij een niet-erkend buitenechtelijk kind is, haar om die reden lage sociale status die het Van Wessem onmogelijk maakt om haar ten huwelijk te vragen, alsmede het geroddel dat zij teweegbrengt, vormen de thema's van het verhaal. Ook goena-goena speelt een rol in de roman. De getrouwde Louise van Wijck voelt zich bijzonder aangetrokken tot ene jonkheer Von Altheim. Zij is zich er niet van bewust dat de aantrekkingskracht het resultaat is van middeltjes die haar worden toegediend.

Voorkinderen en goena-goena zijn veel voorkomende onderwerpen in de literatuur. Het is bekend dat deze verschijnselen in de Indische werkelijkheid wel degelijk bestonden. Er zijn echter weinig historische gegevens voorhanden die tot diepgaand geschiedkundig onderzoek kunnen leiden. Men sprak niet vrijuit over voorkinderen of de toepassing van goena-goena, dat was taboe. De lezers van *Gewetenswroeging* moe(s)ten wel nadenken over deze thema's. De weergave van de mentaliteit van met name de vrouwelijke personages (Louise van Wijck en Laura Vlierboom) geeft een interessant beeld van bepaalde persoonlijke en sociale aspecten van het Indische leven. In mijn ogen wordt het dan ook tijd om het leven en werk van Overduyn-Heyligers nader onder de loep te nemen.

Warm bloed

Wat is de inhoud van Overduyn-Heyligers' 279 bladzijden tellende roman *Warm bloed*, waarnaar Du Perron verwijst? De hoofdpersoon is Diana de Kanter, dochter van een Nederlandse vader en een Indische moeder, Roos genaamd. Het verhaal begint wanneer Diana terugkeert naar Batavia na vier jaar op kostschool te zijn geweest in Brussel. Ze heeft beschaafde Europese manieren geleerd, wordt beschouwd als 'een

kapitale meid', 'een prachtstuk',[13] en dus als een goede partij voor menige jongeman.

Tijdens het bal op de Harmonie waar zij 'uitkomt', koestert Diana zich in de mannelijke belangstelling. Zij voelt zich speciaal aangetrokken tot een zekere Van Maren, die vanwege buitenechtelijke affaires een dubieuze reputatie geniet. Echter, om niet zijn kans voorbij te laten gaan vraagt ene luitenant Herman Jansen meteen de dag na het bal de ouders De Kanter om de hand van hun dochter. Zij stemmen toe en ook Diana accepteert het aanzoek, al is het niet van harte:

> Onwillekeurig gleed haar meisjesdroom aan haar oog voorbij [...] Hoe koel en vormelijk, zonder de minste passie, leek haar de voorbereiding tot een Indisch huwelijk, een doodgewone verbintenis [...] Val je in den smaak dan wordt [sic] je gevraagd, doodgewoon als koopwaar...[14]

Na een grootse bruiloft en de huwelijksreis vestigen Diana en Jansen zich in een bescheiden luitenantswoning bij het Waterlooplein. Diana is gefascineerd gebleven door Van Maren, een man aan wie ze in gedachten veel meer passie en hartstocht toeschrijft dan de 'eenvoudige eerlijke jongen', 'de schuchtere blonde reus' met wie ze is getrouwd.[15]

Tijdens een avond op de sociëteit wordt Diana geconfronteerd met Van Maren in gezelschap van mevrouw Roodenburg, van wie gefluisterd wordt dat zij zijn minnares is. Diana kan die nacht niet in slaap komen, de ogen van Van Maren achtervolgen haar. Ze verlaat haar slaapkamer en zoekt de koelte op van de voorgalerij.

> Op eens doorvoer een schok haar leden; daar was het weer het visoen van straks, nu nog duidelijker, minder materieloos. Zij sloot haar oogen en opende ze weer en zag naderen zijn gestalte. [...]
> Een siddering van ongekende emotie doorliep haar. Ze had willen teruggaan naar binnen, vluchten, eer hij bij haar was; maar ze scheen verlamd; de geheime macht hield haar gevangen...
> Zij beefde bij de aanraking van zijn gloeiende lippen. 't Was of een duizeling haar overviel. Zij liet hem gewillig begaan, sprakeloos geleund haar teere lijf tegen hem aan, drinkend van zijn lippen gloed van onuitbluschbaar verlangen.[16]

Na deze vurige ontmoeting met Van Maren realiseert zij zich dat er 'in haar altijd een onbevredigd verlangen [bruist], haar binnenste innerlijk van brandende gloed [verteert]'.[17]

Ter gelegenheid van de kroning van de koningin is er een gemaskerd bal georganiseerd. Diana en Van Maren maken van de gelegenheid gebruik om zich terug te trekken en zich over te geven aan elkaars liefkozingen. Jansen heeft hen echter in de gaten gehouden en betrapt

hen. Diana weet niet wat haar nu te wachten staat. In haar radeloosheid neemt ze de volgende ochtend Soerô, de koetsier van haar ouders met wie ze altijd vrijelijk is omgegaan, in vertrouwen. Tenslotte komt Jansen thuis met de mededeling dat hij Van Maren heeft bezocht en van hem heeft geëist dat hij Diana zal trouwen. Jansen zal de schuld op zich nemen, opdat de scheiding kan plaatsvinden en Diana een jaar later kan hertrouwen. Diana keert terug naar haar ouderlijk huis.

Per brief ontvangt Diana het formele aanzoek van Van Maren. Ze denkt terug aan haar eerste huwelijksvoorstel:

> Beide keeren was 't hemelsbreed verschillend geweest, en beide keeren was het haar tegengevallen. Dit was eigenlijk nog saaier dan toen met Herman. Ze had nog zooveel te vertellen gehad eerst. Wie zou ook gedacht hebben, dat er zoo spoedig een eind zou gekomen zijn aan hun intieme verhouding! 't Beviel haar eigenlijk best zoals het den laatsten tijd gegaan was.[18]

Nu de verhouding niet meer geheim is, is voor haar het spannende ervan af. Diana moet zich een jaar lang koest houden, en daarom vertrouwt ze Soerô toe om haar brieven naar Van Maren over te brengen. Menigmaal laat ze de koetsier binnen in haar boudoir. Soerô, die de dochter van zijn werkgever al vanaf haar terugkeer uit Brussel begeert, weet langzaam maar zeker in Diana's hart door te dringen:

> [...] en telkens betrapte ze zich, dat onder het schrijven het beeld van Soerô haar geest vervulde. Overal waar ze zich wendde zag ze zijn oogen, in haar intiemste gedachten verrees zijn beeld voor haar. [...] Toch schreef ze getrouw haar brieven aan van Maren, dronk ze de geuren der bloemen, die hij haar zond; maar hem zich voorstellende in de gedaante van Soerô, in hem begeerend Soerô, die had haar vleeschelijke liefde.[19]

De ouders De Kanter, die de vrije omgang tussen Diana en hun koetsier ten enen male afkeuren, besluiten om naar Europa te gaan. Als eerste worden het rijtuig en de paarden verkocht en wordt Soerô ontslagen. Wanneer hij de avond voor de vendutie Diana wil opzoeken, treft hij Ma Ngalim, de lijfmeid van Roos de Kanter, die hem de toegang ontzegt. Zij laat weten dat ze hem doorheeft, impliciet erop doelend dat hij goena-goena heeft toegepast op hun jonge meesteres. Uit woede wurgt hij haar. Het is een slecht teken voor de dingen die gaan gebeuren.

Het verhaal maakt een sprong in de tijd naar de eerste receptie die Diana en Van Maren geven in hun luxueus ingerichte huis aan het Koningsplein. Dit is Van Marens 'come back' in de Europese gemeenschap van Batavia. Tijdens de receptie wordt Diana voorgesteld aan ritmeester Uitterweerd, die direct zeer onder de indruk raakt van zijn gastvrouw.

Na een half jaar huwelijk is de relatie tussen Diana en Van Maren

verkild. Wanneer Diana een keer alleen met Soerô, die weer bij haar in dienst is, in het paviljoen aan het werk is, geeft zij zich over aan zijn jarenlang ingehouden hartstocht:

> Vergetend bijna een mensch in haar nabijheid, een mensch trillend van ingehouden passie, die gestaag haar had doen groeien in haar dicht bijzijn, ontsnapte een zucht bijna kreunend haar lippen. Soerô sprong op en in den chaos van haar verward voelen, van ongeordend denken, werd ze van hem...[20]

Hierna volgen de gebeurtenissen elkaar snel op. Angst voor Soerô gaat Diana's leven beheersen. Uit Europa arriveert het overlijdensbericht van Roos de Kanter. En terwijl Van Maren met zijn geld aan het speculeren is, wordt de relatie tussen Diana en Uitterweerd, die haar iedere avond bezoekt, intiemer. Om haar bange gevoelens te ontvluchten besluit Diana naar haar vader in Europa te gaan. Ze boekt voor een overtocht twee dagen later. Dan lukt het Soerô een keer om Diana's kamer binnen te dringen. Hij doet de deur achter zich op slot en zij voelt zich verlamd van angst. De komst van haar echtgenoot bevrijdt haar uit deze netelige situatie.

De avond voor haar vertrek komt Uitterweerd haar laat in haar paviljoen opzoeken. Zij schenkt hem haar volle vertrouwen en vertelt alles over haar leven, haar huwelijk met Jansen, haar relatie tot Van Maren, en ook over haar passie voor Soerô. Als Uitterweerd om drie uur 's nachts haar privé-vertrek verlaat, wordt hij op het erf belaagd en verminkt door een stel inheemse mannen, onder wie hij Soerô herkent. Diana hoort van Van Maren wat zich heeft afgespeeld:

> Hij [Van Maren, TH] kwam binnen en sloot de deur achter zich dicht.
> 'Je hebt zeker wel gehoord hè, hoe ik met je liefje heb afgerekend; ik geloof niet dat hij er nog heel veel van zal navertellen. Je ziet, die nachtelijke ontmoetingen komen sommigen duur te staan' [...]
> 'Je wilt toch niet zeggen, dat ... dat ... je Uitterweerd hebt...'
> 'Laten doodranselen. Ja, dat wil ik er mee zeggen.'
> Hij grijnsde toen hij haar voor zich zag in elkaar zakken.[21]

Diana wordt door vrienden van haar ouders naar de boot gebracht. Wezenloos vertrekt ze met de Godavery naar Singapore, waar ze in de krant leest dat Uitterweerd overleden is. Als een wrak gaat ze aan boord van de Franse mailboot. Gedurende de reis wordt ze door de overige passagiers met de nek aangekeken. Er is echter één Fransman die medelijden toont, met als resultaat dat ze in Marseille aan wal stapt als

> een fiere krachtige vrouw, die onverschrokken aller blikken doorstond, er geen geheim van makend, dat zij haar Franschen

> reisgezel zou volgen naar Parijs, in vrijwillig aanvaarden van het vonnis door de wereld geveld.[22]

Hiermee eindigt de roman. Diana heeft wederom een man gevonden aan wie zij zich kan hechten.

Hartstocht en verlangen

Het is duidelijk dat over de romanfiguur Diana de Kanter meer te zeggen valt dan dat ze de 'toch wel manzieke dame van het Koningsplein' is, zoals Du Perron haar omschrijft. Zij wordt gekenmerkt door haar warme bloed, het Indische bloed dat zij via haar moeder, dus in de vrouwelijke lijn, geërfd heeft. In dit opzicht toont Overduyn-Heyligers duidelijk dat zij beïnvloed is door het naturalistische denken. *Race, moment et milieu* zijn essentieel in de karaktertekening van haar personages. In het verhaal komen twee categorieën mensen voor: Europeanen (*totoks*) aan de ene kant tegenover Indischen en inheemsen (aangeduid als 'inlanders'[23]) aan de andere kant. Uit alles blijkt dat in Indo-Europese mensen het Aziatische bloed domineert over het Europese bloed. De woorden van mevrouw Williams, een goede kennis van de De Kanters, tot Diana dienen als illustratie:

> Jij zoo'n echte djawa in je hart en je man [Jansen, TH] ... Kassian ... Je moet maar zien te wennen, totoks zijn heel anders dan wij.[24]

De scherpe tegenstelling tussen 'wij' en 'zij' maakt dat de twee groepen onverenigbaar zijn. Volbloed Europeanen, zoals Jansen en Uitterweerd, hebben een kalme natuur, zijn gelijkmatig gestemd, niet gedreven door passie, en ze zijn ontoegankelijk voor de stille krachten van Indië. Daarentegen zijn Indo's en inheemsen in hun wezen gedetermineerd door temperament en hartstocht. Ook zijn zij ontvankelijk voor mysterieuze machten die sterker zijn dan zijzelf.

Elders wordt wel onderscheid gemaakt tussen Indo-Europeanen en Javanen. Zo is het geaccepteerd dat Javanen sirih kauwen, 'maar wij kunnen zoo iets niet doen', zegt Roos tot haar dochter.[25] Verder hebben Javanen ('natuurmenschen') geen enkel besef van hogere reine liefde.[26] Zij worden uitsluitend beheerst door lust en begeerte. In het algemeen is echter in deze roman de scheidslijn tussen Indisch en 'inlands' minimaal, voor zowel Diana als Soerô geldt immers: 'in beider aderen stroomde hetzelfde bloed'.[27]

Zij die zich laten meeslepen door de instincten van hun zogenaamde warme bloed, komen zonder veel moeite onder de invloed van een ander. Zo realiseert Diana zich dat Van Maren de man is

> die reeds van het eerste oogenblik dat zij hem gezien had, indruk op haar gemaakt had, haar had gevangen gehouden in zijn macht.[28]

Soerô ervaart hetzelfde in zijn gevoelens voor Diana, hij is

> bedwelmd door opgezweepte passie en geweldigen haat [...] haar weelderige vormen [joegen] het bloed hem met woeste schokken door de aderen.[29]

Hoewel Soerô en Diana makkelijk ten prooi vallen aan de geheime kracht die iemand op hen uitoefent, blijven Europeanen toch niet helemaal gevrijwaard van dergelijke krachten. Zo heeft Jansen intuïtief bange voorgevoelens dat zijn huwelijk op de klippen loopt, en raakt Uitterweerd onmiddellijk in de ban van Diana:

> [...] een geheime macht dreef hem thans ook haar vriendschap te zoeken. [...] zichzelf bewust, dat hij op het punt stond zijn leven te verwoesten en de kracht missend om zich te beheerschen.[30]

Voor Europeanen blijft goena-goena echter onbekend terrein. Diana daarentegen probeert een aantal malen magie te gebruiken, als Indische is dat haar niet vreemd. Na haar eerste bal vraagt ze aan Ma Ngalim, haar moeders lijfmeid, om haar aan een middeltje te helpen dat haar in staat zal stellen met Van Maren te trouwen, die in Europese kringen verguisd wordt. Veel later, wanneer ze weet dat Uitterweerd door Van Marens toedoen is toegetakeld, geeft ze haar eigen lijfmeid en zoogzuster, Ma Ngalims dochter, opdracht om Van Maren te vergiftigen. Ook in dit opzicht staan haar handelen en denken dicht bij dat van Soerô. Als we Ma Ngalim mogen geloven, heeft Soerô Diana in zijn macht gekregen door middel van goena-goena.[31]

Gekoppeld aan de raciale stereotypering wordt Diana een aantal zogenaamd typisch vrouwelijke karaktertrekken toegeschreven: dromen, fantasieën en smachten naar het onbereikbare gaan gepaard met een gebrek aan rationeel of pragmatisch denken. Als vrouw vindt ze haar bestaansrecht in haar uiterlijke schoonheid en haar seksuele aantrekkingskracht op mannen. Liefde betekent voor haar het spel en de sensatie van het veroveren van andermans hart. Zodra ze de aandacht van de man in kwestie heeft gewonnen, is het spannende ervan af en voelt ze de behoefte een ander te verleiden. In haar behaagzieke geflirt komen ras en gender, het warme bloed en de vrouwelijke koketterie, samen.

Warm bloed is het voorbeeld van een driedubbele seksuele moraal. Het is immers duidelijk dat Diana een aantal gender-taboes overschrijdt, wanneer zij, de Indo-vrouw, zich fysiek overgeeft aan Soerô. Ten eerste is zij een getrouwde vrouw en wordt zij geacht monogame trouw aan haar echtgenoot te betonen. Ten tweede is zij Soerô's meesteres en doorbreekt zij de vastomlijnde sociale posities van haarzelf en haar personeel. Ten derde overschrijdt zij de raciale scheidslijn omdat zij, de vrouw behorend tot de Europese gemeenschap, seksueel contact heeft met een Javaanse man. Al wordt er in een gesprek tussen Diana

en mevrouw Williams op gezinspeeld dat Soerô een mengbloed is,[32] door het verhaal heen wordt hij afgeschilderd als een 'inlander'. De taboes die gelden voor haar, als vrouw, bestaan voor mannen niet of in mindere mate. In het algemeen hecht men minder waarde aan de monogame trouw van een getrouwde man en, als hij een buitenechtelijke affaire aangaat, wordt hem dat vaak minder zwaar aangerekend. Verder is het in de Indische samenleving gebruikelijk dat een Europese man (*totok* of Indo) met een inheemse huishoudster zijn bed deelt. Seksuele omgang tussen de blanke of Indo-Europese man en zijn inheemse vrouwelijke personeel is dus geaccepteerd. Volgens de publieke opinie verheft een Europese man een inheemse vrouw als hij haar tot zich neemt, terwijl omgekeerd, zoals in het geval van Diana, een Europese vrouw zich verlaagt als zij vreemdgaat met een inheemse man. In de verhalen over Indië treffen we zelden een seksuele verhouding tussen een (Indo-)Europese vrouw en een inheemse man aan. Hoezeer dit een taboe is, blijkt onder andere uit een andere roman, namelijk *Schuim van goud* van J. Treffers. Het boek werd uit de handel genomen omdat de hoofdpersoon van het verhaal, Ria, een Indo-Europese scholiere te Batavia, zich aangetrokken voelt tot de inheemse tuinjongen en zonder schaamte met hem de liefde bedrijft.[33] Overigens toont het einde van deze roman opvallend veel gelijkenis met dat van *Warm bloed*, wanneer Ria op de boot naar Europa de scheepsdokter weet in te palmen. Kennelijk geldt voor zowel Ria als Diana dat hun temperament hen niet in de steek laat zodra ze Indië verlaten. Tegelijkertijd blijft het een open vraag wat voor invloed het koude Nederland zal hebben op hun 'warme bloed'.

De ritmeester

Zoals vermeld, laat Du Perron in *Het land van herkomst* Arthur Ducroo vertellen over de vriend van zijn vader, ritmeester Veersema, wiens lotgevallen overeenkomen met die van Uitterweerd in *Warm bloed / Tjerita Nona Diana*. In de dertiende druk van het boek vinden we Du Perrons autobiografische aantekeningen bij het verhaal die bestemd waren voor Greshoff. Hierin onthult hij dat Veersema in werkelijkheid 'de bekende ritmeester Hoogeveen' was, en dat 'de dame voor wie hij vermoord werd Holst [heette]'.[34] Met deze fascinerende informatie krijgt *Warm bloed* een geheel eigen dimensie, namelijk die van sleutelroman. Omdat het verhaal geen tijdsaanduidingen bevat, maar wel uitdrukkelijk het gemaskerd bal ter ere van de kroning van de koningin noemt, was mijn eerste vermoeden dat dit gedeelte van het verhaal zich afspeelt in 1898, toen Wilhelmina de troon besteeg. Dat gaf echter nog geen enkele aanwijzing voor het moment waarop de moord op de ritmeester plaatsvond, aangezien het tijdsverloop tussen de scheiding van Diana

en Jansen en het moment dat zij naar Europa vertrekt in uiterst vage termen wordt aangegeven.

Via de diverse jaarboeken van de *Naam- en ranglijst der officieren van het Koninklijke Leger der Nederlanden en van de Nederlandsche Indiën* vond ik nadere gegevens over de ritmeester.[35] Anton Marie Hoogeveen werd op 19 december 1874 aangesteld als tweede luitenant van de cavalerie.[36] Op 23 augustus 1878 werd hij bevorderd tot eerste luitenant, om vervolgens op 16 april 1887 te promoveren tot ritmeester der cavalerie. In het in het KITLV te Leiden aanwezige exemplaar van de *Naam- en ranglijst* uit 1892 vond ik een pennenstreep door Hoogeveens naam met daarbij een † in de kantlijn, ten teken dat hij was overleden. Vervolgens ging ik op zoek in de overlijdensregisters en vond in de *Naamlijst der Europeesche inwoners van het mannelijk geslacht in Nederlandsch-Indië en opgave omtrent hun burgelijken stand* uit 1893 dat op 8 december 1891 aangifte van het overlijden van Hoogeveen was gedaan te Batavia. De *Naamlijst der Europeesche inwoners* bevatte tevens de naam Holst, die Du Perron geeft in zijn notities, als wonend te Batavia. Eén ding stond voor mij vast: Overduyn-Heyligers had, met welke bedoeling dan ook, de gebeurtenissen in haar roman een flink aantal jaren later gesitueerd dan ze in werkelijkheid hadden plaatsgevonden.

Met de zekerheid van de datum van Hoogeveens dood was de volgende stap het raadplegen van kranten. Zonder veel moeite vond ik een serie artikelen over de zaak Holst in het *Bataviaasch Nieuwsblad*, de *Java Bode* en de *Locomotief*. Op 8 december 1891 doen zowel het *Bataviaasch Nieuwsblad* als de *Java Bode* verslag van de aanslag op de ritmeester:

> [...] dat men op Koningsplein Zuid-zijde aan den wegkant een zwaargewonden half gekleeden Europeaan had gevonden [...] die in een onbeschrijfelijken toestand daar door bloedverlies uitgeput was neergevallen. [...] De rechter hand was afgekapt bij den pols en de linker pols was half doorgesneden. Behalve deze verwondingen was het lichaam aan den borst en buikkant nog overdekt met andere diepe houwen en steeken, waarvan eenige in den onderbuik bijzonder ernstig waren. [...] De bedienden van den heer A.H. zouden [...] bekend hebben den heer H. zoo verminkt te hebben in de veronderstelling, echter, met een dief te doen te hebben.[37]

De volgende dag wordt bericht dat ritmeester Hoogeveen, die 'zoo gruwelijk mishandeld is', is overleden aan zijn verwondingen.[38] De cavaleristen van zijn garnizoen zijn zozeer uit op wraak dat zij met zo'n vijftig man het huis van Axel Holst binnendringen en een aantal spiegels kort en klein slaan. Op bevel van de resident worden zij tot de orde geroepen.

Op 10 december wordt de bij velen geliefde ritmeester naar zijn laatste rustplaats begeleid. Een imposante begrafenisstoet van 'veertig ge-

Vendutie

op Maandag 11 Januari 1892,

ten huize van den Heer

A. HOLST,

KONINGSPLEIN, door

van den Abeelen & Co.

van een zeer netten onderhouden

INBOEDEL.

Een compleet WEENER-AMEUBLEMENT met daarbij behoorende TAFELS, CONSOLES en KNAPEN met MARMEREN bladen.
Een bekleed DEMIE AMEUBLEMENT.
Een MARONIJHOUTEN BUREAU MINISTRE.
Een dito PSYSHÉ.
Een paar dito KLEERKASTEN, SPEELTAFELS, enz.
Een dito WASCHTAFEL met Japansch stel.
Fraaie SALONSPIEGELS, SCHILDERIJEN en BEELDEN.
PORTIÈRES, STAATSIEGORDIJNEN, CARPETTEN.
Een zeer goede PIANINO van R. Lipp & Söhne.
JAPANSCHE BORDEN, PULLEN en andere voorwerpen.
Eene verzameling VISSCHERSGEREEDSCHAPPEN van de KRUST van GUINEA.
Djattiehouten KLEERKASTEN, BANKEN en DIVANS.
Een dito DAMESSCHRIJFTAFELTJE.
Diverse IJZEREN LEDIKANTEN.

Porcelein-, Glas- en Pleetwerk.

KEUKENGEREEDSCHAP, Palembangsche MATTEN.
Een-, twee en drielichts-petroleum HANGLAMPEN.

Benevens:

Diverse BLOEMEN en PLANTEN.

Voorts:

Een welbekend uitstekend fraai SYDNEY-WAGENPAARD.
Een goed SUMBAWA WAGENPAARD.
Een zoo goed als nieuwe MYLORD van Fuchs.
Een DEELEMAN KAR.
ENGELSCHE TUIGEN met pleet gemonteerd.
Geene goederen worden bijgebracht.
Te besichtigen Zondag te voren des middags van 5—8 uur.

602

Advertentie tot vendutie van de bezittingen van A. Holst in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 7 januari 1892.

wapende cavaleristen, gevolgd door vier trompetters, eveneens te voet, waarachter de muziek van het 9e en 10e betaljon', marcheert voor de met kransen versierde lijkwagen uit, terwijl een reeks van meer dan zestig wagens erachter volgt.[39] De predikant die bij het graf spreekt, zegt 'Hoogeveen te Buitenzorg gekend te hebben als een goed vader en trouw echtgenoot, wiens eenig zoontje nu ouderloos was achtergebleven'.[40] Op de dag van de beegrafenis wordt Axel Holst gearresteerd en naar de gevangenis gevoerd. In de vroege ochtend van 11 december doet hij een zelfmoordpoging 'door met een klein mesje een der aderen van den rechter pols te openen'.[41] Hij wordt bewusteloos naar het Militair Hospitaal overgebracht, waar hij meer dan een maand, namelijk tot 21 januari 1892, zal verblijven. Op 28 december 1891 vermeldt de krant dat de heer Holst heeft geprobeerd de hongerdood te sterven en daarom onder dwang kunstmatig wordt gevoed. In een reactie op een artikel in de *Locomotief* vraagt het *Bataviaasch Nieuwsblad* zich af of medelijden met deze man op zijn plaats is.[42]

Er zijn diverse berichten over de arrestaties en verklaringen van de bedienden van Holst. Twee keer wordt de koetsier uitdrukkelijk in de kranten genoemd. Op 18 december zou hij in Bandung zijn aangehouden, maar op 23 december blijkt dat die informatie onjuist is. Zijn verklaring wordt van belang geacht 'daar de heer A.H. blijft volharden bij zijne bewering dat hij meende met een dief te doen te hebben, terwijl zijne vier medebeklaagden zeggen geweten te hebben wie hun slachtoffer was'.[43]

Van mevrouw Holst is aanvankelijk niet bekend waar zij zich ophoudt. Als zij in Meester Cornelis, Batavia, is gelokaliseerd, wordt zij ondervraagd door de officier van justitie.[44] Zij vertrekt op 2 januari 1892 met de Godavery naar Europa en is daarna niet meer beschikbaar voor verhoor in Indië. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 7 januari 1892 bevat een advertentie voor de vendutie van de inboedel van A. Holst op 11 januari.

De eerste rechtszitting vindt plaats op 7 juni 1892. Het artikel in het *Bataviaasch Nieuwsblad* bevat veel gegevens over de in de rechtszaak betrokken personen. Als hoofdschuldige wordt voorgeleid Axel Holst, 43 jaar oud, agent van de Internationale Crediet en Handelsvereeniging Rotterdam te Batavia, en verder de vier medebeklaagden Napin, Djatim, Djan en Miming. Tweeëntwintig getuigen in deze zaak worden met naam en functie genoemd, twee van hen zijn echter naar Europa vertrokken, onder wie mevrouw L. Holst, geboren Netscher. Op verzoek van de verdediger zal de zaak met gesloten deuren worden afgehandeld. Als reden wordt aangevoerd:

> dat overspel op den bodem dezer zaak ligt; de beleedigde echtgenoot nog geen vordering tot echtscheiding ingediend heeft en verzoening dus tusschen de echtgenooten mogelijk blijft [...].

> Een andere reden is dat de behandeling in 't publiek strijdig zou zijn met de openbare moraliteit.[45]

In de daaropvolgende dagen verschijnen in de kranten slechts korte berichten over verklaringen van bepaalde getuigen. Zo getuigt Miming dat hij en Napin op de avond van de moord Axel Holst hadden gewekt, waarna deze hem (Miming) een sabel zou hebben gegeven om daarmee de dief, die zich in het huis zou bevinden, af te maken. Nadat de heer Holst op de kamerdeur van zijn vrouw had geklopt, sloeg een man gekleed in zwart jasje maar verder naakt op de vlucht, waarop Miming en Napin, tezamen met Djan en Djatim, de achtervolging inzetten en hem afranselden. Eerdere berichtgeving had gemeld dat de vier, volgens geruchten, hadden gehandeld op last van de heer Holst, die hun een geldelijke beloning had toegezegd, wetend dat Hoogeveen zich in zijn huis bevond.[46]

Tenslotte eist de officier van justitie op 18 juni 1892 vier jaar gevangenis voor Axel Holst en acht jaar dwangarbeid in de ketting voor de vier inheemse beschuldigden. In de uitspraak van het vonnis van de raad van justitie op 25 juni worden

> de beklaagden Napin, Miming en Djatim schuldig verklaard aan doodslag onder verzachtende omstandigheden en deswege veroordeeld tot 4 jaren dwangarbeid buiten den ketting; is de beklaagde Holst schuldig verklaard aan medeplichtigheid aan doodslag, door het verschaffen van een wapen wetende dat dit tot het plegen van dat misdrijf moest dienen onder verzachtende omstandigheden en deswege veroordeeld tot 1 jaar gevangenis, en is de beklaagke [sic] Djan vrijgesproken.[47]

Verder acht de raad het onbewezen dat iemand van de beklaagden heeft geweten dat het hier Hoogeveen betrof. Ik heb geen krantenartikelen na de datum 25 juni 1892 over deze zaak gevonden. Of de zaak later weer in discussie is gebracht en of de kwestie anderszins een nasleep had, weet ik niet.

Tot besluit

Dankzij de min of meer terloopse opmerking van Myra Sidharta over bepaalde gelijkenissen tussen de Maleise *Tjerita Nona Diana* en *Het land van herkomst* heb ik een boeiende ontdekkingstocht kunnen maken naar de sleutelroman *Warm bloed* en het Bataviase schandaal dat eraan voorafging. Er zijn nog vele onbeantwoorde vragen die de moeite van het onderzoeken waard zijn. Om te beginnen weten we weinig over het leven van E. Overduyn-Heyligers. Is het mogelijk dat zij in 1891, ten tijde van de doodslag op Hoogeveen, als 23-jarige in Batavia woonde en deel heeft uitgemaakt van het geruchtencircuit? Kende zij misschien

een van de betrokkenen persoonlijk? In hoeverre komt het door haar beschreven leven van Diana de Kanter overeen met dat van L. Holst-Netscher? Waar ligt de scheiding tussen *fiction* en *facts*? Meer gedetailleerde gegevens over de schrijfster en mevrouw Holst-Netscher zouden de affaire in een ander daglicht kunnen stellen. Du Perron meldt dat 'de manzieke dame' met een Noor getrouwd was. Was Holst inderdaad afkomstig uit Noorwegen? In hoeverre beantwoordt het beeld dat Overduyn-Heyligers schetst van Van Maren aan dat van Axel Holst? Had hij werkelijk zo'n reputatie als rokkenjager?

Een opvallende discrepantie tussen *Warm bloed* en de krantenberichtgeving is dat in de roman met geen woord wordt gesuggereerd dat Uitterweerd getrouwd is (geweest). Hij wordt expliciet als een uiterst correct persoon beschreven, die zich verre houdt van 'het pervers geknoei in Insulindes hoofdstad'.[48] Uit de *Java Bode* blijkt echter dat Hoogeveen getrouwd is geweest en een zoontje heeft. Ook wordt er in de kranten verwezen naar kinderen van Holst, waarbij ik de indruk kreeg dat dit kinderen zijn uit een eerder huwelijk, terwijl niets in *Warm bloed* op kinderen wijst.[49]

Met de karaktertekening van de Indo-Europese vrouw als warmbloedig, sensueel en verleidelijk bevestigt Overduyn-Heyligers het racisme en seksisme dat in Indië bestond. Onderzoek naar haar leven en haar overige boeken kan uitwijzen in hoeverre deze racistische en seksistische ideeën het gevolg zijn van de invloed die het naturalistische denken op haar had. Manifesteert de gedachte dat een mens onontkoombaar gedefinieerd wordt door *race, moment et milieu* zich in al haar werk? Een aantal van haar boeken is gepubliceerd door L.J. Veen in Amsterdam.[50] Aangezien Veen ook uitgever was van *De Tijdspiegel* en *De Hollandsche Lelie* zou het heel goed mogelijk zijn dat er in deze tijdschriften aandacht wordt besteed aan Overduyn-Heyligers en haar literaire productie. Voorts prijkt zij op een gezelschapsfoto in een herdenkingsboek van de Bond van Nederlandsche Toneelschrijvers.[51] Helaas ben ik niet in de gelegenheid om deze bronnen verder te raadplegen.

Historisch graafwerk naar de personen die model hebben gestaan voor de personages in *Warm bloed* kan wellicht ook leiden tot nieuwe interessante aspecten van dit voorval in de koloniale samenleving van Batavia zo'n honderd jaar geleden. Wat ik hoop aangetoond te hebben is dat een als onbelangrijk afgedane schrijfster als Overduyn-Heyligers stof tot onderzoek kan opleveren dat meer dan de moeite waard is.

Noten

1 Hellwig 1996.
2 Salmon 1981, p. 174.
3 Hellwig 1994, p. 71-73.
4 Ik ben bijzondere dank verschuldigd aan Myra Sidharta, die mij op het spoor van dit boeiende onderzoek heeft gezet.
5 Du Perron 1989, p. 58.
6 In tegenstelling tot *Tjerita Nona Diana*, had ik al tijdens het lezen van Gouw Peng Liangs *Boekoe tjerita Clara Wildenau* (1911) sterk het vermoeden dat het hier om een vertaling van een Europese roman ging. In Salmons bibliografie wordt dit werk niet als vertaling aangeduid. Zij heeft mij echter via persoonlijke communicatie laten weten dat zij naderhand heeft ontdekt dat dit boek wel een vertaling is, namelijk van *Clara Wildenau*, geschreven door A. Berkhouts (pseud. Nji Sri), 1892 (2e druk).
7 Buur 1973, p. 53, 57, 60, 62, 64, 65, 67, 70, 72, 75.
8 *Avondpost* 25 november 1903 (map Letterkundig Museum).
9 *Bredasche Courant* 27 maart 1904 (map Letterkundig Museum).
10 *Tijdschrift Nederland* augustus 1905 (map Letterkundig Museum).
11 *Woordkunst* (n.d.) p. 401 (map Letterkundig Museum).
12 W.C.v.M. in *De Telegraaf* 30 april 1904 (map Letterkundig Museum).
13 Overduyn-Heyligers 1904, p. 16, 17.
14 Overduyn-Heyligers 1904, p. 55, 56.
15 Overduyn-Heyligers 1904, p. 59.
16 Overduyn-Heyligers 1904, p. 124-125.
17 Overduyn-Heyligers 1904, p. 126.
18 Overduyn-Heyligers 1904, p. 163.
19 Overduyn-Heyligers 1904, p. 173.
20 Overduyn-Heyligers 1904, p. 213.
21 Overduyn-Heyligers 1904, p. 261-262.
22 Overduyn-Heyligers 1904, p. 279.
23 Vanwege de denigrerende connotatie van het woord 'inlander' probeer ik dit woord zo min mogelijk te gebruiken.
24 Overduyn-Heyligers 1904, p. 95.
25 Overduyn-Heyligers 1904, p. 21.
26 Overduyn-Heyligers 1904, p. 211, ook 246.
27 Overduyn-Heyligers 1904, p. 250, ook 220.
28 Overduyn-Heyligers 1904, p. 129.
29 Overduyn-Heyligers 1904, p. 148.
30 Overduyn-Heyligers 1904, p. 197, 199.
31 Overduyn-Heyligers 1904, p. 174, 176.
32 Diana zegt tegen mevrouw Williams: 'Papa gelooft, dat hij geen volbloed Javaan is, wat denkt u?' 'Misschien van Europeeschen vader; op Batavia zijn er velen zoo.' Overduyn-Heyligers 1904, p. 97.
33 Treffers 1990, p. 224, 233, 234.
34 Du Perron 1989, p. 545.
35 Met dank aan Jaap de Moor, die mij hielp deze bron te vinden.
36 Hoewel Hoogeveen niet wordt vermeld in de jaarboeken 1874 en 1875, blijkt uit de latere jaarboeken dat dit de datum van zijn aanstelling is.

37 *Bataviaasch Nieuwsblad* 8 december 1891.
38 *Bataviaasch Nieuwsblad* 9 december 1891.
39 *Bataviaasch Nieuwsblad* 10 december 1891.
40 *Java Bode* 10 december 1891.
41 *Bataviaasch Nieuwsblad* 11 december 1891.
42 *Locomotief* 16 december 1891, *Bataviaasch Nieuwsblad* 19 december 1891.
43 *Java Bode* 23 december 1891.
44 *Bataviaasch Nieuwsblad* 10, 11, 24 december 1891.
45 *Bataviaasch Nieuwsblad* 7 juni 1892.
46 *Bataviaasch Nieuwsblad* 16 december 1891, *Java Bode* 11 december 1891.
47 *Bataviaasch Nieuwsblad* 25 juni 1892.
48 Overduyn-Heyligers 1904, p. 198.
49 *Java Bode* 18 december 1891.
50 Met dank aan Joop van den Berg die mij deze informatie deed toekomen.
51 Zie *Na tien jaar. Bond van Nederlandsche toneelschrijvers 1923-1933.* Delft: G. Niessen, 1934. Eveneens met dank aan Joop van den Berg.

Bibliografie

Bataviaasch Nieuwsblad, 1891, 1892.

Buur, Dorothée. *Persoonlijke documenten. Nederlands-Indië / Indonesië.* Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 1973.

Du Perron, E. *Het land van herkomst.* Amsterdam: Van Oorschot, 1989. [Dertiende, vermeerderde druk]

Gouw Peng Liang. *Tjerita Nona Diana. Satoe Tjerita jang Betoel Soeda Kedjadian di Betawi.* Terkarang dalem Bahasa Melajoe Renda. Batavia Pintoe Besar: Boet Hong & Co., [1920].

Gouw Peng Liang. *Boekoe tjerita Nona Clara Wildenau. Satoe tjerita jang betoel soeda kedjadian di Preangan.* Batavia: Hoa Siang In Kiok, 1911.

Hellwig, Tineke. *Adjustment and Discontent. Representations of Women in the Dutch East Indies.* Windsor: Netherlandic Press, 1994.

Hellwig, Tineke. 'Gramser Brinkman, de moordenaar van Fientje de Feniks. Maleise literaire teksten'. In: *Indische Letteren* 11/1 (1996) p. 3-15.

Java Bode, 1891, 1892.

Locomotief, 1891.

Naam- en ranglijst der officieren van het Koninklijke Leger der Nederlanden en van de Nederlandsche Indiën, met voorkennis van het Departement van Oorlog. Gorinchem: Noorduyn en Zoon, 11892.

Naamlijst der Europeesche inwoners van het mannelijk geslacht in Nederlandsch Indië en opgave omtrent hun burgelijken stand. Batavia: Landsdrukkerij, 1893.

Nieuwenhuys, Rob. *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden.* Amsterdam: Querido, 1978.

Overduyn-Heyligers, E. *Warm Bloed.* Utrecht: Bruna & Zoon, [1904].

Overduyn-Heyligers, E. *Gewetenswroeging. Oorspronkelijke Indische Roman.* Rotterdam: Brusse, [1903].

Salmon, Claudine. *Literature in Malay by the Chinese of Indonesia. A Provisional Annotated Bibliography.* Paris: Association Archipel, 1981.

Treffers, J. *Schuim van goud. Indische zedenroman.* Ingeleid en toegelicht door Joop van den Berg. Schoorl: Conserve, 1990. [1e druk 1934]

GECOMPROMITTEERD.

INDISCHE ROMAN

DOOR

DÉ-LILAH.

Niet steeds is de liefde bestendig van duur,
Hoe snel zij den boezem deed jagen;
Zij bluscht wel somwijlen ontijdig haar vuur,
Hoe hel zij de vonk had geslagen;
En strikt zij haar bloemen weer los van het paar,
Dan tilt het, o jammer! zijn keten zoo zwaar,
En kan die welras niet meer dragen.

TOLLENS, *De echtscheiding.*

J.W. Peters.Jr.
Bibliotheek

ARNHEM,
P. GOUDA QUINT.
1897.

Titelpagina *Gecompromitteerd* met bibliotheekstempel.

Dé-lilah, een vergeten schrijfster van ruim 2000 pagina's Indisch proza

JOOP VAN DEN BERG

In het jaar 1897 verschijnt in Nederland een 'Indische' roman, getiteld *Gecompromitteerd* en geschreven onder het pseudoniem Dé-lilah. Het boek krijgt een motto mee uit Tollens' *Echtscheiding* met onder andere de regels:

> Niet steeds is de liefde bestendig van duur
> Hoe snel zij den boezem deed jagen;
> Zij bluscht wel somwijlen ontijdig haar vuur,
> Hoe snel zij de vonk had geslagen.

De titel *Gecompromitteerd* (compromitteren is volgens Van Dale 'iemand aan blaam blootstellen, in opspraak brengen') slaat op de situatie van de hoofdfiguur, een jonge vrouw die zich na haar echtscheiding als juffrouw van de huishouding aanbiedt bij een rijke tabaksplanter in Deli op Noord-Sumatra. Het feit dat zij een gescheiden vrouw is, heeft zij bij haar sollicitatie verzwegen. Als zij goed en wel – tot ieders volle tevredenheid – als *dame de menage* in Deli werkt, onthult haar gewezen man haar 'geheim', en de gehele *upper ten* voelt zich *gecompromitteerd* en zendt haar in schande weg! Hoewel overspel binnen de Delische gemeenschap meer regel dan uitzondering was, is een gescheiden vrouw voor de Heren van de Tabak een 'verachtelijk wezen'.

Voor de lezer van nu een weinig aansprekend en vooral achterhaald thema, en zeker als het wordt verwoord in zinnen als: 'Die demon in heldengestalte, die duivel in Apollogedaante, het was immers de man die haar in deze diepe ellende had gestort', maar het was voor die dagen een levenszaak. Los van de gezwollen taal en het hypocriete thema wordt de Nederlandse lezer een weinig opwekkend beeld gegeven van de koloniale maatschappij. Nu waren Indische romans met een soortgelijke strekking en inhoud zo'n honderd jaar geleden een apart *genre* geworden onder de noemer: *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (de titel van een bestaande roman uit 1892 van de schrijfster Thérèse Hoven). Het was een genre waarin door, vooral vrouwelijke, auteurs een beeld werd geschetst van de maatschappij van *tempo doeloe*, sterk gekleurd door een groot tekort aan huwbare Nederlandse vrouwen en een over-

De schrijfster Dé-lilah, ongeveer 48 jaar oud. Afb. in haar 'Japanse' roman *Madame Caprice* (1901).

vloed aan *njais* (inlandse huishoudsters), de fraaie Nederlands-Indische term voor concubine.

Het is met name de schrijver P.A. Daum geweest die die – voor Hollandse ogen – vreemde maatschappij op overtuigende wijze in kaart heeft gebracht. Daum was het die al die ups en downs van het Indische leven met een onnavolgbaar scherp pennetje heeft weergegeven. Maar naast de 'felrealistische' werken van Daum verscheen er in het laatste kwartaal van de vorige eeuw een groot aantal romans, waarin met veel geruis van 'maanovergoten palmen' en 'kleurrijke sarongs' een vertekend beeld werd gegeven van die Indische maatschappij. Daum had weinig op met deze schrijvende (meestal vrouwelijke) collega's. Hij noemde ze *'Schriftstellerinnen*, zonder buitengewone geest of genialiteit, vervaardigsters van romans die men in hospitalen de zieken voorleest om ze 'n beetje op te fleuren'. Voor enkelen gaat die karakteristiek niet op, maar ook Rob Nieuwenhuys spreekt, als hij in zijn befaamde *Oost-Indische Spiegel* de schrijfsters M.C. Frank, Mina Krüseman, Annie Foore, Melati van Java en Thérèse Hoven wil indelen, van een 'damescompartiment met veel romantiek in *sarong kebaja*' en noemt ze 'allen op hun tijd wat opgewonden, dweperig en hooggestemd'.

Welnu, ook voor de roman *Gecompromitteerd* gaat dit zeker op, sterker nog, 'dweperig en opgewonden' is van toepassing op bijna geheel het oeuvre van Dé-lilah. Het bestaat uit vier lijvige romans, een verhalenbundel en een reisboek, tezamen goed voor zo'n 2000 pagina's 'Indisch proza'. En dat alles binnen een periode van krap vijf jaar, want in 1901 verschijnt bij de Utrechtse uitgeverij Honig alweer haar laatste roman, *Madame Caprice* genaamd. Daarna wordt er in Nederland niets meer van en over de schrijfster vernomen. Haar werk verdwijnt geheel van de markt (zelfs van de antiquarische) en de naam Dé-lilah wordt in geen enkel handboek van de Indisch-Nederlandse letterkunde ook maar genoemd, niet eens zijdelings.

Dat niemand van gezag – zoals daar zijn: Daum, prof. Brom en Rob Nieuwenhuys – haar werk ook maar één keer noemt, mag te denken geven en je bent geneigd om met hen te denken dat het werk van de schrijfster door het hoge *sarong kebaja*-gehalte de streep van de bellettrie – schone letteren – niet heeft gehaald en zij uiteindelijk niet waard bleek om gecanoniseerd te worden. Op de vraag of dat nu terecht of onterecht is wil ik nu even niet ingaan. Wel meen ik in haar werk toch een reeks bijzondere zaken te hebben aangetroffen, die een kritische terugblik op haar 'vergeten' werk rechtvaardigen. Ik schrijf met opzet 'vergeten' tussen aanhalingstekens, want in de keuzebibliografie van de Indisch-Nederlandse letteren door Dorothée Buur, *Persoonlijke Documenten*, worden wel degelijk vijf van haar zes publicaties vermeld.

Een korte *tour de horizon* nu langs haar oeuvre met een beknopte karakteristiek van ieder boek afzonderlijk.

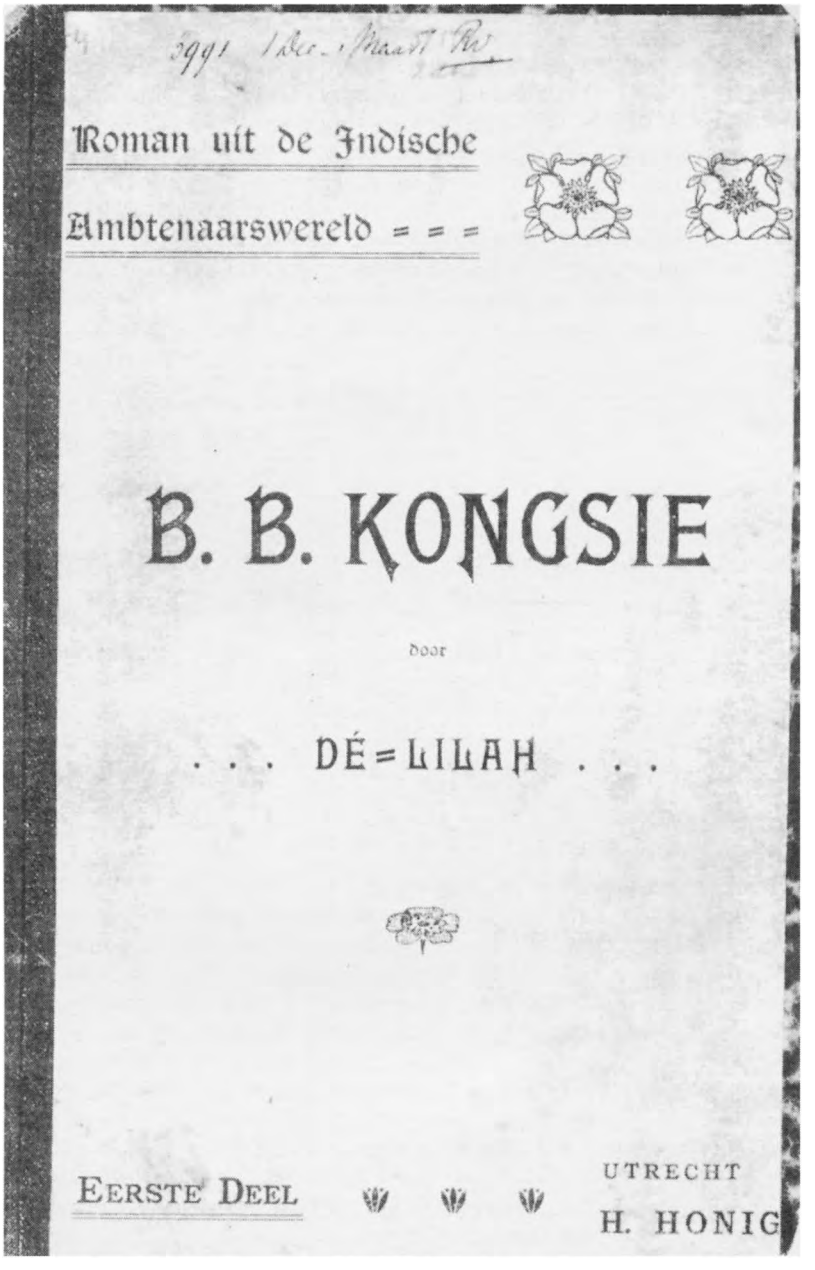

Boekomslag van *B.B. Kongsie* (1900).

Haar eerste roman *Gecompromitteerd* is – zoals ik al schreef – een weinig opwindende zedenschildering van de koloniale samenleving in de rijke tabaksprovincie Deli. In haar tweede roman *Hans Tongka's carrière* – opnieuw spelend onder de Deli-tabakkers – is evenwel veel bijzonders te ontdekken. In het boek wordt namelijk, naast de verhaallijn, uitvoerig ingegaan op het dagelijkse leven op de plantages, waar mishandeling van koelies en seksuele uitbuiting van vrouwen aan de orde van de dag zijn. In het boek (in twee kloeke delen van zo'n 300 pagina's elk) worden op zeker tien plaatsen heel uitvoerig de schanddaden belicht van blanke planters jegens hun slaven en hun inheemse huishoudsters. Een voorbeeld: de hoofdfiguur van de roman, Hans Tongka, wordt door de schrijfster als volgt belicht:

> Ook onder inlanders was Hans niet bemind. Men vreesde en schuwde hem, en de meesten haatten hem zooals slechts een inlander haten kan. Hij behandelde hen wreed en ruw, en al de boosaardigheid die er in zijn karakter zat, kwam tot zijn recht wanneer er koelies gestraft en geslagen moesten worden. Het slaan alleen zelfs scheen Tongka niet voldoende, zij moesten er ook bij gemarteld worden. Aan de handen, met een touw vastgebonden, werden zij aan een boom omhoog geheschen, zoodat de arme koelie zich niet verroeren kon, en kreeg hij op deze wijze de rottanslagen, die hem waren toegedacht. Ook de vrouwen werden niet gespaard. Wanneer zij lui waren, en niet wilden werken, zich ziek meldende, werden zij dikwijls eigenhandig door Hans uit de 'póndók' (javanenloods) gesleurd en kregen zij rottanslagen op hun bloote lijf. Eens had hij de vingers eener inlandsche vrouw tusschen de copieerpers gelegd, en die zóó aangeschroefd, dat ze geheel verpletterd waren, en de vrouw bewusteloos neerviel van pijn.

Vanwege een reeks passages als bovengenoemde krijgt het boek gaandeweg het karakter van een *protest*-roman. Alleen al daarom is de roman belangrijk te noemen, hoe zwak hij verder in de uitwerking ook mag zijn.

In haar derde roman *B.B. Kongsie* uit 1900 wordt, in navolging van het *epos* van de Heren van de Tabak, de schijnwerper gericht op het Binnenlands Bestuur (alom het B.B. genoemd, vandaar de titel) in dezelfde landstreek op het eiland Sumatra. Romantechnisch hapert de roman aan alle kanten, maar het machtsmisbruik van het Nederlandse bestuur en de daarmee gepaard gaande corruptie worden in een reeks voorbeelden uitvoerig geportretteerd. Daarom is *B.B. Kongsie* toch een belangrijk boek geworden, temeer omdat het geschreven werd door een *insider* met veel oog voor de wijze waarop blank, lichtbruin en bruin in de kolonie Nederlands-Indië met elkaar omgingen.

De verhalenbundel *Een Indisch dozijntje*, die twee jaar eerder uitkwam

(1898), bevat een twaalftal korte verhalen, waaruit op zijn minst blijkt dat het korte verhaal de schrijfster beter ligt dan de roman, omdat de intriges en de ontwikkeling van het korte verhaal doorgaans eenvoudiger zijn vast te houden. *Een Indisch dozijntje* zijn in feite twaalf Indische standaardverhalen. Desondanks toch ook in dit boek weer oorspronkelijke visies op zaken die in de koloniale roman meestal zeer eenduidig werden weergegeven.

Die afwijkende visie komt vooral tot uiting in haar vierde boek, *Mevrouw Klausine Klobben op Java* (1899), een reisboek. Ongehoord voor die dagen was de beschrijving van een reis over het eiland Java, gedaan door een vrouw alleen en vanuit de optiek van – wat wij nu zouden noemen – de 'low budget'-tourist. Mevrouw Klausine Klobben (Délilahs alter ego) logeert niet in dure hotels maar in gewone logementen en pleisterplaatsen en bij verre vrienden of kennissen. In het boek vinden wij, naast *hooggestemde* verslagen van bezoeken aan toeristische trekpleisters, bijvoorbeeld ook een met verve beschreven picknick met een kinderrijke Indo-Europese familie.

Haar laatst gepubliceerde boek is *Madame Caprice,* een roman spelend in Japan. Het is een draak van een boek, een in kimono gehulde *soap,* die slechts met grote moeite valt uit te lezen. Uitgeverij Honig raakte het boek dan ook nauwelijks kwijt en het zou best zo kunnen zijn dat het geringe succes van deze roman de uitgever deed besluiten het avontuur met de schrijvende plantersvrouw uit Deli te beëindigen. Hoe het ook zij, na 1902 valt er een absolute stilte over het leven en werk van Dé-lilah. Ten onrechte, meen ik, want er zijn een paar illustere wapenfeiten uit haar korte schrijversleven vermeldenswaardig.

Die zijn in kort bestek: de eerste Deli-tabaksroman uit de Indisch-Nederlandse letterkunde met grote aandacht voor de koeliemishandeling en het vrouwenmisbruik; vervolgens het levendige en uitzonderlijke reisboek van mevrouw Klausine Klobben, dat door toon en inhoud bijzonder is te noemen; en *last but not least* haar Indo-Europese afkomst en de daarmee sterk verbonden *andere* visie op de koloniale maatschappij.

Dé-lilah – persoon en werk

Tot besluit nog een korte zoektocht naar wat autobiografische elementen in haar werk, want door de grote stilte die rond haar persoon viel, lijkt dat de enige bron te zijn die ons wat wijzer zou kunnen maken over de schrijvende plantersvrouw.

Gelukkig worden in *Mevrouw Klausine Klobben op Java* zo nu en dan zaken uit haar jeugd aan de openbaarheid prijsgegeven, die een voorzichtige reconstructie van haar levensloop mogelijk maken. Ook komen in een aantal romans bij herhaling situaties voor die zo 'levensecht' zijn weergegeven, dat je met enige behoedzaamheid kunt aannemen dat zij

veel autobiografische elementen bevatten. Voor beide soort aangedragen 'feiten' moet blijven gelden dat zij niet van doorslaggevend belang gemaakt moeten worden, maar dat zij tezamen de bouwstenen schragen voor een biografische levensschets, volgens het zogenaamde *wigwam-model*. De feiten uit het reisverhaal van mevrouw Klobben zijn redelijk betrouwbaar te noemen, want de schrijfster verklaart zelf dat zij de hoofdpersonen omwille van hun *privacy* andere namen heeft gegeven, maar dat de rest 'uit naam van kunst en wetenschap' waarheidsgetrouw is weergegeven. Aan de hand van dat laatste kunnen wij reconstrueren wanneer de reis ongeveer heeft plaatsgevonden – medio 1896 is mijn inschatting – omdat zij enkele malen refereert aan het bezoek van de koning van Siam, recente vulkaanuitbarstingen en onlusten op West-Java.

In het boek vermeldt zij dat zij '45 jaar en drie maanden geleden' werd geboren in Probolingo, dus omstreeks 1850. Ook wordt gezegd dat haar vader aanvankelijk machinist is geweest op de grote vaart en later administrateur is geworden van een suikeronderneming op Oost-Java. Haar moeder was – naar ik aanneem – net als de moeder van de hoofdfiguur in *Gecompromitteerd* het kind van een blanke vader en een Javaanse vrouw, want Dé-lilah vermeldt zelf in haar reisboek dat zij een *nonna* was (zoals een Indo-Europese vrouw destijds wat smalend werd genoemd). Zij werd waarschijnlijk op jeugdige leeftijd naar Nederland gezonden voor haar schoolopleiding en keerde omstreeks haar zestiende naar Indië terug. In haar debuutroman wordt verteld hoe een meisje met een soortgelijke achtergrond op jeugdige leeftijd wordt *uitgehuwelijkt* aan een rijke oude man, om wie zij weinig geeft. Na de plotselinge dood van haar gefortuneerde echtgenoot wordt de jonge weduwe (in de roman!) een speelbal van allerlei liefdesperikelen. Autobiografisch? Wie zal het zeggen?

Maar in het reisverhaal van mevrouw Klobben – dat ik maar als een 'correctie' zal gebruiken op de roman-*alter ego's* uit haar fictieve werk – staat vermeld dat de schrijfster 25 jaar geleden getrouwd is met haar huidige man, de tabaksadministrateur uit Deli, en dat het echtpaar vijf kinderen heeft. Kortom, een nogal burgerlijk huwelijk in de traditionele zin van het woord. Maar het feit dat zij op twintigjarige leeftijd de man getrouwd heeft, die nog steeds haar echtgenoot is, zegt natuurlijk niets over de vier jaren die daaraan vooraf gingen, en waarin van alles gebeurd kan zijn. In het Indië van *tempo doeloe* met een geweldig mannenoverschot, was een net uit Nederland teruggekeerd Indisch meisje (met een zeer gefortuneerde vader) een begeerlijke prooi, waarop – om in het jachtjargon door te gaan – vaak een soort drijfjacht werd geopend op de 'huwelijksmarkt'. Uit haar boeken lijkt dat de twintigjarige Lucie van Renesse, die later de schrijfster Dé-lilah zou worden, dit aspect goed heeft gekend en op het gebied van 'Indische huwelijken' weet waar zij het over heeft.

Omdat haar grootmoeder nu eenmaal een Javaanse vrouw was, is haar visie op de Indische maatschappij een andere dan die van haar schrijvende collega's van het 'damescompartiment' uit Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel*. Die kwamen als volwassen blanke vrouwen uit Nederland naar Indië, met uitzondering van Melati van Java, die ook een Indische jeugd heeft gehad. Het feit dat Dé-lilah – hoe 'Nederlands' haar schooljaren haar ook gemaakt mogen hebben – voor de blanke elite een *nonna* bleef, spreekt toch altijd in haar boeken een woordje mee, hoe versluierd ook. Het was voor een vrouw met een Javaanse grootmoeder rond 1875 toch zaak om een volbloed man te trouwen om het getinte geslacht wat 'op te schonen'. Het was niet alleen een geliefd thema voor een groot aantal romans uit die dagen, maar het was een maatschappelijke realiteit. Dat mag ook weer eens blijken uit een artikel uit het al eerder geciteerde 'Weekblad voor Dames in Indië', *De echo*, ditmaal uit 1900. Een zekere Stefanotes schrijft:

> Behalve dit eerste gebrekkige onderwijs wordt het Indo Europeesche meisje uit de lagere standen, de zoogenaamde 'nonna', wat betreft haar zedelijke ontwikkeling voor 't meerendeel op de schandelijkste wijze verwaarloosd.
> Indien ze bij 't opgroeien belooft een aangenaam uiterlijk te krijgen, maken hare ouders plannen haar over eenige jaren bij een ongehuwd heer als huishoudster in betrekking te doen gaan.
> Men leert haar koken, eene handigheid te krijgen in het bieden op koopwaar, en houdt haar voor oogen dat 't eenmaal verkrijgen van een zoogenaamd 'goede positie' bij een heer voortaan haar eenig levensdoel moet zijn.
> Is 't wonder dat het meisje niets vernederends of onzedelijks daarin ziet, en zij de eerste de beste gelegenheid aangrijpt zich die 'goede positie' te veroveren?

Natuurlijk zijn er ook in haar werk alinea's aan te wijzen waarin zij de groep Indo-Europeanen, en dan met name zij die aan de voet van de samenleving leefden (de *Paupers*) weinig fraai beschrijft en hun gebrekkige taalbeheersing met goedkoop effectbejag neerzet, maar zelfs dan hebben haar beschrijvingen nooit die *Untermensch*-toon, waarmee bijvoorbeeld andere schrijvers een Indo-huwelijk omschrijven als een *hondenbruiloft*. In haar romans zijn de Indo-Europese sujetten nauwelijks slechter dan hun volbloed blanke superieuren, en in haar reisboek is de Indo-bevolkingsgroep er één van grote gastvrijheid, tolerantie en levenskunst, ondanks hun *kampmanieren*.

Wat mij zo voor haar inneemt is de hele kwestie van haar *coming out* dat zij een halfbloed-vrouw is geweest. Bijvoorbeeld de sollicitatiebrief naar Deli in haar eerste roman. De hoofdfiguur, Betsy Scott, 'vergeet' te vermelden dat zij een gescheiden vrouw is, maar schrijft wel dat zij

een 'Indisch' meisje is. Je moest rond 1900 in de samenleving van *Oost-Indische dames en heren* (de titel van een zeer populaire roman van Jan ten Brink uit 1868) heel goed weten waar de prioriteiten lagen.

Wat er verder met deze Indische dame Van Renesse is gebeurd, weten wij niet. Zij zal wel, zoals veel van haar romanfiguren – rijk geworden aan de miljoenen van Deli – haar oude dag gesleten hebben in een kapitale villa in Den Haag, Arnhem of het Gooi. Het is voor de lezer van nu nauwelijks meer interessant. Het gaat om haar boeken, die ongeveer 2000 pagina's Indisch proza in totaal, die ons een maatschappij tonen die nogal wat misdaden tegen de menselijkheid tolereerde. Dat alleen al is, ondanks de Bouquetreeksachtige elementen in haar werk, een toch niet geringe verdienste.

Een voorzichtige poging tot evaluatie van haar oeuvre tot slot. Als romancière is Dé-lilah, hoe je het ook wendt of keert, weinig indrukwekkend te noemen. Zij heeft – laat dat duidelijk zijn – de literaire standaard niet gehaald. Er is in haar boeken zelden een duidelijke door de chronologie gedicteerde ontwikkeling of een consequent doorgevoerde verhaallijn. Zij kon – in gewone mensentaal – zo moeilijk iets *verzinnen*. Maar de beschrijving van het *decor* in haar romans – het koloniale Indische leven – is vrijwel altijd boeiend en overtuigend weergegeven en dan vooral ook de duistere zijde. Daarom zijn haar boeken als een correctie op het gezapige beeld van *tempo doeloe* van betekenis. Misschien eerder voor de sociale historie dan voor de bellettrie wellicht, maar wie in de jaren negentig zal daar zwaar aan tillen?

Rob Nieuwenhuys schrijft in zijn *Oost-Indische Spiegel* over de schrijfsters uit het laatste kwartaal van de vorige eeuw dat zij na de emancipatie van de vrouw van lectuur tot literatuur op de achtergrond raakten en onopgemerkt het verleden in gleden en hij besluit: 'Van hen kun je zeggen dat hun leven tussen twee stiltes luid is geweest.' De schrijfsters van wat hij noemde 'het damescompartiment' zijn inderdaad vergeten, uit de herinnering weggerukt, maar de 'meest vergetene onder de vergeten schrijfsters' is mijns inziens toch Dé-lilah geweest. Laten wij hopen dat de stilte rond haar werk er één is geweest van de rust van een Javaans kerkhof. Weliswaar doodstil gemeten naar westerse decibellen, maar in wezen vol stemmen en vreemde tongen die desnoods na honderd jaar nog willen getuigen van het tropische leven.

Gecompromitteerd. 320 blz. Arnhem: Gouda Quint, 1897. Vindplaats: KITLV, KIT.
Hans Tongka's carrière. Twee delen, 257 blz. & 335 blz. Utrecht: Honig, 1898. Vindplaats: UBA.
Een Indisch dozijntje. 347 blz. Utrecht: Honig, 1898. Vindplaats: UBL, KITLV.
Mevrouw Klausine Klobben op Java. Twee delen, 240 blz. & 247 blz. Utrecht: Honig, 1899. Vindplaats: UBA, KIT.
B.B. Kongsie. Twee delen, 224 blz. & 226 blz. Utrecht: Honig, 1900. Vindplaats: particulier bezit.
Madame Caprice. Twee delen, 240 blz. & 260 blz. Utrecht: Honig, 1901. Vindplaats: particulier bezit.

Joop van den Berg, 'Beesten, die men muilband en ketting heeft afgenomen'. In: *BZZLETIN* - Literair Magazine - 23 (1994), no. 214, p. 3-16.

N.B. Voorafgaand artikel is een sterk verkorte samenvatting van de lezing die Joop van den Berg op 26 april 1996 in Leiden voor de Werkgroep hield. Een uitgebreide versie van zijn studie naar leven en werk van de schrijfster – ruim 30 pagina's, en verlucht met veel foto's en historische documenten – is onlangs verschenen als nummer van het literair-bibliofiele tijdschrift *Uitgelezen Boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers* 6 (1996), no. 2. Deze Dé-lilah-*special* is te verkrijgen door overmaking van *f* 21,00 op postbankrekening 1781409 van uitgeverij De Buitenkant, Schipperstraat 11, Amsterdam, onder vermelding van *Dé-lilah*, waarna toezending aan uw adres zal volgen.

De authenticiteit van De laatste generaal

H.J. Friedericy en het feodale Zuid-Celebes (vervolg)

PIETER KORVER

In een vorige aflevering van dit blad (elfde jaargang, nummer 4) heb ik een beeld geschetst van de feodale Boeginese en Makassaarse samenleving gebaseerd op de wetenschappelijke literatuur. In deze aflevering stel ik de vraag aan de orde hoe authentiek en reëel het beeld is dat Friedericy van deze samenleving heeft gegeven in zijn roman *De laatste generaal*. Die vraag zal ik proberen te beantwoorden door een aantal elementen uit het boek onder de loep te nemen en die te toetsen aan het beeld van de feodale Boeginese en Makassaarse samenleving dat tevoren is geschetst.

De positie van de Aroempone

Ik begin met de positie van de koning, de Aroempone, in de Bonese samenleving van weleer. In de vorige aflevering hebben we gezien dat de Aroempone in Bone een heel bijzondere plaats innam. De koning was geen gewone sterveling maar een wezen dat was omgeven door een goddelijk aureool. Daarom viel aan de Aroempone altijd een groot eerbetoon ten deel, met name als hij zich in het openbaar vertoonde.

Dit aspect van de oude Boeginese samenleving komen we ook in *De laatste generaal* tegen. Bijvoorbeeld in de episode waarin Aroempone een bezoek brengt aan Bontorihoe, het bergstaatje in het zuiden van Bone.[1] Mappa, de hoofdpersoon van *De laatste generaal* en aroe van Bontorihoe, wacht zijn vorst op aan de grens van zijn gebied en ziet van ver de koninklijke reisstoet 'in het gezicht komen: de voorrijder met de lans, de tamboers te paard, de klarinettist, de vaandeldragers en de draagstoel getorst door tientallen dragers. Daarachter ruiters, tientallen ruiters met grote zonnehoeden van bont beschilderd stro [...] de dragers van de langgesteelde zonneschermen duwden Mappa opzij om de koning te kunnen beschaduwen; ruiters trokken voorbij [...].'

De overgrote eerbied die Aroempone betoond werd maakt Friedericy ook duidelijk in bijvoorbeeld de volgende episode. Mappa is pas be-

noemd tot de krijgsoverste van het Bonese rijk en wordt voor de eerste maal bij Aroempone ontboden, 's avonds in diens slaapvertrek. Friedericy geeft van deze audiëntie en van Mappa's gevoelens van eerbied en ontzag de volgende beschrijving:

'De koning, met een stapel zijden kussens in de rug op zijn groot ledikant gezeten, verwelkomde hem glimlachend en riep een slaaf uit een donkere hoek van de kamer te voorschijn om koffie, gebak en zoetigheden aan te bieden. Aroe Bontorihoe durfde nauwelijks te spreken. Hij hield het hoofd gebogen en verstond, onderuit naar Aroempone kijkend, ternauwernood wat deze, met een vriendelijk gezicht en zacht sprekend, in de eerste ogenblikken zei. [...] Hij voelde zich in de nabijheid van een koning. Aroempone was ver boven hem verheven, in kracht en macht. Aroempone was geen gewoon mens. Maar zoals Mappa hem daar in de kussen geleund zag, voelde hij [toch ook] behoefte deze oudere man te beschermen en te verzorgen.'[2]

Hiervoor hebben we gezien dat een specifiek kenmerk van de Bonese staatsinrichting was dat ook vrouwen aroe konden worden. Ook dit aspect van de traditionele Bonese samenleving komen we in de *De laatste generaal* tegen. Zo volgt Mappa's moeder, I Base, haar oom die zonder nakomelingen overleed, op als aroe van Bontorihoe. Haar zuster is in het boek de aroe van Lamoeroe, een rijkje ten noorden van Bontorihoe. Verder heerst er in het eerste deel van het boek, dat speelt tussen 1870 en 1880, een vrouwelijke Aroempone in Bone, hetgeen ook in overeenstemming is met de historische werkelijkheid. Aan Aroempone Lapawawooi ging een vrouwelijke Aroempone vooraf.

Oorlogen

In de feodale Boeginese en Makassaarse samenleving nam naast de vorst de adel een oppermachtige positie in, een adel die zoals we zagen niet bijster veel nuttigs uitspookte. Het leven van de doorsnee edelman op het oude Zuid-Celebes was zoals gezegd voornamelijk gevuld met vechten, jagen, feesten, dobbelen en hanenkloppen. Dat is ook vrijwel exact het leven dat Friedericy de hoofdpersoon van *De laatste generaal* laat leiden.

Vooral het oorlogvoeren vormt natuurlijk een belangrijk element in een boek waarvan de hoofdpersoon, Mappa, krijgsoverste is van het Bonese rijk. Behalve de oorlog tegen de Hollanders in 1905, waar de laatste hoofdstukken van het boek over gaan, beschrijft Friedericy ook een aantal oorlogen tussen Bone en het ten noorden daarvan gelegen rijkje Wadjo, waarmee het oude Bone ook in werkelijkheid voortdurend overhoop lag. Die oorlogen worden door Friedericy realistisch beschreven, met veel authentieke details, zoals bijvoorbeeld het ritueel van het trouw betuigen aan de Aroempone, voordat de troepen ten strijde trek-

ken, het zogenaamde mangaroe. In het fragment dat nu volgt wordt zo'n mangaroe-ceremonie door Friedericy beschreven. Men kan daarbij zien dat die beschrijving veel overeenkomsten vertoont met het mangaroeritueel zoals dat door Matthes beschreven is.

De mangaroeceremonie uit de *De laatste generaal* speelt zich af op het grote veld voor de kraton in Watampone aan de vooravond van een oorlog tegen Wadjo. Een grote menigte is samengestroomd op het veld en de Bonese edelen, onder wie ook Mappa, staan vooraan. Dan komt Aroempone naar buiten en kan het ceremonieel beginnen:

'De trommen klopten. Een edelman, de kris in de krampachtig omhooggestoken rechterhand, zwoer trouw, de stem hees van opwinding, met licht gebogen rechterknie voor- en achterwaarts springend. Eensklaps werden zijn bewegingen onzeker en schokkend en vier of vijf mannen ontwapenden hem en brachten hem weg. Mappa voelde zich duizelig. Zijn hart klopte wild, meegesleept door de kloppende trommen.' Even later is het zijn beurt om te mangaroe. 'Hij trok zijn kris en boog de rechterknie, hij stak zijn kris in de hoogte, hij voelde zich trillen over zijn hele lichaam. Hij wilde luide zijn koning aanroepen, doch hij hoorde enkel een hees gefluister uit zijn hete mond komen. Hij spande alle spieren en de aderen zwollen op zijn voorhoofd. Toen klonk zijn zware stem bulderend boven de trommen uit: "Mijn Heer! O, mijn Heer!" schreeuwde hij en blind sprong hij voorwaarts en achterwaarts. "U zweer ik, dat ik voor u zal vechten. U zweer ik, dat ik voor u wil sterven. O, mijn Heer! Als ik mijn eed breek, mag ik vertreden worden als een worm! Want ik ben van u en alles wat ik bezit is van u! O, grootste van alle vorsten!" [...] Sterke armen omklemden hem. Verbijsterd en verlamd van vermoeidheid voelde hij koel water over gezicht en handen. Heel ver hoorde hij de trommen.'[3]

Jagen

Naast oorlogvoeren vormde ook de hertenjacht een belangrijke element in het leven van de hoofdpersoon uit *De laatste generaal*, zoals het ook een geliefkoosde sport was van de traditionele Boeginese en Makassaarse adel. Een van de mooiste episodes uit het boek vind ik de beschrijving die Friedericy geeft van een grote hertenjacht in het gebied van Bontorihoe, waarbij Aroempone de eregast is. De episode begint als de Aroempone is gearriveerd en met zijn gevolg plaats heeft genomen op de tribune die is opgericht aan de rand van de vlakte waar de jacht zal plaats vinden. Mappa heeft als aroe van het gebied de koning met alle egards ontvangen en vraagt vervolgens verlof zich bij de jagers te mogen voegen. Friedericy schrijft dan:

'Om de ronde schedel had hij [Mappa] de tooi van de hertenjager gewonden: de glanzend gesteven hoofddoek met omhoog strevende punt. [...] De om het middel gewonden, hoog opgenomen helrode en

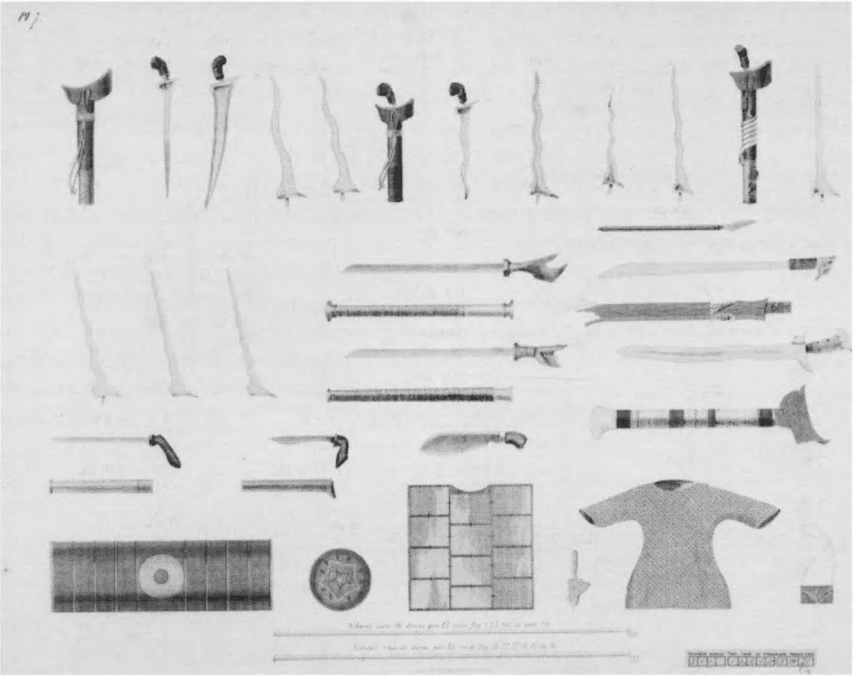

Afbeeldingen van voorwerpen uit het leven en de huishouding van de Boeginezen. Uit: Dr. B.F. Matthes, *Etnographische atlas, bevattende afbeeldingen van voorwerpen uit het leven en de huishouding der Boeginezen, getekend door C.A. Schröder Jr., S. Batelt en Nap Eilers, dienende tot opheldering van het Boegineesch woordenboek*. Z.pl., z.j. (foto KITLV).

groene sarong liet de zware kuiten zien. De koning van Bone knikte. Mappa boog diep, de rechterhand aan de hoofddoek, wierp zich op zijn nerveuze, isabellakleurige hengst en galoppeerde weg, de hertenlans met de strik in top in de rechterhand. [...] De gele vlakte, waarop de koning uitzicht had, leek verlaten. Van de omringende heuvels, licht begroeid aan de voet en blauw bebost op de kruin, klonk het zenuwachtige hoge geblaf van de honden, het scherpe slaan op blik en ijzer en het heldere geroep van de drijvers. Boven de heuvels klommen, ondanks het vroege uur, ijle, grijze stapelwolken langzaam omhoog. Het fijne, gevederde loof van de knoestige tamarinde, die voor een deel de tribune overhuifde, hing roerloos. Alles wachtte. [...] Tot – van heel ver – een stem kwam [...] die riep: "Djonga! Djonga! Een hert! Een hert!" [...] Dáár sprong, bruin boven geel, het hert in nood boven de grasstengels uit en op dat ogenblik begon het gevolg op de tribune de jagers luid en hartstochtelijk aan te vuren. [...] "Goed zo", mompelde Aroempone, "goed zo", want het hert kwam dichterbij, door honderden jagers in de richting van de tribune gedreven. Soms nam het een sprong waardoor het hoog boven de alang-alang uit kwam, de voorpoten gekromd, de achterpoten gestrekt, het gewei koninklijk gedragen. Het dier kwam nader en nader, de grote vochtige ogen al duidelijker zichtbaar. Op korte afstand werd het gevolgd door vijf ruiters, die de rottanstrik aan het eind van de bamboestok gereed hielden om deze in volle galop om de hals van het hert te leggen en het dier dan – met steigerend paard – om te trekken. [...] Het hert trachtte te ontwijken, maar midden in een hoge boogsprong, vlak voor de koning van Bone, kreeg het de strik om het gewei. Het stortte neer, veerde op, snelde weg, de van de stok losgetrokken lus meedragend en werd toen neergetrokken door het steigerende paard van Aroe Bontorihoe, dat het uiteinde van de rottan aan het borststuk had. Aroe Bontorihoe steeg snel af en stapte met grote passen, zijn kris trekkend, naar het hert en sneed het met behendige bewegingen de keel af. [...] Toen veegde hij zijn hand schoon aan een graspol en kwam in eerbiedige houding voor Aroempone staan. Deze knikte en zei alleen: "Straks zal ik je belonen". [...] Die morgen, terwijl de zon hoger klom, de heuvels waziger werden, daarboven zich wolk op wolk stapelde, werden vier en tachtig herten neergelegd, waarvan meer dan dertig voor de voeten van de koning.'[4]

Dobbelen en hanenkloppen

Behalve ten strijde trekken en te paard achter het hert aanjagen was het dobbelen en wedden voor Mappa zijn lust en zijn leven. Ook in dat opzicht presenteert Friedericy hem dus als een typische feodale edelman van Zuid-Celebes.

Friedericy verwoordt Mappa's passie voor deze bezigheden als volgt: 'In de nachten, dat hij, bij het olielicht of houtvuur, de ogen gericht op

de tongko, met stapels zilver voor zich zat, voelde hij zich leven. Leven zoals hij leefde tijdens de hertenjacht; zoals hij leefde toen hij de Wadjorezen versloeg.'[5] Reeds op jonge leeftijd was Mappa trouwens al 'ingewijd in het oude, opwindende dobbelspel, dat tongko heet en waarbij vee en land niet zelden inzet werden'.[6]

En ook op latere leeftijd bleef het Mappa's grote verslaving, toen hij als krijgsoverste in Watampone woonde en nog maar zelden in zijn bergstaatje Bontorihoe kwam. 'Doch als hij in Bontorihoe verbleef', zo lezen we in *De laatste generaal,* dan 'belegde hij grote dobbelfeesten, die dagen achtereen het gespuis van Zuid-Celebes bijeenbrachten: lieden van de hellingen van de Grote Buik, de gedoofde vulkaan, die oprees daar, waar de grote rijken Bone, Gowa en Bantaëng elkaar raakten.'[7]

Naast het dobbelen was Mappa als rechtgeaard Boeginees natuurlijk ook verzot op wedden en hanengevechten. 'Op zijn zestiende jaar was hij' al 'een befaamd houder en kenner van vechthanen', heet het in *De laatste generaal,*[8] en in een andere passage lezen we: 'Het wedden bedreef hij bij de hanengevechten. Dan bracht hij zijn eigen geliefde hanen in de baan en wist hij niet van eindigen. Zijn inzetten werden, naarmate de dag vorderde, groter en onbesuisder en al zijn kennis van vechthanen – die hij toch in grote mate bezat – scheen hem te verlaten.'[9]

De boeren

Ook de keerzijde van het prinsenleven van de feodale adel van Zuid-Celebes, de uitbuiting van het boerenvolk, laat Friedericy in *De laatste generaal* niet onvermeld. Zo heeft Mappa voor zijn liefhebberijen veel geld nodig. Niet voor kleren en juwelen, niet voor vrouwen en ook houdt hij niet van opiumschuiven, 'maar wat geld kostte was het dobbelen en wedden'.[10] En om aan geld te komen liet Mappa de boeren van het bergstaatje Bontorihoe zwaar bloeden. Dat had hij trouwens al kunnen leren van zijn moeder die vóór hem aroe van Bontorihoe was geweest. Deze I Base was 'hebzuchtig en gierig'. Zij perste 'uit het bergvolk [...] meer aan belastingen dan welke mannelijke dwingeland in de Boeginese landen voor mogelijk hield', schrijft Friedericy.[11]

Ook Mappa wist in dit opzicht van wanten. Als krijgsheer in Watampone wonend, ging hij tweemaal per jaar naar zijn gebied Bontorihoe om daar de bevolking uit te kleden. En daarbij ging hij 'nog grondiger te werk dan zijn moeder. Zij was thuisgebleven en had van daaruit de dorpshoofden getiranniseerd; de zoon, die door zijn hertenjacht iedere boer, elke sawah en elke akker kende, was er zelf op uitgetrokken en had geëist, geëist zonder eind. En hoewel het volk had geleverd wat het kon, had menig landbouwer, omdat hij beneden de schatting was gebleven, vee en grond verloren.'[12] 'In Bontorihoe leed het volk onder de druk van zijn niet te verzadigen hebzucht.'[13]

Maar niet alleen langs de min of meer legaal-feodale weg kwam Mappa aan zijn inkomsten. Hiervoor hebben we gezien dat het boerenvolk van Zuid-Celebes in het feodale verleden ook veel te lijden had van criminaliteit en veediefstal op grote schaal en dat ook de adel niet vies was van deze praktijken. Ook dit element vinden we weer terug in *De laatste generaal*. Mappa vult zijn feodale inkomsten aan met die verkregen uit de misdaad. 'Hij had, door zijn speelzucht verkerende in kringen van rijke deugnieten, misdadigers en vogelvrijen, betrekkingen aangeknoopt met leiders van grote veedievenbenden' en hij was 'een van de geheime beschermers van een wijdvertakte organisatie van veedieven geworden. Een organisatie, die paarden en karbouwen stal uit de Gowase grensstreken', zo luidt het in *De laatste generaal*.[14]

Feesten

Ook het leven aan het hof in Watampone en de feesten aldaar komen in *De laatste generaal* aan de orde en de beschrijvingen die Friedericy ervan geeft doen heel sterk denken aan die van bijvoorbeeld Bakkers en Kooreman. Al in een van de eerste hoofdstukken maken we kennis met een groot feest aan het Bonese hof. Met vele andere groten van het land hebben ook Mappa's moeder, als aroe van Bontorihoe, en haar gemaal uitnodigingen voor het feest ontvangen. I Base 'voelde zich gestreeld door de invitatie, was nieuwsgierig hoe de koningin en de hofadel leefden en dacht met een bonzend hart aan het ogenblik, waarop zij het paleis zou betreden'. Na een vermoeiende reis van zeven dagen te paard, van Bontorihoe naar Watampone, kwam Aroe Bontorihoe met haar gevolg in Watampone aan.

Het gezelschap werd ondergebracht in een groot, binnen de kratonmuren gelegen logeergebouw, dat gonsde van de stemmen van honderden gasten uit alle delen van het land. De avond viel. In de voorkamer en in de vertrekken aan weerszijden van de gang naar het achterhuis werden kleine petroleumlampen ontstoken. Daar zaten mannen te praten en sirih te pruimen terwijl de vrouwen zich ophielden in het binnenhuis en de kinderen speelden op het erf en onder de woning, tussen de zware palen.

Dan volgt de beschrijving van de feesten in en om de kraton, feesten die dagen en nachten achtereen doorgingen. Ik geef hier een fragment:

'[Aroe Bontorihoe] zat in de rijen van vrouwen van hoge adel langs een van de lange wanden van de grote troonzaal. Tegen de bont gekleurde hoge achterwand van sierlijk houtsnijwerk zat de koningin op een lage zetel, omringd door de hofdames, die haar naaste omgeving vormden. Daarnaast zat Aroempone's gemaal te midden van de edelen die tot de hofadel behoorden, op fijne matten. Hun brokaten jakken glommen zacht als zij zich bewogen. [...] De zaal was geheel gevuld met gasten. De ceremoniemeesters en bedienden, die zorgden voor het

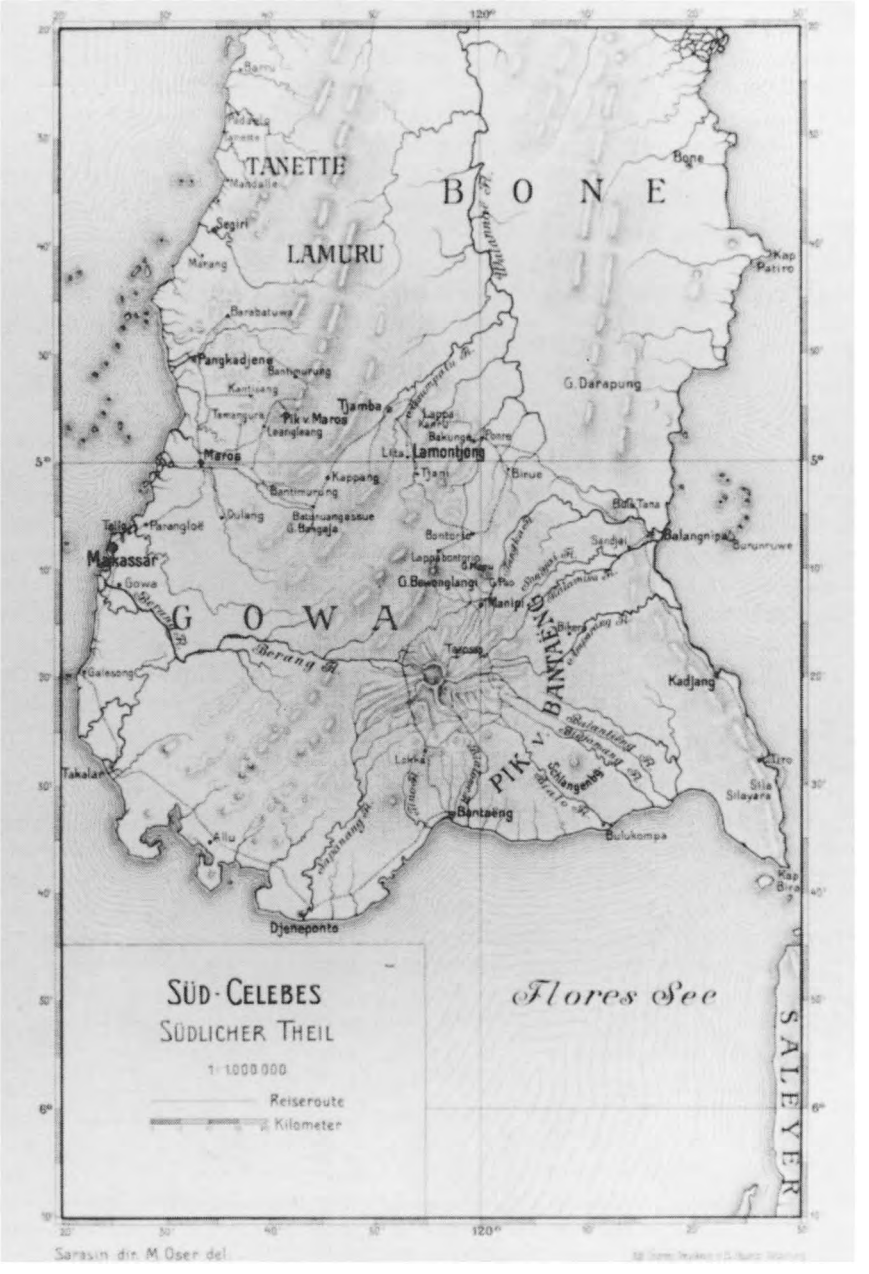

Kaart van Zuid-Celebes met daarop Bontorio. Uit: Paul und Fritz Sarasin, *Reisen in Celebes*. Wiesbaden, 1905 (foto KITLV).

aandragen van spijzen en dranken, hadden moeite zich een weg te zoeken tussen de rijen op matten gezeten leden van de Boeginese adel. [...] In de zaal was het vrij stil. De op gedempte toon gevoerde gesprekken vervlogen in het rumoer, dat van buiten doordrong. Het was het gestadige monotone geluid, dat een menigte van duizenden mensen maakt en dat verwant is aan het ruisen van de zee. Daarboven uit klopten de trommen en snerpte de poei-poei. [...] De bedienden, jongelingen van adel, het bovenlichaam naakt, droegen voortdurend meer spijzen aan. Door de zware muskusparfums van de hofdames dreven de geuren van gebraden hertenvlees, gebakken vis en specerijen. Het was op het heetst van de dag. [Aroe Bontorihoe] begon zich na enkele uren te vervelen.'[15]

In deze en andere episodes van het boek benadrukt Friedericy de decadentie van het Bonese hof, die ook door andere auteurs is gesignaleerd in de laatste decennia voor de ondergang van het Bonese rijk in 1905. Hij doet dat onder meer door de wat boerse, uit de binnenlanden afkomstige I Base met een kritisch oog te laten kijken naar het elegante hof in de hoofdplaats. Zo stoort zij zich aan 'de verfijnde, hoofse manieren van de Watamponese adel', aan de hofdames die 'aanstellerig spraken' en 'giechelden achter beringde handen', aan 'al deze elegante mannen en vrouwen'.[16] Elders laat Friedericy haar schelden op de 'mooie met juwelen beladen hoeren van Watampone', de 'schandknapen', de 'bleke, uitgeteerde opiumschuivers' en de 'dobbelaars' aan het hof.[17]

Ook in een andere episode uit het boek komen we het decadente hofleven in Watampone tegen. Mappa en zijn broer Tappa zijn in de betreffende episode op jonge leeftijd, op last van Aroempone, opgenomen in de Watamponese hofhouding. Zij worden door iedereen aan het hof allerhartelijkst bejegend. Vooral de wat meisjesachtige Tappa, die 'werd aangehaald door mannen en vrouwen', voelde zich meteen op zijn gemak in de nieuwe omgeving. Met de wat stoerdere Mappa was dat minder het geval. Na 'zich verschrikt te hebben laten knuffelen door zachte hofdames, verwijfde edelen en hofpriesters' en 'nadat een jonge edelman hem met zachte woorden en snoepgoed mee naar bed had genomen' en 'al te innig werd', had hij van schrik de benen genomen en was teruggevlucht naar Bontorihoe.[18]

Godsdienst

Niet in de laatste plaats speelt ook die wonderlijke godsdienst van het oude Zuid-Celebes, met zijn merkwaardige priesters en geheimzinnige, met magische krachten geladen aradjang, een zeer belangrijke rol in *De laatste generaal;* het wordt door Friedericy allemaal op schitterende wijze beschreven. En ook hier hebben zijn beschrijvingen een hoog realiteitsgehalte. Al direct in het eerste hoofdstuk van het boek maken we kennis

met die priesters en aradjang van Zuid-Celebes. De moeder van Mappa, I Base, is net in Bontorihoe aangekomen waar zij de nieuwe aroe is geworden. Al spoedig maakt de sanro van Bontorihoe zijn opwachting bij zijn nieuwe vorstin.

'Hij was gekleed in de rode losse jurk van de maagden, droeg een zwart glimmend meisjeskapsel, op de grenzen – aan slapen en voorhoofd – bijgeschilderd met zwarte lak en had paarsrood geverfde lippen. Hij bewoog zich als een jonge vrouw, want hij was wandoe, een man in wiens lichaam een vrouwelijke ziel huist. [...] Hij drukte Aroe Bontorihoe's hand tegen het boerse gezicht, waarvan de grofheid door kapsel en verf nog duidelijker uitkwam. [De sanro van Bontorihoe had een] lage mannenstem.'[19]

Deze sanro was de bewaker van de aradjang van Bontorihoe die bewaard werden op de duistere zolder van het zwarte aroehuis van Bontorihoe. De voornaamste van die aradjang was de heilige kris van Bontorihoe en verder bestonden de aradjang van Bontorihoe uit 'lansen, andere krissen, borden en pullen, een bosje haar van de eerste aroe van Bontorihoe, kortom alle heilige voorwerpen, die in handen van de aroe moeten zijn, wil het land gelukkig zijn'.[20]

Het Boeginese geloof in de geheimzinnige krachten van de aradjang en het geloof dat het gevaarlijk kan zijn voor niet-bevoegden om hen aan te raken en te zien, wordt door Friedericy belicht in de volgende episode[21]. Mappa is dan ongeveer zeven jaar oud. Naast de hoofdpaal van het zwarte aroehuis van Bontorihoe waarin hij opgroeit, staat in het grote voorvertrek een smalle, steile ladder die naar een donkere zolder leidt, welke in alle oude Boeginese en Makassaarse woningen te vinden is. Mappa weet dat daarboven de aradjang zich bevinden en dat hij er onder geen beding heen mag om ze te bekijken en in handen te nemen. Hij zal dan ziek worden en misschien zelfs sterven.

Maar als een magneet wordt hij naar de verboden plek getrokken en op een middag, als iedereen een dutje doet en de kust veilig is, beklimt Mappa de ladder naar de donkere zolder. 'Het rook er naar gebrande wierook, stof en oud hout.' Als Mappa's ogen aan het duister zijn gewend ziet hij vaag de omtrekken van een huisje van bamboe en hout, de verblijfplaats van de aradjang. Na veel aarzelen doet hij voorzichtig de deur van het huisje open. Daarbinnen heerst diepe duisternis en zijn alleen geuren waar te nemen. 'Hij rook door de wierookgeur heen oud ijzer en vochtige doeken.' Heel behoedzaam gaat Mappa het huisje binnen en tast in het rond. 'En opeens drong het tot hem door! Hij voelde mensenhaar. In heftige angst sloeg hij de armen uit en gilde hoog en doordringend. Hij draaide zich om, stootte zich, hoorde achter zich een schuivend geluid en werd op het hoofd getroffen met een stok.' Als Mappa weer bijkomt, zit de sanro naast hem. Deze was op het gegil afgekomen en had Mappa bewusteloos op zolder gevonden. De sanro

is bang dat de aradjang vertoornd zullen zijn – Mappa is wel de zoon van een aroe, maar zelf nog geen aroe – maar hij zal proberen de aradjang weer goedgunstig te stemmen en een zwarte haan aan hen offeren.

Veel later, als Mappa zijn moeder als Aroe Bontorihoe is opgevolgd, mag hij de aradjang wel zien en moet hij ze als de nieuwe aroe eer bewijzen. Met de dan inmiddels oud geworden sanro beklimt hij weer de steile trap naar de donkere zolder. 'De priester, oud en stijf, gekleed in de vlamrode jurk der maagden, ging Mappa voor [...] Mappa voelde zich beklemd. Sedert die ene maal, in zijn prille jeugd, was hij niet meer op de zolder geweest. Hij ging zitten alsof hij te gast was bij de koning. Daar stond het stille, donkere huisje, dat nooit uit zijn herinnering verdwenen was.' De sanro opende het huisje en zette offergaven neer, 'gebraden kip en karbouwenvlees, rijst van het heilige veld, waarvan de opbrengst voor de heilige kris was, en vruchten'. Vervolgens ging de sanro het huisje binnen en kwam met iets naar buiten. 'Het was een mand, een oude beschimmelde mand. Mappa rook nu geuren [...] van oud ijzer en vochtige doeken.' De sanro wikkelde het voorwerp uit de doeken en toen 'zag de jonge aroe de heilige kris van Bontorihoe. Het gerimpelde, boerse, oude vrouwenhoofd scheef keek de sanro op het wapen in zijn handen neer.' Hij reikte de kris aan Mappa over. 'Mappa hield de adem in. In zijn handen lag de kris, die het wonderdadige eigendom geweest was, veertig geslachten geleden, van de eerste Aroe Bontorihoe. De schede was oud en viel bijna in tweeën.'[22]

In *De laatste generaal* ontmoeten we ook de priesters aan het Bonese hof, de bissoes. De eerste keer vindt dat plaats in een wat huiselijke ambiance. We zagen reeds dat Mappa en zijn broer Tappa waren opgenomen aan het hof in Watampone, dat het Mappa daar niet beviel, maar Tappa wel. Laatstgenoemde verkeerde, zo lezen we, 'na een week dagelijks in de verblijven van de bissoes, de hofpriesters. Drie van deze als vrouwen geklede mannen trachtten om strijd de gunst van Tappa te verwerven. Zij liefkoosden hem, twistten om hem en berustten tenslotte verbaasd mokkend in zijn onverwacht besluit om zich voorgoed te hechten aan de oude hoofdbissoe, die hem 's nachts bij zich nam om zich het kille skelet te warmen.'[23]

In een andere episode zien we de bissoes in een meer officiële functie. De episode speelt aan de vooravond van een oorlog van Bone tegen Wadjo op het plein voor de kraton van Watampone. De heilige vlaggen en wapens van Bone worden gewijd. 'Op de maat van de kloppende trommen' en 'begeleid door de snerpende poei-poei' dansten de 'hofpriesters hun heilige dansen' ter ere van 'de machtige aradjangs van het grote Bonese rijk. [...] De oude hoofbissoe, die niet als vrouw gekleed was, doch wel een vrouwelijk kapsel droeg, danste, in met briljanten gesloten, nauwsluitend zwart damasten jak en strak om het middel gevouwen, blauw-zwarte sarong [...] Hij danste met ingetogen vurig-

De berg Bowonglangi (iets ten zuiden van Bontorio) geeft een indruk van het bergachtige karakter van het gebied rond Bontorio. Uit: Paul und Fritz Sarasin, *Reisen in Celebes*. Wiesbaden, 1905 (foto KITLV).

heid. In het verweerde, bleke gezicht waren de ogen gesloten; met de magere, lange handen aan de zwart omspannen armen schreef hij sierlijke arabesken.' Ook de andere bissoe's dansten, 'nasaal een zweverige wijs zingend'.[24]

Ook de rol van de aradjang in oorlogstijd en het geloof van de Boeginezen dat zij het zijn die uiteindelijk de uitkomst van de strijd bepalen komt in *De laatste generaal* veelvuldig ter sprake. Zo nam Mappa op zijn veldtochten altijd de krijgsaradjang van zijn eigen staatje Bontorihoe mee, de 'onoverwinnelijke lans van La Badoe', waaraan was geofferd volgens het oude ritueel, dat alleen de oude sanro van Bontorihoe kende. Na een van zijn overwinningen op Wadjo laat Friedericy Mappa dan mijmeren: 'Hoe wijs was dit alles geweest. Want de slag was in één dag geëindigd in een panische vlucht van de Wadjorezen.'[25]

Conclusie

In deze aflevering heb ik geprobeerd aan te tonen dat Friedericy er in zijn roman *De laatste generaal* naar heeft gestreefd om een zo realistisch mogelijk beeld te geven van de traditionele samenleving van Zuid-Celebes. Friedericy heeft dat zelf ook met zoveel woorden aangegeven toen hij in 1947 aan zijn uitgever schreef:

'de achtergrond van de roman Bontorio is niet alleen historisch maar ook – en nu krijgen we een paar ellendige woorden – sociologisch en ethnologisch. [...] Hoe zouden wij [anders] een mens kunnen leren kennen als wij niet weten in welke samenleving hij heeft geleefd? Tussen haakjes: in mijn vrije tijd placht ik [...] ethnoloog te zijn; ik promoveerde op een ethnologisch proefschrift. [...] Ik wil maar zeggen dat ik theoretisch een beetje weet waarover ik praat.'[26]

Alleen Mappa was geen historische figuur. De echte 'laatste generaal' van het Bonese rijk was de kroonprins Abdul Hamid die tijdens de oorlog van 1905 tegen de Hollanders sneuvelde. Op de vraag of Mappa echt had bestaan heeft Friedericy geantwoord: 'Ja en nee. Ik heb een krijgsoverste gekend, die op [hem] leek. [...] Dit is zeker: [hij zou] geleefd kunnen hebben.'[27]

Noten

1 Friedericy 1958, pp. 59 e.v.
2 Friedericy 1958, pp. 85-87.
3 Friedericy 1958, pp. 74-75.
4 Friedericy 1958, pp. 61-65.
5 Friedericy 1958, p. 117.
6 Friedericy 1958, p. 45.
7 Friedericy 1958, p. 117.
8 Friedericy 1958, p. 45.
9 Friedericy 1958, p. 117.
10 Friedericy 1958, p. 117.
11 Friedericy 1958, pp. 18-19.
12 Friedericy 1958, p. 115.
13 Friedericy 1958, p. 129.
14 Friedericy 1958, pp. 126-127.
15 Friedericy 1958, pp. 26-27.
16 Friedericy 1958, p. 25.
17 Friedericy 1958, p. 42.
18 Friedericy 1958, pp. 36-37.
19 Friedericy 1958, p. 13.
20 Friedericy 1958, p. 34.
21 Friedericy 1958, pp. 34-35.
22 Friedericy 1958, pp. 53-55.
23 Friedericy 1958, p. 37.
24 Friedericy 1958, p. 73.
25 Friedericy 1958, p. 122.
26 Brief van H.J. Friedericy aan F. Batten van 3-3-'47. Collectie Friedericy in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag.
27 Ibidem. Met genoemde krijgsoverste bedoelde Friedericy zeer waarschijnlijk Paga Arung Labuaja, een 'op Zuid-Sulawesi nog steeds roemrucht hoofd met grote militair-tactische talenten' (Tol 1990, p. vii), die leefde van 1870 tot 1931. Er bestaan namelijk veel overeenkomsten tussen het 'leven' van Friedericy's held Mappa en de levensloop van Arung Labuaja. Maar aan de andere kant bestaan er ook er weer zo veel verschillen tussen beide dat Roger Tol in zijn studie over het heldendicht van Arung Labuaja, naar mijn mening terecht, heeft geschreven: 'Hoewel al het literaire werk van Friedericy in de realiteit wortelt, leert lezing van zijn roman al heel snel dat het boek inhoudelijk weliswaar in grote trekken gebaseerd is op het leven van Arung Labuaja, maar dat er onmogelijk sprake kan zijn van diens biografie.' (Tol 1990, p. 59).
Desondanks heeft zich thans in diverse kringen in Bone, met name onder de talrijke nakomelingen van Arung Labuaja, de mening postgevat dat *De laatste generaal* van Friedericy wél een biografie is van Arung Labuaja. Zo werd Roger Tol tijdens zijn verblijf op Zuid-Sulawesi in de jaren tachtig voor gegevens over het leven van Arung Labuaja steeds verwezen naar diens 'biografie'. Hiermee bleek men dan de roman van Friedericy te bedoelen (Tol 1990, pp. 58-59).

Literatuur

Friedericy, H.J. *De laatste generaal. Bontorio.* Amsterdam: Querido, 1958.
Tol, Roger. *Een haan in oorlog. Toloqna Arung Labuaja. Een twintigste-eeuws Buginees heldendicht van de hand van I Mallaq Daéng Mabéla Arung Manajéng.* Dordrecht/ Providence: Foris Publications, 1990.

Uitnodiging

Op **zondag** 28 september 1997 organiseert de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde haar jaarlijks symposium met dit keer als thema: 'De verbeelding van de Atjeh-oorlog'.

Het programma ziet er als volgt uit:

10.45 uur: Ontvangst met koffie
11.15 uur: Opening
11.20 uur: Martin Bossenbroek: *Geweld als therapie. De roes van de Atjeh-oorlog*
11.40 uur: Gerard Termorshuizen: *Een 'bloedzuiger op de hartader van ons koloniaal bestaan'. De Atjeh-oorlog in de Indische pers*
12.00 uur: Karin Peterson: *De receptie van* De hongertocht *en* Tjoet Nja Din *van M.H. Székely-Lulofs*
12.20 uur: Discussie
12.40 uur: Lunchpauze, waarin het museum en de bibliotheek bezocht kunnen worden
14.10 uur: Henk Maier: *De parel: een Indonesische roman over de Atjeh-oorlog*
14.30 uur: Koos van Weringh: *De Atjeh-oorlog in de politieke karikatuur*
14.50 uur: Albert Trouwborst: *Atjeh, Atjeh. Overwegingen bij* In naam van de Koningin
15.10 uur: Theepauze
15.30 uur: Karel Steenbrink: *Snouck Hurgronje en Atjeh*
15.50 uur: Bert Paasman: *Atjeh-liedjes*
16.10 uur: Peter van Zonneveld: *De Van Heutsz-mythe*
16.30 uur: Discussie
16.45 uur: Sluiting en borrel

Plaats: Bronbeek. Congres en reüniecentrum Kumpulan, Velperweg 147, 6824 MB Arnhem. Te bereiken met bus 1 en 119 vanaf station Arnhem.

Toegangsprijs: De toegang bedraagt ƒ 12,50 voor het gehele symposium inclusief koffie, thee, borrel en museumbezoek.

Lunch: Als u gebruik wilt maken van de lunch, te weten nasi rames (*f* 16,75) of twee belegde broodjes met thee/koffie (*f* 8,00), wilt u dat dan op het inschrijfformulier vermelden? (De lunch dient ter plaatse betaald te worden.)

Inschrijving: U kunt zich aanmelden voor het symposium door het inschrijfformulier op pag. 96 vóór 31 augustus a.s. op te sturen aan:

Het Atjeh-symposium, t.a.v. Bea Rigter
Linnaeusdwarsstraat 12c, 1098 BA Amsterdam

en het bedrag van *f* 12,50 over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, o.v.v. 'Atjeh-symposium'.

Inlichtingen: Voor eventuele vragen kunt u contact opnemen met Bea Rigter, coördinatrice van het symposium, tel. 020-4635132.

Aanmeldingsbon Atjeh-symposium 28 september 1997

Ik schrijf mij / Wij schrijven ons in voor het symposium 'De verbeelding van de Atjeh-oorlog' en heb / hebben ..... x ƒ 12,50 overgemaakt op postbanknr. 1977068 van de penningmeester van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn.

Ik maak / Wij maken wel / geen gebruik van de gelegenheid tot lunchen en wil / willen

..... x nasi rames (à ƒ 16,75) / ..... x twee belegde broodjes (à ƒ 8,00).

Naam: .....

Adres: .....

Postcode en woonplaats: .....

Datum: Handtekening:

....

Dit formulier **vóór 31 augustus 1997** in een gefrankeerde enveloppe zenden aan:

Het Atjeh-symposium, t.a.v. Bea Rigter
Linnaeusdwarsstraat 12c, 1098 BA Amsterdam

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Lidmaatschap van de werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt *f* 40,00 per jaar. Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van 'Indische Letterkunde'.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden verkregen door vooraf *f* 12,50 of *f* 17,50 (themanummer) vermeerderd met *f* 2,80 portokosten over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van het betreffende nummer. Het gevraagde nummer wordt u vervolgens zo spoedig mogelijk toegestuurd.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden op verzoek door het redactiesecretariaat toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Tekst- en drukwerkuitvoering: Grafaria, Leiden

Indische Letteren

Twaalfde jaargang / nummer 3 / september 1997

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie:
Reggie Baay
Liesbeth Dolk
Bert Paasman
Gerard Termorshuizen
Peter van Zonneveld

Redactiesecretariaat
Reggie Baay
Verdihof 36
2402 VC Alphen aan den Rijn

ISSN 0920-6949

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Ledenadministratie
Marian Fillié
Postbus 2155
2400 CD Alphen aan den Rijn

Inhoud

Redactioneel 97
Gábor Pusztai en Olf Praamstra: *Een 'lasterlijk geschrijf'. Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's* Van oerwoud tot plantage 98
Marcella van den Berg: *Oostwaarts: Couperus als 'poedjonggo' van de* Haagsche Post 125
Lijst van Indische Letteren 141

Foto omslag: Madelon Székely-Lulofs en László Székely. Boedapest, 1930-1938. [Foto: Imre Rona. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag].

Redactioneel

Dit septembernummer opent met een fascinerende bijdrage over de Hongaarse, Duitse en Nederlandse editie van László Székely's *Van oerwoud tot plantage* uit 1935, geschreven door Gábor Pusztai en Olf Praamstra. Daarnaast vindt u in dit nummer een bijdrage van Marcella van den Berg over Couperus en zijn reis naar Indië als speciaal correspondent van de *Haagsche Post*. Tenslotte is opgenomen het vervolg van onze *Lijst van Indische Letteren*.

In het vorige nummer van *Indische Letteren* trof u een uitnodiging aan voor het Atjeh-symposium op zondag 28 september 1997 in Bronbeek (Arnhem). Mocht u zich nog willen aanmelden voor dit symposium, dan kan dat telefonisch bij Bea Rigter, 020-4635132.

De eerstvolgende lezingenmiddag zal plaatsvinden op 23 januari 1998 in Leiden.

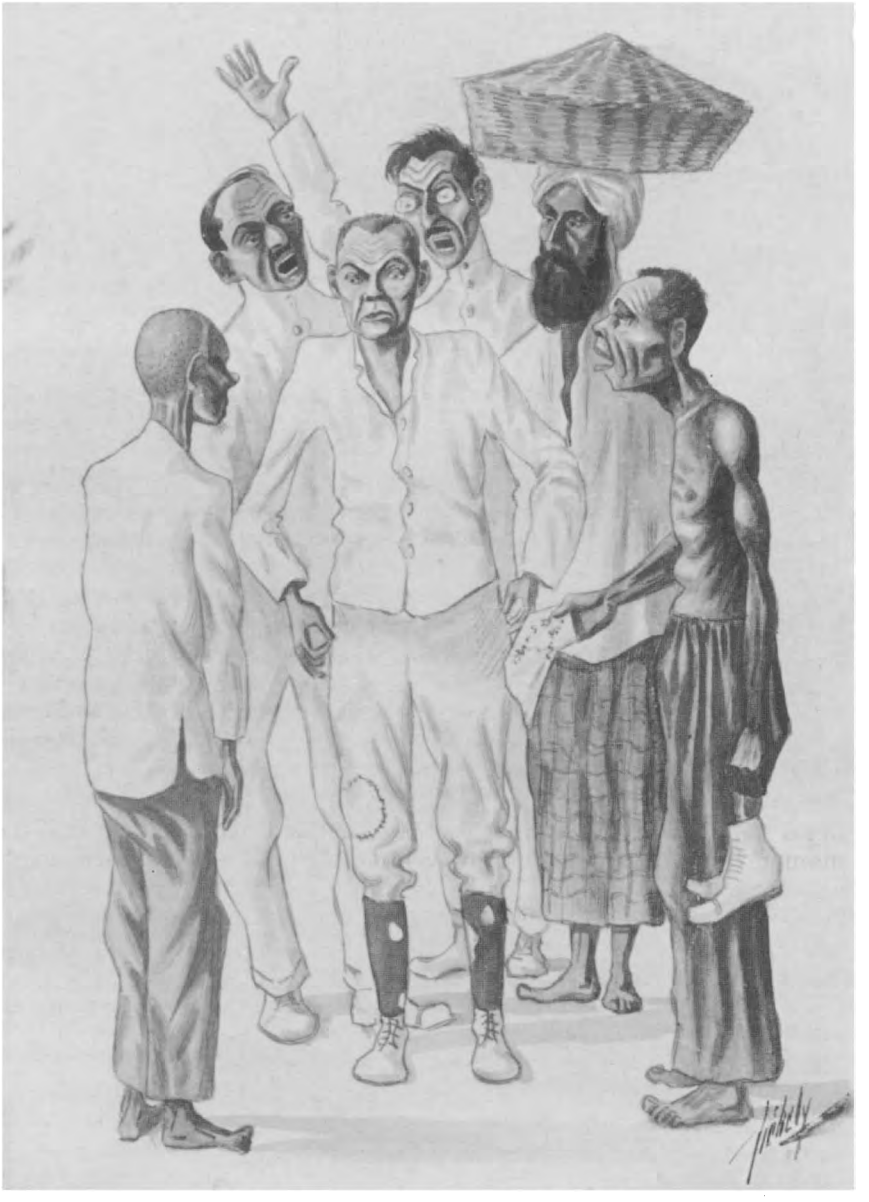

Aquarel door L. Székely. 'A young European, frantically searching his shabby clothes for money, surrounded by his creditors', ca. 1925. Székely werkte van 1924-1930 op Sumatra als tekenaar bij het weekblad *Sumatra*. De aquarel is wellicht in opdracht van dit weekblad gemaakt. [HISDOC: m 48].

Een 'lasterlijk geschrijf'

Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's Van oerwoud tot plantage *(1935)*

GÁBOR PUSZTAI EN OLF PRAAMSTRA

Inleiding

Toen het echtpaar Székely-Lulofs in 1930 voorgoed uit Nederlands-Indië naar Europa terugkeerde, stortten ze zich allebei op het schrijven. Vanaf 1931 verschenen van Madelon Székely-Lulofs direct na elkaar vier boeken: *Rubber* (1931), *Koelie* (1932), *Emigranten* (1933) en *De andere wereld* (1934). Het eerste boek van haar man, László Székely, was *Van oerwoud tot plantage*. Dit verscheen in 1935 in het Hongaars onder de titel *Öserdöktöl az ültetvényekig*[1] en in het Duits onder de titel *Tropenfieber*[2], en ook nog in hetzelfde jaar in het Nederlands.[3]

Het boek vertelt het verhaal van een ongeveer twintigjarige man, afkomstig uit een verarmde Hongaarse familie van lage adel, die in 1912 op Sumatra aankomt. In Medan maakt de ikpersoon op de haribesar kennis met een planter die hem aan een baan helpt; vanaf dat moment is hij Deli-planter. Hij verlaat Medan en meldt zich op de tabaksplantage waar hij verwacht wordt. Hij wordt ingekwartierd bij Dwars, een oudere planter, van wie hij het vak leert. Als nieuweling maakt hij kennis met de harde mannenwereld op de plantages, waar hij zich volkomen dient te onderwerpen aan de ijzeren discipline die hem door zijn superieuren wordt opgelegd. Vanuit deze positie beschrijft hij het werk op de plantage, de omgang met de Javaanse en Chinese koelies, het samenleven met zijn njai, de ronselaars die steeds weer voor de aanvoer van nieuwe koelies zorgen, het optreden van zijn chef, de brute administrateur Klaassen, het trouwverbod, en de komst van een Amerikaanse maatschappij, die de onderneming overneemt.

In de laatste hoofdstukken beschrijft de ikpersoon, die inmiddels volledig gewend en geaccepteerd is, hoe hij opdracht krijgt om een nieuw terrein te gaan verkennen om te zien of het geschikt is voor de rubberteelt. Met veel gereedschap en een aantal koelies vertrekt hij naar het oerwoud, waar hij een plan maakt voor de nieuwe ontginning.

Het plan wordt goedgekeurd en nog vijfhonderd koelies en drie Europeanen worden erheen gestuurd om onder zijn leiding het oerwoud te herscheppen in een rubberplantage. Jaren gaan voorbij, en de nieuwe plantage wordt een bloeiende onderneming.

Het boek eindigt met de ontvangst door de ikpersoon van een brief uit Hongarije, waarin wordt verteld dat zijn vader is overleden en zijn broer gesneuveld. Het is dan 1918, als de Eerste Wereldoorlog net voorbij is.

Kritiek

In het jaar van verschijning heeft het boek niet veel opzien gebaard. In Hongaarse kranten en tijdschriften zijn geen artikelen of boekbesprekingen over *Öserdöktöl az ültetvényekig* aangetroffen. In tegenstelling tot het tweede boek van László Székely, *Rimboe*, komt *Van oerwoud tot plantage* niet voor in de uitgave die reacties op pas verschenen literaire werken bevat.[4] Over recensies in de Hongaarse pers, als die er al geweest zijn, is dus niets bekend.

Met betrekking tot *Tropenfieber* is er een reeks buitengewoon korte boekbesprekingen aanwezig in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag. De meeste ervan benadrukken de nuchtere verhaaltrant van de auteur en het eeuwige gevecht tussen zwart en blank, of het eveneens eeuwige gevecht tussen mens en natuur. Overigens zijn de Duitse reacties van weinig belang; ze beperken zich verder tot een oppervlakkige beschrijving van de inhoud. Om verschillende redenen veel interessanter zijn de recensies in de Nederlandse pers.

Toen het boek in oktober 1935 in Nederland verscheen,[5] werd het in de pers gematigd enthousiast ontvangen. Voor sommige critici was het aanleiding om uit te barsten in een aanklacht tegen het Nederlandse koloniale bewind, zoals Roel Houwink in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*. (Hij komt echter tot de conclusie dat het boek van Székely zelf geen aanklacht is.)[6] Anderen, zoals de journalist van *De Nieuwe Gids*, die met 'M.' ondertekent, benadrukken juist de andere kant van het boek:

> Het is een boek [...] dat eerbied afdwingt voor den koenen ondernemingsgeest van de kolonisten, die het oerwoud herschiepen tot plantage en de koloniale rijkdommen van Nederland aanzienlijk vergrootten.[7]

Volgens *Het Vaderland* is 'de Nederlandse koloniale literatuur verrijkt' met deze beschrijving van de Deli-planter. De recensent verzuimt echter niet om het werk van László Székely met dat van zijn vrouw, Madelon Székely-Lulofs, te vergelijken:

> Székely stond welwillend tegenover Deli, welwillender in ieder geval dan zijn echtgenote, mevr. Székely-Lulofs, en daarom heeft hij ook vermeden excessen zoo breed uit te meten als zijn echtgenote dat bijvoorbeeld in *Rubber* heeft gedaan.

De recensent van *Het Vaderland*, die zich J.L.G. noemt, besluit zijn boekbespreking met de constatering, dat Székely met zijn werk 'een monument voor den Deliplanter van tempo doeloe' heeft opgericht.[8]

De *Indische Post* huldigt Székely's werk omdat het boek 'een onopgesmukt, natuurgetrouw beeld van de eerste tijden van het cultuurleven in Deli' geeft. De recensent stelt aan het einde van zijn artikel vast dat

> dit werk vrij is van overdrijving en het is goed om bij een beschouwing van het tegenwoordige Deli de verdiensten van de pioniers van jaren geleden niet te vergeten. Daarom juichen wij de verschijning van dit werk toe.[9]

Hierna ebben de lovende woorden echter weg. In *De Stem* lezen we in een boekbespreking dat het werk van Székely 'den minnaar van het leven meer zal bevredigen dan den minnaar van de bellettrie'. Na deze weinig vleiende opmerking concludeert de journalist: 'Het behoort tot wat men de pseudoliteratuur zou kunnen noemen.'[10]

De boekbespreker van de *Winschoter Courant* legt het accent op het feit dat Székely de echtgenoot van Madelon Székely-Lulofs is en dat *Van oerwoud tot plantage* een aanvulling is op haar werk.[11] In deze laatste twee besprekingen wordt Székely volledig in de schaduw van zijn echtgenote geplaatst en worden zijn kwaliteiten als schrijver in twijfel getrokken. Ook de recensent van *Groot-Nederland* past in dit rijtje critici. Hij schrijft over 'Meneer Székely' die 'het ook eens proberen wil' met datgene, waarmee zijn echtgenote al zoveel succes had geboekt.[12]

In de reactie van de *NRC* is opmerkelijk, dat de journalist de Duitse en de Nederlandse editie met elkaar vergelijkt en constateert dat er verschillen bestaan tussen de twee versies. In deze boekbespreking wordt de Duitse vertaling de goede vertaling genoemd.[13]

In de tot nu toe genoemde reacties wordt het verhaal vrijwel altijd boeiend genoemd, een boek dat tempo heeft en eenvoudig geschreven is; en meestal wordt de schrijver gecomplimenteerd met zijn goede beheersing van het Nederlands.

Wie absoluut geen goed woord voor het boek over hebben, zijn de nationalistische journalisten in Nederlands-Indië en Nederland. H.C. Zentgraaff, hoofdredacteur van de *Java-Bode*, die de boeken van Madelon Székely-Lulofs nog vóór hun verschijning de grond in boorde, ging niet zachtzinnig met Székely om. Zowel in de *Java-Bode* als in *De Locomotief* haalde Székely de voorpagina: op dezelfde dag verscheen hetzelfde artikel in beide dagbladen, in de *Java-Bode* onder de weinig zeggende titel 'Tropenleven',[14] in *De Locomotief* onder de niets verhullende kop:

'Indië weer in discrediet: Familie Székely opnieuw in actie', en met als ondertitel: 'Onder het mom der kunst wordt de schrijversgave lustig misbruikt. Indië: Land van bruten en abnormalen. Ook de heer Székely slaat aan het schrijven.'[15] Zoals deze titel al doet vermoeden, werd het een vernietigende bespreking door Zentgraaff. Nadat hij de lezers aan de verwerpelijke romans *Rubber* en *Koelie* van Madelon Székely-Lulofs herinnerd heeft, karakteriseert hij het schrijven van Székely als 'een gevolg van gezinsbesmetting'. Zentgraaff geeft vervolgens zijn eigen interpretatie van het boek en besluit:

> Dit alles brengt die goede heer Székely nu in de wereld, en wij zullen ons eens informeren of dit echtpaar wellicht grote kinderen heeft, want die zullen dan binnenkort ook wel met een of andere gore roman over Indië komen en dan zijn wij in de eerste twintig jaren nog niet van hen af.

Enkele weken later zijn de Székelys weer voorpaginanieuws in de *Java-Bode*, en weer in negatieve zin:

> Niet lang geleden signaleerden wij het bedrijf der familie Székely-Lulofs, die – man en vrouw – de Europeesche bevolking van Indië door het slijk halen in romans, die in het buitenland 'good sellers' zijn.[16]

De journalist van de NSB-krant *Volk en Vaderland* was evenmin blij met de eersteling van de Hongaarse schrijver. De titel van zijn artikel verraadt dat al: 'Vuige laster als broodwinning'. Ook deze krant noemt Székely in één adem met zijn 'beruchte' echtgenote, in wier boeken 'elke bladzij een leugen over Indië bevat en een belediging is voor al wat daar leeft en werkt met den inheemsen arbeider'. Het artikel eindigt met de bedreiging, dat het echtpaar slechts door kan gaan met schrijven 'tot het tijdstip, dat de NSB het recht heeft èn de macht om daartegen straffend op te treden'.[17] Toen het inderdaad zo ver kwam dat de NSB zich die middelen verwierf, ging László Székely – zij het vooral om andere redenen – spoedig terug naar Hongarije.[18]

In harmonie met de laatste drie artikelen is de gedetailleerde recensie in *De Avondpost*. Ook deze recensent vergelijkt *Van oerwoud tot plantage* met de romans van Madelon Székely-Lulofs en hij stelt vast: 'ook in dit boek komt, behalve dan de schrijver zelf, [...] bijna geen enkel behoorlijk menschentype voor.' De personages noemt hij gedegenereerd, bruut en honds, aan wie 'niets dierlijks' vreemd is.[19]

Hoewel de reacties op de verschijning van het eerste werk van László Székely zeer uiteenlopend zijn, zorgde het boek niet voor algemene opwinding. Alleen een paar nationalistische journalisten toonden zich verontwaardigd. Dit veranderde echter snel.

Een schandaal

In 1937, anderhalf jaar na de verschijning van *Van oerwoud tot plantage*, wordt er in de pers weer druk over het boek geschreven; er is sprake van een ware perscampagne tegen Székely. Weer haalt hij de voorpagina, deze keer in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Zoals gebruikelijk als het om voorpaginanieuws over László Székely gaat, wordt ook deze keer geen lofzang aangeheven. Uit de kop van het artikel – 'Leugens' – blijkt al dat de journalist van deze krant niet minder zachtzinnig met Székely omgaat dan Zentgraaff. De journalist noemde zijn werk 'in hoge mate leugenachtig en tendentieus'.[20] Een paar weken later is het bericht naar Nederland overgewaaid en schrijft *De Telegraaf* een artikel met de veelzeggende titel: 'Het lasterlijk geschrijf van Székely over Deli'.[21] Ook het *Algemeen Handelsblad* betitelt het werk van Székely als 'lasterlijk geschrijf'.[22] In Indië werd de zaak deze keer zo ernstig opgenomen, dat er in de Volksraad over de kwestie werd gedebatteerd. Daar werd het boek een 'leugencampagne in het buitenland ten aanzien van Deli' genoemd. W.H. van Helsdingen, de voorzitter van de Volksraad, pleitte voor gerechtelijke vervolging van de 'dader' (Székely dus). Maar K.L.J. Enthoven, de directeur van justitie, vond dat niet nodig.[23] De *Java-Bode* wijdde een uitvoerig verslag aan deze zaak.[24]

Sinds het Amerikaanse Congres in 1929 een wetsvoorstel had aangenomen dat inhield dat geen tabak mocht worden ingevoerd uit landen waar op de plantages dwangarbeid werd toegepast,[25] was men in Nederlands-Indië uiterst gevoelig voor publicaties waarin wantoestanden op plantages in Sumatra aan de kaak werden gesteld. Wat dat aangaat is de opwinding in de pers en tijdens de zitting van de Volksraad niet verbazingwekkend. Maar opmerkelijk is wel dat het pas nu gebeurd, en niet twee jaar eerder. Waarom werd er anderhalf jaar na de verschijning van *Van oerwoud tot plantage* in de pers weer zo druk over het boek geschreven? De aanleiding daartoe gaven enkele in het Engels vertaalde fragmenten uit het boek in het Amerikaanse tijdschrift *Harpers Magazine*. *Van oerwoud tot plantage* werd in 1936 als feuilleton in dit Amerikaanse tijdschrift gepubliceerd. Maar hoe komt het dat hetzelfde boek in 1935 niet en nu wel zoveel opschudding verwekte?

Het *Algemeen Handelsblad* dacht het antwoord op die vraag gevonden te hebben, toen men een passage uit *Harpers Magazine* vergeleek met hetzelfde fragment uit de Nederlandse editie van *Van oerwoud tot plantage*. Men stelde vast dat er tussen de Nederlandse uitgave en de Engelse versie grote verschillen bestonden. Op grond daarvan kwam het *Algemeen Handelsblad* tot de conclusie dat Székely in deze zaak volstrekt onschuldig was: de Engelse vertaling gaf een absoluut vertekend beeld van het oorspronkelijke werk. Nadat men nadere informatie had ingewonnen bij de Nederlandse uitgever, Elsevier, legde men uit hoe dat kon:

'Delianer 1927'. Karikatuur door E. von Wechmar, 1927.

> Dat is mogelijk omdat de V.S. niet is aangesloten bij de Berner conventie betreffende de auteursrechten en zich dien ten gevolge van Europeesche auteursrechten niets aantrekt. Bij bovengenoemde omwerking van het boek is de passage, waarom het hier gaat, zeer sterk van taal en bedoeling veranderd en daardoor kan deze inderdaad de betiteling krijgen van lasterlijk geschrijf, dat dus geheel voor rekening komt van de Amerikanen zelf.

Om het verschil tussen de twee versies te illustreren, citeert de journalist – in vertaling – dezelfde passage uit *Harpers Magazine* en uit *Van oerwoud tot plantage*. Deze passages volgen hier; links het fragment uit *Harpers Magazine*, rechts de passage in de Nederlandse editie:

Een planter in Deli is niet bang, zou zelf niet bang willen schijnen. Toch heeft een Europeaan 500 tot 600 koelies onder zich, vijf tot zeshonderd contractanten, wier overeenkomst hen voor het leven bindt. Zij kunnen niet weglopen van hun werk daar dat verboden is in hun contract, dat de onwetende misleide koelies ergens in Java of China hebben getekend. Ze verrichten dwangarbeid of liever gezegd zij zijn slaven. De koelie werkt van den morgen tot den avond zwoegend en in ongemakkelijke houding. Hij moet tot aan zijn nek in stinkenden moerasgrond staan terwijl gretige bloedzuigers zijn dunne bloed slurpen en malariamuggen zijn ziekelijk lichaam vergiftigen. Maar hij kan niet weglopen, want zijn contract bindt hem.
De tjentengs, de wachters en de ondernemingspolitie, die de kracht van reuzen hebben en beestachtig wreed zijn, sporen iederen vluchteling op. Wanneer zij hem te pakken krijgen, geven zij hem een verschrikkelijke afranseling en sluiten hem op, want zijn contract bindt hem.

Een Deliplanter is niet bang en wil zelfs niet den schijn wekken bang te zijn. Al heeft één Europeaan ook een paar honderd koelies onder zich, een paar honderd contractueel aangestelde arbeiders, die door dit contract op leven en dood gebonden zijn. Zij kunnen den arbeid niet ontvluchten want dat verbiedt het contract dat de onwetende koelie ergens op Java of China met een kruisje ondertekend heeft. Het werk is zwaar, van donkeren ochtend tot donkeren avond zwoegt hij in het vochtige oerwoud, in stinkend moeraswater, op het in onbarmhartige zonnegloed blakende veld. Elke arbeid, die hem opgedragen wordt heeft hij zonder tegenstribbelen uit te voeren, weigeren of weglopen mag hij niet, want daar is de overeenkomst die hem bindt.
Daar is de overeenkomst die zijn werkgever toestaat er 'tjentengs' op na te houden, 'privé gendarmes' die de eventuele vluchteling mogen opsporen en terugbrengen en die hem, áls zij hem gevangen hebben, lang niet altijd zacht behandelen. Is de weggelopen koelie opgepakt, dan wacht hem gevangenisstraf, want hij is door het contract gebonden.

De verschillen zijn inderdaad aanzienlijk, maar het is de vraag of, zoals het *Algemeen Handelsblad* stelt, de Amerikaanse vertaler daarvoor verantwoordelijk is.[26] Want als men dezelfde passage uit de *Hongaarse* versie met die in *Harpers Magazine* vergelijkt, blijkt het fragment uit het Amerikaanse tijdschrift vrijwel letterlijk met het Hongaarse origineel overeen te komen.

Op dezelfde dag dat dit artikel in het *Algemeen Handelsblad* verscheen, stuurde Székely een brief aan mr. W.G. Peekema, regeringsgemachtigde voor Algemene Zaken in Buitenzorg. Székely probeert zich hierin te rechtvaardigen. Hij citeert enkele gunstige besprekingen van zijn boek in Nederland en zegt dat hij niet wil ontkennen, dat

> het zeer wel mogelijk is, uit de fragmenten uit *Harpers Magazine*, die n.b. door een slordige vertaling in het Engelsch hier en daar een andere betekenis gekregen hebben, zulke gedeelten te lichten, die zoo op zich zelf een buitengewoon verkeerde indruk wekken, hetgeen echter niet mijn schuld is, daar deze gedeelten een geheel ander karakter krijgen in hun verband met het boek en in hun verhouding tot de opbouwende en prijzende gedeelten.[27]

Székely schrijft hier aan Peekema niet de waarheid. Hij is er zichtbaar ongelukkig mee, dat het schandaal dat hij bij de Nederlandse vertaling van het boek had willen vermijden, nu als gevolg van de Amerikaanse vertaling alsnog dreigde te ontstaan. Hij probeert zich eruit te redden door te beweren dat zijn boek foutief in het Engels vertaald is. Daarbij beroept hij zich op de Nederlandse uitgave, hoewel hij geweten moet hebben dat er tussen de Nederlandse en de Hongaarse editie aanzienlijke verschillen bestonden; zoals hij eveneens geweten moet hebben, dat de Amerikaanse versie op het Hongaarse origineel terugging.

Men zou kunnen zeggen dat Székely zich hiermee handig uit de moeilijkheden heeft gered, daarbij onbewust maar in belangrijke mate geholpen door het *Algemeen Handelsblad*. Gelukkig voor hem heeft de journalist van dit blad zich niet de moeite getroost om de Duitse editie ter hand te nemen. Daarin komt namelijk deze passage bijna letterlijk met de Hongaarse overeen.

László Székely kon opgelucht adem halen, het schandaal was voorbij, hij was de affaire zonder noemenswaardig gezichtsverlies te boven gekomen, al pleit het niet voor zijn karakter en getuigt zijn handelwijze van een twijfelachtige moraal. Want het oorspronkelijke werk was, gemeten naar de criteria van het *Algemeen Handelsblad*, wel degelijk een 'lasterlijk geschrijf'. Székely kon het schandaal ontlopen, omdat de Nederlandse uitgave van zijn boek zo sterk van het origineel afwijkt, dat het eigenlijk geen vertaling meer kan worden genoemd.

Vergelijking

De verschillen die het *Algemeen Handelsblad* had ontdekt vormen slechts het topje van de ijsberg. Wie de Duitse, Hongaarse en Nederlandse uitgaven met elkaar vergelijkt, ontdekt talrijke verschillen. Sommige van die verschillen zijn zo ingrijpend dat het boek daardoor, zoals uit bovenstaand voorbeeld viel op te maken, van karakter verandert. Men zou in vergelijking met het Hongaarse origineel, en in mindere mate met de Duitse vertaling, de Nederlandse editie zelfs als een gecensureerde bewerking kunnen karakteriseren. De vraag is natuurlijk, wie daar verantwoordelijk voor is. In de tweede druk van *Van oerwoud tot plantage* wordt Madelon Székely-Lulofs als de vertaalster aangewezen, maar nergens staat waar die toeschrijving op berust.[28] Daar komt nog bij dat die tweede druk van 1991 dateert, als zowel László en Madelon al tientallen jaren dood zijn. De eerste druk daarentegen vermeldt geen vertaler, wat erop zou kunnen wijzen dat László Székely zijn boek zelf vertaald heeft.

Evenmin duidelijk is welke editie aan de Nederlandse vertaling ten grondslag heeft gelegen. Op de titelpagina van de tweede druk staat 'Vertaald uit het Hongaars', maar in 1992 heeft Anneke Soethout overtuigend aangetoond, dat die bewering niet correct kan zijn.[29] In een vergelijking van de Nederlandse met de Duitse vertaling levert zij het onomstotelijke bewijs, dat de vertaler in elk geval gebruik heeft gemaakt van de Duitse editie. De Nederlandse uitgave wemelt van germanismen en foutieve vertalingen. Een van de vele voorbeelden die zij opsomt, is de vertaling van de uitdrukking 'Ich gebe ihr den Laufpas' (p. 304). Dat betekent in goed Nederlands: 'Ik zeg haar de dienst op'. In de Nederlandse editie staat echter: 'Ik geef haar den looppas' (p. 302). Een nog sterker voorbeeld is de vertaling van de uitspraak: ' "Der neue Klondyke", meint in höhnischem Ton Lohuis, ein kleiner blonder Holländer' (p. 43). In de Nederlandse editie staat: ' "Het nieuwe Klondyke!" zegt honend Ton Lohuis, een kleine, blonde Hollander' (p. 39). De vertaler heeft het Duitse zelfstandig naamwoord 'der Ton' dat in het Nederlands toon of stem betekent, voor de Nederlandse voornaam Ton aangezien. Zo werd Lohuis, die op een honende toon iets zegt: Ton Lohuis. Ook in het Hongaarse origineel heet deze Nederlander Lohuis, en niet Ton Lohuis.

Maar naast deze overtuigende bewijsplaatsen voor een vertaling uit het Duits, viel het Soethout op dat er van een letterlijk vertaling geen sprake was: op sommige plaatsen was er flink geschrapt, op andere waren hele stukken toegevoegd. Soethout kwam, ervan uitgaande dat de Duitse versie een letterlijk vertaling was van het Hongaarse origineel, tot de conclusie dat de Nederlandse versie uit het Duits moest zijn vertaald, maar dat de Nederlandse vertaler zich daarbij grote vrijheden had toegestaan. Een vergelijking echter tussen de Hongaarse, de Duitse

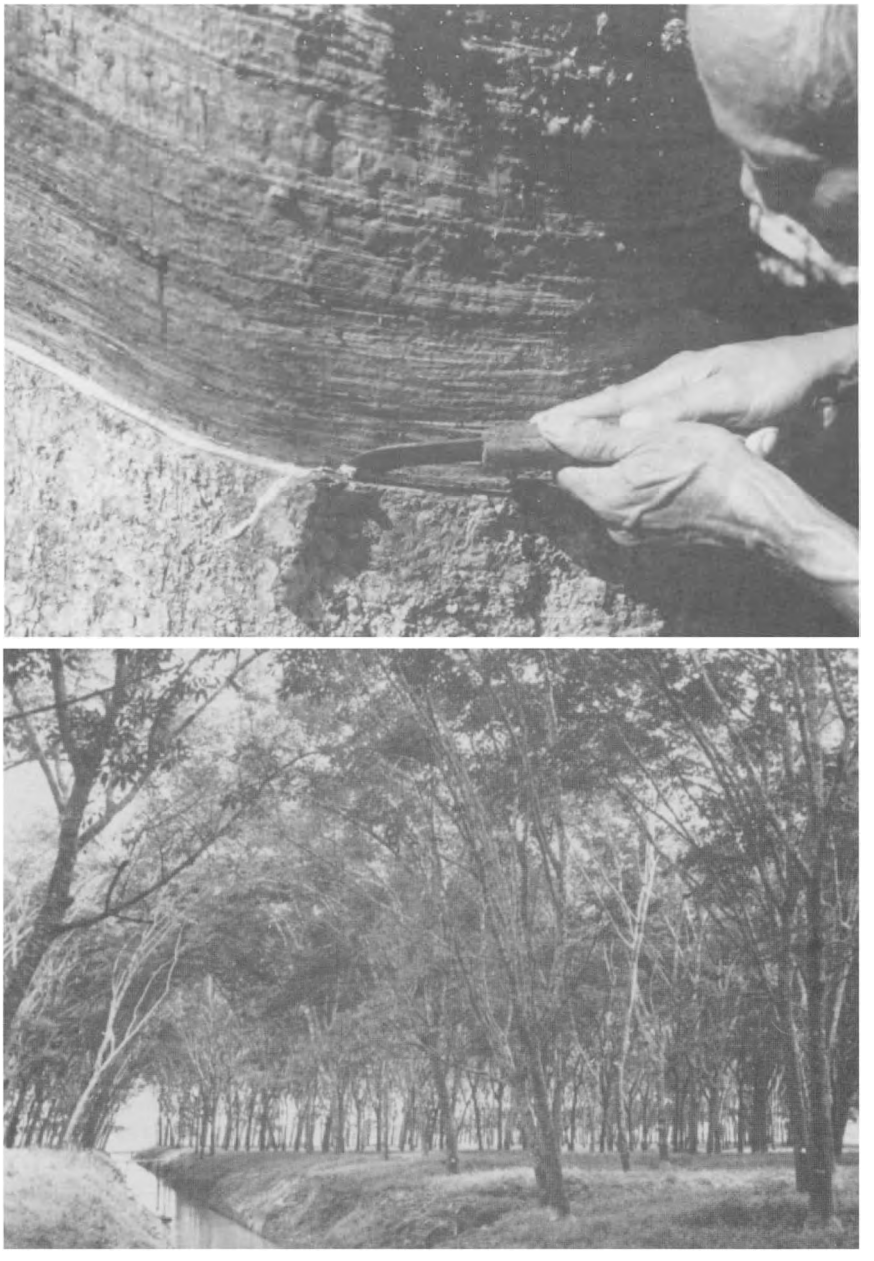

Tabak- en rubberonderneming Tandjoeng Morawa, Deli. Jonge tapbare aanplant (*onder*) en het openen van de tapsnede (*boven*) (ca. 1938).

en de Nederlandse versie van *Van oerwoud tot plantage* leert, dat de kwestie nog iets ingewikkelder ligt dan Soethout veronderstelde.

Bij de vergelijking hieronder tussen de Hongaarse,[30] de Duitse en de Nederlandse versie van *Van oerwoud tot plantage* is in alle drie de gevallen gebruikgemaakt van de eerste druk.[31] De Duitse vertaling is van de hand van Mirza von Schüching.

Uit de vergelijking blijkt dat de drie versies opmerkelijke verschillen vertonen. Niet al die varianten zijn even belangrijk. Soms is er sprake van vergissingen. Twee van zulke vergissingen zijn hierboven al genoemd als bewijs voor het feit, dat bij de Nederlandse vertaling van de Duitse versie gebruik is gemaakt. Er zijn soortgelijke vergissingen, die aantonen, dat de vertaler bij zijn of haar werk eveneens het Hongaarse origineel ernaast had liggen. Eén voorbeeld: op pagina 199 beschrijft Székely hoe de ikpersoon aankomt in een van de laatste nederzettingen, aan de rand van het oerwoud. De hoofdstraat van de nederzetting bestaat uit een paar vervallen hutjes. Voor 'vervallen hutjes' gebruikt hij de Hongaarse term 'kulipintyó'. Dit woord heeft met 'koelie' niets te maken, maar de twee eerste lettergrepen worden in het Hongaars op dezelfde manier uitgesproken als 'koelie' in het Nederlands. Dit kan de Duitse vertaalster in verwarring hebben gebracht. Zij heeft namelijk 'kulipintyó' met 'Kulibehausung' vertaald. In de Nederlandse uitgave wordt deze fout weer gecorrigeerd, al wordt vervolgens de oorspronkelijke uitdrukking vervangen door het neutrale woord 'woning' (p. 258).

Een groot aantal varianten wordt veroorzaakt door veranderingen van namen, getallen en tijdsaanduidingen. Een aantal van die veranderingen vloeit voort uit het feit dat Székely in zijn boek opzettelijk namen van personen en plaatsen heeft gewijzigd. Zo schrijft hij in het 'Woord Vooraf' bij de Nederlandse editie, dat 'namen van personen en plaatsen zijn gefingeerd' (p. VII).[32] Maar niet alleen Székely heeft namen van plaatsen en personen veranderd. In de Duitse editie wordt ernaar gestreefd om typisch Hongaarse namen van personen te vervangen door minder natiegebonden namen. In de Nederlandse editie zijn deze veranderingen grotendeels tenietgedaan: daar vindt men weer de typisch Hongaarse namen. Ook uit deze varianten blijkt dat bij de Nederlandse vertaling van het Hongaarse origineel gebruik is gemaakt.

Naast deze persoonsgebonden naamvarianten is er ook een aantal zaakgebonden wijzigingen te vinden. Op de eerste bladzijde van de Hongaarse en ook van de Duitse uitgave kan men de naam van het schip lezen waarmee de ikpersoon en zijn vriend naar Sumatra varen, de *Prinz Ludwig*. In de Nederlandse editie is de naam van dit schip veranderd in de *Koningin der Nederlanden*. De reden daarvoor is hoogstwaarschijnlijk dat de *Koningin der Nederlanden* het Nederlandse publiek bekender in de oren klonk. Deze boot voer geregeld tussen Nederland en Indië.

Een soortgelijke verandering onderging de naam van het kustbootje dat de passagiers van de oceaanstomer aan de Indische wal zette. Dit bootje draagt in de Hongaarse (p. 7) en in de Duitse versie (p. 7) de naam *Hercules*. In de Nederlandse editie is deze naam veranderd in *Jansen*.

Voor beide veranderingen biedt de *NRC* van 28 november 1935 een verklaring. Het viel de recensent van *Van oerwoud tot plantage* toen al op, dat er verschillen bestonden tussen de Nederlandse en de Duitse vertaling:

> Met een vriend, die het reisgeld had weten te bemachtigen, aanvaardden de jonge mannen de reis. (Volgens de Duitse vertaling met een boot van de Norddeutsche Lloyd, volgens het Nederlandse boek met de Koningin der Nederlanden! Dit verschil is al even moeilijk te verklaren als het feit dat de Jansen, het goede oude stoombootje, dat in vroeger jaren de passagiers van boord naar Belawan v.v. bracht, in het Duitse boek Hercules wordt genoemd, een gebrek aan hoffelijkheid jegens de dierbare Jansen, dat iedere oud-Deliaan bijna in toorn zal doen ontsteken!)[33]

Hieruit blijkt dat de naam *Jansen* van het kustbootje een begrip was op Sumatra's Oostkust. Het was het bootje dat jarenlang de passagiers van de grote schepen aan wal bracht. De oorzaak voor de verandering is dus voor de hand liggend: *Jansen* was bij het Nederlandse publiek bekend en daarom is *Hercules* in *Jansen* veranderd.

Er zijn veel van zulke aanpassingen aan de Nederlandse, en in de Duitse vertaling aan de Duitse, lezer. Verwijzingen naar Hongaarse gerechten, plaatsnamen en gebruiken zijn weggelaten of door algemene begrippen vervangen, omdat die een Duitser of een Nederlander net zo weinig zeggen als 'hutspot' of 'boerenkool' een Hongaar. Dat geldt ook voor de meer specifieke verwijzingen naar bekende plekken in Budapest: als Székely over de Váci straat vertelt, weet bijna iedere Hongaar, waar die straat ligt, wat daar te vinden is, waarom die bijzonder is, enz. Maar een buitenlander zal zich bij de Váci straat niets anders voorstellen dan een gewone straat. Het is hetzelfde als men tegenover een Hongaar 'Het Leidse Plein' of 'De Dam' zou noemen. Om die reden zijn veel van dergelijke verwijzingen in zowel de Duitse als de Nederlandse vertaling geschrapt of veranderd. Daarbij valt op dat vooral de Duitse vertaalster probeerde de tekst minder specifiek Hongaars te maken. De Nederlandse editie heeft in vergelijking daarmee het Hongaarse karakter van het boek beter bewaard.

Veranderingen in de representatie van de koloniale samenleving

Hoewel bovengenoemde varianten van belang zijn, omdat ze aantonen dat bij de Nederlandse vertaling van zowel de Duitse als de Hongaarse editie gebruik is gemaakt, zijn de varianten die betrekking hebben op de situatie in Nederlands-Indië veel interessanter. Het is opvallend dat in de vertalingen beschrijvingen van wantoestanden op de plantages in Deli, of ontbreken, of worden afgezwakt. Dit geldt voor zowel de Duitse als de Nederlandse vertaling, maar in de laatste in veel sterkere mate.

Wat de aanpassingen in de Duitse vertaling betreft moet de verklaring daarvoor waarschijnlijk gezocht worden in het politieke klimaat in Duitsland in de jaren dertig. De vertaalster wil kennelijk de schijn vermijden dat blanken in de koloniën onrechtvaardig zouden handelen. Het is duidelijk dat zij met de veranderingen de bedoeling had de onrechtvaardigheden en mishandelingen door blanke kolonisten te verbergen of te rechtvaardigen.

In de Nederlandse editie lag dit onderwerp nog gevoeliger. Stelselmatig worden passages vermeden die afbreuk zouden kunnen doen aan het ontzag voor de Europeanen. Zo begint de auteur hoofdstuk vijftien in het Hongaarse origineel met een uitgebreide beschrijving van het werk op de ontginning. Hij tekent een scherp beeld van de monotone arbeid, zonder zon- en feestdagen en zonder kerkgang. Twee keer in de maand is het hari-besar, de dag waarop 'de planters zich in de club verzamelen en ongelofelijke hoeveelheden alcohol in de maag gieten'; de volgende ochtend gaan ze 'met rode ogen en hoofdpijn' naar hun werk. Dit beeld van de kolonisten – dat in de Hongaarse en in de Duitse editie een halve pagina beslaat – wordt in de Nederlandse tekst weggelaten (p. 211).

Naast dergelijke weglatingen staan er soms ook toevoegingen in de Nederlandse tekst, die bedoeld zijn om het beeld van de blanke kolonist te verfraaien. Een prachtig voorbeeld daarvan is de beschrijving van de verbazing van de ikpersoon over de verschillen tussen het ongecultiveerde oerwoud en de moderne stad:

> Dan moet ik eraan denken, dat ongeveer vijftienduizend kilometer hier vandaan, ginds, over den wijden oceaan, ergens aan een Noorder strand een blond ras leeft, dat daar een land is van zeven millioen inwoners, een klein land, welks zonen met onverzettelijke wilskracht, koene doodsverachting en onmenschelijk zwoegen al deze welvaart hebben geschapen; dat zij met bloed en zweet hier stap voor stap hun overwinning op het onverbiddelijke oerwoud hebben moeten bevechten..... (p. 43)

Deze lofzang op de Hollandse kolonist zoeken we zowel in de Duitse

als in de Hongaarse versie tevergeefs. In het algemeen valt op dat in de Nederlandse vertaling de Europese planters doorgaans veel heldhaftiger beschreven worden dan in het origineel. Om die reden ontbreken in de Nederlandse versie nagenoeg alle fragmenten, waarin de ikpersoon of een andere planter huilt of tot tranen toe geroerd is. Als in het boek de ikpersoon eindelijk wordt verlost van zijn grootste kwaal – heimwee naar het Hongaarse eten – en een gerecht vindt, dat hij van thuis kent – gekookte maïs – propt hij huilend van vreugde – volgens de Hongaarse (p. 108) en de Duitse versie (p. 161) – de ene maïskolf na de andere in zijn mond. In de Nederlandse editie eet hij zijn maïskorrels slechts 'bijna tot tranen geroerd' op (p. 144).

Als een vriend en collega van hem vertelt over zijn aankomst en eerste tijd op Sumatra, zegt die in de Duitse (p. 222) en in de Hongaarse (p. 146) versie dat hij elke avond in bed heeft gehuild. In de Nederlandse versie staat alleen dat hij niet kon slapen (p. 190); van huilen is geen sprake. Twee pagina's verderop herinnert de ikpersoon zich de dag dat een vriend van hem terugging naar Europa en hoe hij bij de muur van een pakhuis in de haven huilde. Hij huilde uiteraard slechts in de Hongaarse (p. 147) en de Duitse uitgave (p. 224), in de Nederlandse editie is hij weliswaar radeloos, maar zijn ogen blijven droog (p. 193). Een te emotionele, jankende planter was in 1935 blijkbaar onaanvaardbaar voor de Nederlandse lezer.

Zulke veranderingen betreffen niet alleen het beeld van de kolonist op zich, maar eveneens dat van de verhouding tussen de planter en de inlandse contractarbeider.

'De Javaanse koelie kwam met een geweldige bons op zijn rug op de grond neer en lag er als een vastgebonden varken', schrijft Székely in het Hongaarse origineel over een koelie die weggelopen was en door de Bataks werd gevangengenomen. De Bataks bonden hem vast en brachten hem naar het emplacement. Ze gooiden hem voor het centrale gebouw op de stenen stoep neer. De uitgeputte en half bewusteloze, bleke koelie werd ter plekke hardhandig ondervraagd door Klaassen, de administrateur: 'Waarom ben jij weggelopen, jij anak setán?! – snauwde de baas en gaf de koelie een grote schop' (p. 102).

De twee bovengenoemde citaten ontbreken in de Duitse versie. Alles wat verwijst naar de manier waarop de koelie behandeld wordt (het eerste citaat en de schop van Klaassen), is weggelaten. In de Duitse vertaling heeft Klaassen een passieve rol: hij raakt de Javaan niet eens aan (p. 152).

In de Nederlandse versie ziet hetzelfde tafereel er weer anders uit. De koelie wordt hier niet geschopt en na afloop van de ondervraging geeft Klaassen het bevel de koelie los te maken en de volgende dag naar het gerechtshof te sturen (p. 136).

Het is opmerkelijk hoe in de vertaling het gedrag van de planter gerechtvaardigd wordt. De planter doet niets – althans in Nederlandse

editie - wat tegen de regels of de wet is. Hij gedraagt zich correct tegenover de weggelopen koelie, hij scheldt of schopt niet en bovendien stuurt hij de wegloper naar het gerechtshof. Daarmee is het beeld geschapen van de Deli-planter als een rechtsgetrouw burger; maar het is een beeld dat het tegenovergestelde is van dat in het origineel.

Een soortgelijke voorval vinden we op pagina 120 van de Hongaarse editie: een weggelopen koelie wordt teruggebracht en door Klaassen en de hoofd-mandoer ondervraagd en afgeranseld: 'Met enorme kracht kwam de vuist van Klaassen op het gezicht van de kleine Javaan neer.' Vervolgens slaat de hoofd-mandoer de kleine Javaan met een met spijkers beslagen stok.

In de vertaling van Mirza von Schüching raakt de blanke kolonist Klaassen de koelie niet aan en wordt hij alleen door de hoofd-mandoer met een stok bewerkt (p. 181). In de Nederlandse uitgave ontbreekt de hele passage.

Uit deze voorbeelden blijkt dat men er in *Tropenfieber*, maar vooral in de Nederlandse uitgave alles aan deed om de omgang met de koelies en de situatie in Nederlands-Indië florisanter voor te stellen dan in de Hongaarse editie het geval was. Hoewel Székely in de oorspronkelijke tekst scherpe kritiek had geuit op de koloniale toestanden en op het gedrag van de planters in Deli ten aanzien van de inheemse bevolking en vooral de koelies, werd deze kritiek in beide vertalingen afgezwakt.

In *Tropenfieber* werd er nauwkeurig op gelet dat een blanke geen misdrijf beging, geen Inlander in elkaar sloeg of zich op een andere manier misdroeg. Wat betreft het beeld van de koelies, de arbeidsomstandigheden en andere Delische toestanden komt de Duitse versie met het origineel overeen.

In de Nederlandse editie ging men nog een stapje verder dan de Duitse vertaalster. Hier werd niet alleen het soms weerzinwekkende gedrag van de Deli-planter ontkend, maar werden ook passages die betrekking hadden op de miserabele omstandigheden waarin de koelies leefden en de grove omgang met het werkvolk geschrapt. Sterker nog, er werden zelfs passages toegevoegd die de blanke kolonisten verheerlijkten, hoewel daar in de Hongaarse uitgave geen sprake van was.

Veranderingen in de representatie van de 'Inlander'

Een ander opmerkelijk verschil tussen enerzijds de Nederlandse en anderzijds de Hongaarse en de Duitse editie is de manier waarop de inheemse bevolking wordt uitgebeeld: de 'Inlanders'. Het is opvallend dat in de Nederlandse editie uitgesproken negatief over de Inlanders wordt gesproken. In het Hongaarse origineel en in de Duitse vertaling daarentegen wordt slechts op een neutrale toon geobserveerd.

Als Székely het over de 'szerecsenek' (zwarten, negers) heeft, dan

Boven: Bloeiende tabaksplanten te Deli, z.j.
Onder: Het oogsten van Deli-tabak, z.j.

wordt dit in de Nederlandse versie stelselmatig met 'nikkers, nikkertroep' weergegeven. Het woord 'szerecsen' doet in het Hongaars ietwat oubollig en exotisch aan, maar het woord heeft zeker geen negatieve lading. In de Nederlandse vertaling wordt er voor termen met een onmiskenbaar negatieve betekenis gekozen.

Op pagina 11 van de Duitse vertaling (p. 9 van het origineel) wordt de ontmoeting tussen de ikpersoon en een kennis beschreven. Ze praten over een derde die op Sumatra zit. De ikpersoon is verbijsterd: 'Was zum Kukuck, hat er sich unter die Neger begeben?' De Duitse versie komt met het origineel overeen. In de Nederlandse vertaling staat echter (p. 6.): 'Wat moet hij daar tussen de nikkers?' Het oorspronkelijke, neutrale woord is dus veranderd in een negatieve aanduiding.

Een aantal pagina's verder herhaalt het verschijnsel zich. De vriend van de ikpersoon komt bij hem en zegt dat hij het geld voor de reis naar Nederlands-Indië heeft. Ze kunnen binnenkort vertrekken. De ikpersoon denkt terug aan het gesprek met zijn vader, de vorige avond. Toen verklaarde zijn vader hem voor gek vanwege zijn plannen. Hij antwoordt aan zijn vriend ontstemd: 'Wer zum Teufel wird denn dahin gehen zu den Negern.' In de Nederlandse editie luidt het antwoord: 'Wie zou er nou zo gek zijn om daar naar die nikkertroep te gaan?!' (p. 16)

De ondergeschikte rol, de minderwaardige positie van de Inlanders komt in het origineel herhaaldelijk naar voren:

> Der weiße Herr amüsiert sich, wie er will, und der farbige Boy ist dazu da, die Scherben und verschütteten Speisen wegzufegen und dafür zu sorgen, dab die Herren zufriedengestellt werden.

Deze zin uit *Tropenfieber* (p. 76), die met het origineel overeenstemt (p. 54), is in de Nederlandse versie slechts gedeeltelijk weergegeven. De taak van de inheemse bedienden wordt in een gunstiger daglicht gesteld. Volgens de Nederlandse vertaling moeten ze ervoor zorgen dat 'de heren tevreden zijn', maar dat ze 'Scherben und verschüttete Speisen' moeten opruimen, wordt er niet bij gezegd (p. 68). Op deze manier wordt de ondergeschikte positie van de inheemse bedienden minder benadrukt. Bovendien wordt de planter minder grof voorgesteld: hij gooit kennelijk niet met servies en eten.

'Zij mag de hoofdtrap niet gebruiken', staat in de Hongaarse en in de Duitse versie over de njai van de ikpersoon (p. 145 in de Hongaarse en p. 221 in de Duitse versie). Waarschijnlijk vond men dit verbod voor de inlandse vrouw te vernederend, te discriminerend, en heeft men deze zin daarom niet opgenomen in de Nederlandse uitgave (p. 189).

Terwijl in het origineel en in *Tropenfieber* in een reeks gevallen slechts geobserveerd wordt, worden in de Nederlandse editie stukken tekst

zodanig veranderd, dat men zich niet aan de indruk kan onttrekken dat men in de Nederlandse versie opzettelijk iedere keer de superioriteit van het blanke ras wilde benadrukken.

De auteur geeft op pagina 273-274 van de Duitse editie, evenals in het origineel (p. 178), een beeld van het werk op de onginning en van de mentaliteit van de Europeanen en van die van de Inlanders. Het voor de Europeanen moordende klimaat en de druk van bovenaf maken de planters harder, driftiger en grover. Als gevolg daarvan worden de mandoers het ook, hoewel zij niet begrijpen waarom men zo veel haast heeft. In dit geval observeert en constateert de schrijver de feiten. In de Nederlandse uitgave wordt er nog een interpretatie aan verbonden. Daar wordt gesuggereerd dat administrateurs en assistenten – de blanken dus – weten 'dat elke minuut er op aan komt, dat tijd geld betekent', maar dat de Inlanders dit niet beseffen: dat kunnen ze niet 'want ze zijn Oosterlingen' (p. 235). Deze tegenstelling tussen onwetende Inlanders en slimme blanken is noch in *Tropenfieber* noch in het origineel aanwezig.

Tegen het einde van het boek blikt de ikpersoon terug en vertelt dat er in Deli in de loop der tijd veel veranderingen hebben plaatsgevonden; met de koelies gaat men op een andere manier om (p. 216 in de Hongaarse en p. 334 in de Duitse versie), de contractanten wassen zich tegenwoordig na het werk en gaan daarna naar de bioscoop. Ook volgens de Nederlandse uitgave gaan zij naar de bioscoop, maar wassen doen de koelies zich nog steeds niet (p. 278).

Uit deze voorbeelden blijkt dat het Hongaarse origineel en de Duitse vertaling wat de beschrijving van de Inlander aangaat vrijwel altijd met elkaar overeenkomen. De Nederlandse versie is daarentegen opmerkelijk negatief over de Inlanders. Deze negatieve houding uit zich niet alleen in grovere termen dan in het origineel en in *Tropenfieber* werden gebruikt, maar ook door talrijke andere veranderingen die het verhaal een geheel ander karakter verlenen. De Inlanders worden vaak als minderwaardige, domme wezens beschreven, die meer van een dier hebben dan van een mens. En als men deze voorstelling eenmaal gecreëerd heeft, is het heel gemakkelijk de superioriteit van de blanke kolonisten te benadrukken.

De Nederlandse vertaler

Gezien deze ingrijpende veranderingen in de representatie wordt de vraag wie voor deze ingrepen in de tekst, d.w.z. wie voor de Nederlandse vertaling verantwoordelijk is, belangrijker. Het ontbreken van de naam van een vertaler op de titelpagina wekt de suggestie dat László Székely het boek zelf voor de Nederlandse lezer heeft vertaald en bewerkt. Dat is op het eerste gezicht ook niet onaannemelijk. Székely heeft een aantal vertalingen van boeken uit het Hongaars in het Neder-

lands op zijn naam staan, soms in samenwerking met zijn vrouw, maar ook alleen.[34] Ook staat vast dat hij na een jarenlang verblijf in Nederlands-Indië de Nederlandse taal goed kon spreken en schrijven. Maar de vraag is, of zijn Nederlands ondanks de aan hem toegeschreven vertalingen wel goed genoeg was. Volgens zijn vrouw was zijn Nederlands niet foutloos.[35] En de tweede dochter van Madelon Székely-Lulofs herinnert zich in een interview dat Székely bij zijn vertalingen uit het Hongaars de 'ruwe vertaling' maakte, die Madelon vervolgens 'fatsoeneerde'.[36]

Zo zal het ook gegaan zijn bij de vertaling van *Van oerwoud tot plantage*. En omdat haar kennis van het Hongaars te wensen over liet,[37] heeft Madelon bij het 'fatsoeneren' van Székely's ruwe vertaling gebruik gemaakt van de Duitse vertaling. Dat verklaart het opmerkelijke verschijnsel dat de Nederlandse vertaling deels gebaseerd is op de Duitse, zoals het onderzoek van Soethout uitwees, en deels rechtstreeks teruggaat op het oorsponkelijke Hongaarse werk.

Dat Madelon nauw bij de vertaling betrokken was, blijkt onmiskenbaar uit een aantal veranderingen die betrekking hebben op de rol van de blanke vrouw in de koloniale samenleving.

Het is bekend dat Madelon en Székely niet hetzelfde dachten over de rol van de blanke vrouw in Nederlands-Indië. In het decembernummer van *Orang Peladang* (De ladangboer) staat een interview met het echtpaar Székely, waaruit blijkt dat Székely en zijn vrouw over de rol van de blanke vrouw in Nederlands-Indië, en in het bijzonder over het trouwverbod, duidelijk met elkaar van mening verschilden.[38] Het trouwverbod hield in dat een planter slechts na zes jaar trouwe dienst, en dan nog onder bepaalde voorwaarden, toestemming kon krijgen om te trouwen. In de praktijk betekende dit dat de blanke kolonisten ongehuwd naar Sumatra vertrokken en daar in concubinaat leefden met een Aziatische vrouw. Pas vanaf 1922 zou het verboden worden om zulke trouwbepalingen in het arbeidscontract op te nemen, en vanaf dat jaar komen er steeds meer gehuwde kolonisten naar Sumatra.[39] Székely, die de situtatie van vóór en na 1922 uit eigen ervaring kende, was nog steeds een voorstander van het trouwverbod, Madelon Székely-Lulofs, die één van de eerste Europese plantersvrouwen was in Sumatra, dacht er heel anders over. Dit verschil van mening leidt tot enkele opvallende wijzigingen in de Nederlandse versie van *Van oerwoud tot plantage*.

In de plantersclub discussiëren twee collega's van de ikpersoon, Woods en Haaremberg, over het wel of juist niet trouwen met een Europese vrouw. Geen van twee kan de andere van zijn gelijk overtuigen en de discussie loopt uit op een vechtpartij, maar de andere planters dwingen hen om snel weer vrede te sluiten. Als de planters een paar minuten later weer aan hun whisky-soda zitten, begint Woods de discussie opnieuw. Hij is van mening dat Indië geen wereld voor vrouwen

is, dat het zeer veel veranderingen met zich mee zal brengen als er in Deli Europese vrouwen komen; veranderingen die niet per se gunstig zijn. De andere planters stemmen daarmee in. In de Nederlandse versie ontbreekt deze hervatting van de discussie (p. 207).

In een ander fragment wordt door de auteur beschreven, dat de maatschappij het trouwverbod heeft opgeheven. De schrijver schetst een beeld van de nieuwe, net uit Europa gekomen assistenten, van wie enkelen al getrouwd zijn:

> De plompe, helblonde jonge Nederlandse vrouwtjes zijn glunderend de rimboe ingetrokken. Hoe heerlijk is het met de tweeëntwintigjarige echtgenoot alleen te zijn! Alleen in de idylle van het oerwoud, waar ze niet door ongewenste gasten gestoord worden.

Maar de werkelijkheid, het alledaagse leven op de plantage valt de vrouwen lelijk tegen:

> En het verliefde Hollandse vrouwtje kan niet begrijpen waarom de brave, jonge, blonde echtgenoot zo veranderd is. Waarom is hij niet meer zo lief tegen haar als thuis in Deventer? Waarom heeft hij geen zin meer om haar te kussen? Waarom is hij zo zwijgzaam en prikkelbaar geworden? De rimboe is toch net zo als zij zich die heeft voorgesteld? [...] Maar de jonge echtgenoot ligt er uitgeput bij, wil niet eten, wil niet spreken, ligt er maar als een lijk.

De jonge vrouw van de planter zit thuis en wacht de hele dag tot haar man thuis komt:

> En dan schrijft ze naar huis dat ze ongelukkig is, omdat Piet niet meer van haar houdt; als hij thuis komt van zijn werk is hij grof, prikkelbaar en chagrijnig. En haar ogen zijn rood van het huilen, als de door de vermoeiende werkdag uitgeputte man zich 's avonds naar huis sleept. Was het trouwverbod dan toch goed?

Dit lange pleidooi van anderhalve pagina tegen het opheffen van het trouwverbod in de Hongaarse (p. 161-162) en in de Duitse versie (p. 246-248), is in de Nederlandse vertaling verdwenen en vervangen door een passage, waarin het tegenovergestelde wordt beweerd:

> De liberale Amerikaansche Maatschappij heeft het trouwverbod opgeheven. Ook bij het laatste transport sinkehs[40] zijn enkele getrouwden. Blonde, jonge menschen, de man tweeëntwintig, de vrouw eenentwintig. Samen trekken ze naar de wildernis en wat Woods als onmogelijk verklaard heeft, voltrekt zich nu

> toch: de jonge, Hollandsche vrouwtjes blijven op hun post, slaan zich dapper door het rimboebestaan en trachten hun man het leven te verlichten en te vergemakkelijken. (p. 212-213)

Székely en zijn vrouw verschillen niet alleen met elkaar van mening over het trouwverbod, maar in het algemeen denkt Madelon anders over de positie van de blanke vrouw in de koloniale samenleving dan haar echtgenoot. Zij is geneigd die flinker voor te stellen dan haar echtgenoot. Eén voorbeeld: de ikpersoon voert een gesprek met een planter op het terras van een hotel en vraagt hem of hij er niet af en toe naar verlangt om met een blanke vrouw te praten. De planter antwoordt van niet en zegt over blanke vrouwen (p. 186 van de Hongaarse en p. 287 van de Duitse versie):

> Die hebben alleen maar hoofdpijn, hebben het warm en kijken chagrijning als je iets meer drinkt dan gewoon. Voor mij is een njai ideaal. En die zijn hier genoeg.

In de Nederlandse editie wordt de argumentatie, waarom de planter geen blanke vrouw wil hebben, beperkt tot de vaststelling 'dat zoo'n blanke vrouw altijd alleen maar haar neus optrekt, als je eens een beetje boven je theewater raakt' (p. 245). Last van hitte en hoofdpijn hebben de Europese vrouwen van Madelon Lulofs niet; bij haar berust de afwijzing door de planter van de blanke vrouw uitsluitend op het dubieuze argument dat de planter er niet tegen kan, als zulke vrouwen klagen over zijn dronkenschap.

In de Nederlandse uitgave wordt gesuggereerd dat in Indië alleen dappere vrouwen aanwezig zijn die zonder uitzondering hun mannetje staan. Als in het origineel – net als in de Duitse vertaling – een zwakke, ziekelijke vrouw wordt voorgesteld, dan wordt dat in de Nederlandse editie verzacht of eenvoudigweg genegeerd. Waar de beschrijving van de situatie van de plantersvrouw in het boek van Székely in het geding is, voegt Madelon Lulofs haar eigen mening en ervaring toe.

Een andere ingreep die aan Madelon moet worden toegeschreven, is de verdwijning van een heel hoofdstuk in de Nederlandse vertaling. Hierin wordt de aankomst van een nieuw koelietransport beschreven. Een jonge Javaan die geen antwoord geeft als zijn naam wordt afgeroepen, wordt door de mandoer en de ondermandoeren afgetuigd. Daarop maakt hij amok. Hij vermoordt twee van de mandoers en een assistent. Iedereen slaat in paniek op de vlucht, totdat de amokmaker door de administrateur, Klaassen, wordt doodgeschoten. Dit hoofdstuk van elf pagina's, dat een hoogtepunt vormt in de beschrijvingen van het lot van de Inlanders, is in *Tropenfieber* (p. 177-188) zowel als in het origineel aanwezig. Waarschijnlijk liet Madelon dit hoofdstuk weg, omdat zij vrijwel hetzelfde verhaal in haar boek *Koelie* heeft verwerkt dat drie jaar eerder in Nederland was verschenen, zoals Soethout al opmerkte.[41]

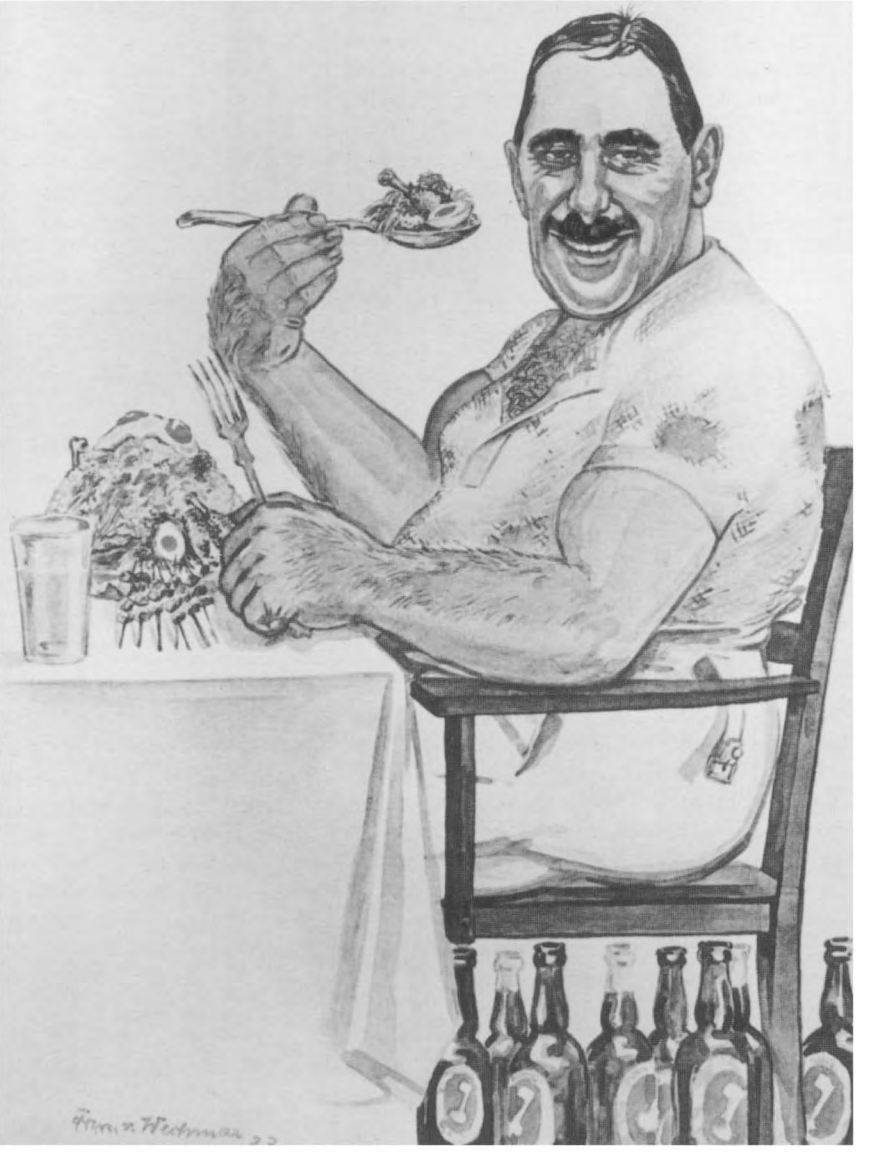

'Delianer 1927'. Karikatuur door E. von Wechmar, 1927.

Conclusie

Uit bovenstaande vergelijking blijkt dat tussen *Öserdöktöl az ültetvényekig*, *Tropenfieber* en *Van oerwoud tot plantage* wezenlijke verschillen bestaan. De toestanden op Deli, het beeld van de planter en de Inlander, hun onderlinge verhouding, de problematiek van het trouwverbod en de rol van de Europese vrouw in de koloniale samenleving: dit alles komt door de aangebrachte veranderingen in een ander licht te staan. Niet alleen worden er passages over koloniale verschijnselen en toestanden geschrapt, maar ook worden zinnen en passages soms zo verdraaid, dat ze vaak het tegendeel suggereren of beweren van wat oorspronkelijk de bedoeling was. De sfeer van het boek is daardoor zozeer veranderd, dat *Van oerwoud tot plantage* een heel ander boek is geworden dan *Öserdöktöl az ültetvényekig*. En dit terwijl het László juist ging om een waarheidsgetrouw beeld te schetsen van het leven in Deli, of, zoals hij het zelf noemt, een 'stemmingsbeeld' te geven van het plantersleven in de jaren twintig van deze eeuw:

> dit boek is meer 'Stemmingsbeeld' dan levensbeschrijving, stemming, sfeer, atmosfeer van mij en met mij nog vele honderden kameraden, mijn ondervindingen en de ondervindingen van vele andere jonge menschen, die eens één en hetzelfde noodlot deelden[42]

Dit 'stemmingsbeeld' is in de Nederlandse versie zo ingrijpend veranderd, dat er sprake is van een ander beeld. De conclusie moet wel zijn dat men in de Nederlandse vertaling sterk rekening heeft gehouden met het toenmalige politieke klimaat in Nederland en voor alles heeft willen vermijden dat het boek een schandaal zou verwekken. Het ligt voor de hand om hierin de hand te zien van Madelon Székely-Lulofs, die er niet voor terugschrok om, als het haar uitkwam, ingrijpende veranderingen aan te brengen in het werk van haar echtgenoot. Zij kende de Nederlandse gevoeligheden op dit gebied ook beter dan Székely. Veelzeggend in dit verband is een uitlating van haar in een brief aan Herman Robbers, waarin zij over haar pas uitgekomen tweede roman *Koelie* schrijft:

> waar ik de behandeling van den koelie in Deli door de Europeaan beschrijf, ben ik zeer mild gebleven. Van feiten als af laten maken van een koelie door een hoofdmandoer (op order van de assistent) omdat zoo'n koelie lastig was, heb ik geen woord geklikt, hoewel iedereen in Deli weet dat zulke dingen gebeurd zijn. Over ergerlijke mishandelingen door Europeanen die ik persoonlijk herhaaldelijk gezien heb, schreef ik niet [...].[43]

Toen Székely het manuscript van zijn vertaling ter correctie aan zijn vrouw overhandigde, heeft hij het boek in meer dan een opzicht uit

handen gegeven. Madelon Lulofs beperkte zich niet tot een simpele correctie. De tekst werd voor het Nederlandse publiek 'salonfähig' gemaakt, wat in feite een gecensureerde versie van het oorspronkelijke werk inhield. Censuur die nodig was om moeilijkheden met de overheid te vermijden, en waarmee Székely in elk geval achteraf, gezien zijn uitlatingen in de brief aan W.G. Peekema, heeft ingestemd.

Men moet Madelon Lulofs nageven dat zij er uitstekend in geslaagd is het aanstootgevende karakter van het boek te temperen en soms zelfs om te buigen. Dat is de reden dat men niet in 1935 naar aanleiding van *Van oerwoud tot plantage*, maar pas na het verschijnen van enkele fragmenten in *Harpers Magazine* in woede ontstak en het werk van László Székely als een 'lasterlijk geschrijf' kwalificeerde, en dat men pas toen in de Volksraad debatteerde over de vraag of de auteur gerechtelijk vervolgd moest worden. We hebben in het Nederlands immers te maken met een boek dat in veel opzichten een andere strekking heeft dan in het Hongaars. Het is dan ook de hoogste tijd dat er van dit belangwekkende boek een nieuwe, ongecensureerde vertaling verschijnt.

Gábor Pusztai is als docent Nederlands verbonden aan de Universiteit van Debrecen, Hongarije. Hij bereidt een proefschrift voor over de rol van László Székely en Madelon Székely-Lulofs als intermediair tussen de Nederlandse en Hongaarse letterkunde.

Olf Praamstra is als universitair docent verbonden aan de opleiding Nederlands van de Vrije Universiteit Amsterdam en de vakgroep Nederlandkunde van de Rijksuniversiteit Leiden. Onlangs verscheen een door hem samengestelde bloemlezing uit de brieven van Conrad Busken Huet, *Een vastgeraakte lokomotief.*

Noten

1 L. Székely, *Öserdöktöl az ültetvényekig*, Budapest: Dante kiadó, 1935.
2 L. Székely, *Tropenfieber*, Wien/Leipzig: Ralph A. Höger Verlag, 1935.
3 L. Székely, *Van oerwoud tot plantage, verhaal van een plantersleven*, Amsterdam: Elsevier, 1935.
4 S. Kozocsa, *Az 1935-ik év irodalomtörténeti munkássága*, Budapest, 1936. (Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadása).
5 *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 8 oktober 1935, p. 848.
6 R. Houwink, 'Boekbespreking', in: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, nr. 46, 5 mei 1936.
7 M, 'Boekbespreking', in: *De Nieuwe Gids*, 2 januari 1936.
8 J.L.G., 'Een plantersleven, *Van oerwoud tot plantage*, door L. Székely', in: *Het Vaderland* (avondblad), 6 december 1935.
9 'De boekenplank', in: *De Indische Post*, no. 732, 17 januari 1936.
10 'Critisch Bulletin', in: *De Stem*, jrg. 16 (1936), dl. II. p. 821.
11 'Boekbespreking', in: *Winschoter Courant*, 21 december 1935.
12 'Literatuur', in: *Groot-Nederland*, jrg. 34 (1936), p. 187.
13 'Boekbespreking', in: *NRC*, 28 november 1935.
14 [H.C.] Z[entgraaff], 'Tropenleven', in: *Java-Bode*, 21 december 1935.
15 H.C. Zentgraaff, 'Familie Székely opnieuw in actie', in: *De Locomotief*, 21 december 1935.
16 'De Rubber-roman', in: *Java-Bode*, 13 januari 1936.
17 'Vuige laster als broodwinning', in: *Volk en Vaderland*. Het artikel is aanwezig in de collectie M.H. Székely-Lulofs van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.
18 G. Pusztai, 'De onbekende László Székely', in: *Indische Letteren*, 10 (1995), p. 202.
19 'Boekbespreking', in: *De Avondpost*, 1 januari 1935.
20 'Leugens', in: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 15 januari 1937.
21 'Het lasterlijk geschrijf van Székely over Deli', in: *De Telegraaf*, 3 februari 1937.
22 'Lasterlijk geschrijf', in: *Algemeen Handelsblad* (ochtendblad), 3 februari 1937.
23 *Handelingen van de Volksraad*, 80ste vergadering, vrijdag 5 februari 1937, p. 1984-1986.
24 'Lastercampagne tegen Deli', in: *Java-Bode*, 6 februari 1937.
25 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 11A, Leiden, 1984, p. 134.
26 'Geen lasterlijk geschrijf', in: *Algemeen Handelsblad*, 8 februari 1937.
27 Brief van L. Székely aan W.G. Peekema, Budapest, 8 februari 1937; aanwezig in de collectie M.H. Székely-Lulofs van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.
28 L. Székely, *Van oerwoud tot plantage, verhaal van een plantersleven*, Schoorl: Uitgeverij Conserve, 1991.
29 A. Soethout, 'Laszlo Székely: navolger of voorloper?', in: *Indische Letteren*, 7 (1992), p. 86-97.
30 De citaten uit de Hongaarse tekst zijn in het Nederlands vertaald.
31 L. Székely, *Öserdöktöl az ültetvényekig*, Budapest: Dante kiadó, 1935; L. Szé-

kely, *Tropenfieber*, Wien/Leipzig: Ralph A. Höger Verlag, 1935; L. Székely, *Van oerwoud tot plantage, verhaal van een plantersleven*, Amsterdam: Elsevier, 1935.

32 Opmerkelijk is overigens dat dit 'Woord Vooraf' alleen in de Nederlandse editie voorkomt.

33 E.C.A.K., 'Boekbespreking', in: *NRC*, 28 november 1935.

34 Zie Lajos Kassak, *Achterbuurt*, uit het Hongaarsch door L. Székely, met een inl. van M.H. Székely-Lulofs, Amsterdam, 1935; Sandor Márai, *De vermetele*, uit het Hongaarsch door L. Székely, met een inl. van Férenc Kórmendi, Amsterdam, 1936; G. Vaszary, *Monpti*, uit het Hongaarsch vert. door L. Székely en M.H. Székely-Lulofs, Amsterdam, 1936; Márai Sándor, *Tusschen nacht en dag*, naar het Hongaarsch door L. Székely en M.H. Székely-Lulofs, Haarlem, 1939; M. Földi, *De vrouw van deze eeuw*, [vert. uit het Hongaarsch door M.H. Székely-Lulofs en L. Székely], Amsterdam, 1940.

35 Zijn vrouw schrijft in een brief aan Robbers: 'Mijn man die niet *absoluut* goed Hollandsch spreekt [...].' Brief aan H. Robbers, 29 juni 1931; aanwezig in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

36 C. van Hoore, 'Als je in het verleden verdrinkt', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 6 maart 1992.

37 Vergl. in dit verband wat zijn vrouw aan haar uitgever, Herman Robbers, schreef: 'Met de familie van mijn man spreek ik Duits en Hongaars, mijn man spreekt goed Hollandsch maar met wel eens hier en daar een uitvinding van hem zelf. En als we elkaar iets zeggen willen, wat niemand hoeft te verstaan, spreken we Maleisch.' Brief aan H. Robbers, 29 juni 1931; aanwezig in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

38 W. Verwey, 'Een onderhoud met den Heer en Mevrouw Székely- Lulofs', in: *Orang Peladang*, december 1932, p. 52-60.

39 N. Lucas, 'Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen, het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust', in: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën, jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 7 (1986), p. 82.

40 Hier: nieuwelingen.

41 A. Soethout, 'Laszlo Székely: navolger of voorloper?', in: *Indische Letteren*, 7 (1992), p. 86-97.

42 L. Székely,*Van oerwoud tot plantage*, Elsevier: Amsterdam, 1935, p. VII-VIII.

43 Brief aan H. Robbers, Budapest, 26 november 1931; aanwezig in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

Oostwaarts

Couperus als 'poedjonggo' van de Haagsche Post

MARCELLA VAN DEN BERG

In 1921 stelde S.F. van Oss, toenmalig hoofdredacteur van de *Haagsche Post*, Louis Couperus voor, dat de schrijver in opdracht van het blad een reis zou gaan maken naar het Verre Oosten. Couperus schreef al geruime tijd voor de *Haagsche Post* en had kort tevoren in opdracht van Van Oss een reis naar Afrika gemaakt. Van Oss heeft het betreffende gesprek in zijn memoires als volgt beschreven:

> Op zekeren dag kwam Couperus bij mij, gedeprimeerd zooals gevoelschmensen gelijk hij dat zoo vaak kunnen zijn.
> 'Beste Van Oss', sprak hij, ' 't is met mij gedaan! Ik ben uitgeschreven, aan 't eind van mijn werk!'
> 'Onzin man!' zeide ik – ik kreeg van die ingevingen die een mensch meer heeft – 'Je werk begint pas!'
> 'Wat bedoel je brave man?'
> 'Ik bedoel dat je voor de *Haagsche Post* een reis naar Indië en Japan gaat maken, en ons van daar uit een reeks prachtbrieven schrijft.'
> 'Ik heb je nog nooit op een leugen betrapt, en moet dus wel aannemen dat je de waarheid spreekt. Maar voor mij is 't nieuws. Mag ik er eens met Pop over spreken?'
> ('Pop' was zijn charmante echtgenoote.)
> 'Natuurlijk mag je dat.'
> Eenige dagen later kwam hij terug.
> 'Als Pop mee kan is het in orde. Maar op jouw kosten.'
> 'Desnoods. Hoe hoog taxeer je de kosten?'
> 'Je weet dat ik een verwend mensch ben, en een reis van een jaar voor ons beiden zal in die dure landen op ongeveer twintig mille komen. En dan tien mille voor honorarium.'
> 'Dus in het geheel dertig mille? Ahem! Top! Wanneer kun je vertrekken?'[1]

Afgesproken werd dat Couperus zelf het reisplan op mocht stellen en vrij was in het aantal brieven dat hij aan de *Haagsche Post* zou zenden,

Couperus en Elisabeth, bij hun vertrek op 1 oktober 1921 naar Indië, China en Japan.

al sprak Van Oss in een brief aan deze 'speciaal correspondent' wel de hoop uit dat dit aantal, gezien de hoge kosten, niet al te klein zou zijn. Hoewel niet duidelijk is of Couperus daadwerkelijk het zeker voor die tijd gigantische bedrag van *f* 30.000 heeft ontvangen, staat vast dat het hem financieel op deze reis aan niets ontbrak.[2] Na zich in de voorafgaande maanden in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag te hebben voorbereid, vertrok Couperus op 1 oktober 1921 aan boord van de 'Prins der Nederlanden' naar Nederlands-Indië.

Het zou Couperus' derde en laatste reis naar Indië worden, waarvan hij verslag heeft gedaan in eenenveertig reisbrieven die wekelijks werden gepubliceerd in de *Haagsche Post*. Eind 1923 verschenen de brieven in boekvorm onder de titel *Oostwaarts*.[3] Naast Indië bezocht Couperus op deze reis ook Japan. De reisbrieven die tijdens dit tweede gedeelte van de reis werden geschreven, werden later gebundeld in *Nippon*. De toon van Couperus' Japanse reisbrieven is volstrekt anders dan die van de Indische. Couperus bezag en beschreef Japan uitsluitend als toerist, hetgeen hem in Indië onmogelijk was. Indië, althans Java, kende hij, en met Indië voelde hij een band, veroorzaakt door de Indische traditie die de familie Couperus sinds de zeventiende eeuw kende.

Couperus en Indië

Tijdens een interview met André de Ridder in 1916 moet Couperus hebben gezegd:

> Ik durf niet te beweren dat er Indisch bloed in onze familie is, maar wel Indische traditie [...] ik voel warmer, zonniger, oosterser dan mijn Hollandse landgenoten [...] het echt-Hollandse is wel een beetje erschüttert in me.[4]

Hoewel Couperus hier wat onzeker lijkt omtrent het Indische bloed in zijn familie, blijkt dit wel degelijk door de aderen van enkele Couperussen te hebben gestroomd. Genealogisch onderzoek zou hebben aangetoond dat ook Couperus zelf Indisch, of beter gezegd Aziatisch bloed had. Veel duidelijker aanwezig was de Indische traditie in de familie Couperus, een traditie van hoge Indische ambtenarij. De leden van de Couperus-familie behoorden tot de bovenlaag van de Indische samenleving. Zij vestigden zich na hun Indische loopbaan bij voorkeur in Den Haag, om daar Haags-Indische coterieën te vormen, zoals wij die bijvoorbeeld kennen uit *De Boeken der Kleine Zielen*.[5]

Zo ook Couperus' vader, John Ricus Couperus, die in Batavia verscheidene functies bij Justitie had vervuld. Eind 1872 besloot John Ricus met zijn gezin, inclusief de op 10 juni 1863 in Den Haag geboren Louis, terug te keren naar Indië. Daar wilde hij onder andere zijn twee oudste zoons, die net in Delft hun grootambtenaarsexamen hadden gedaan, begeleiden in hun carrière. Ook voor de kleine Louis had John

Ricus een dergelijke loopbaan op het oog. Het was echter al vroeg duidelijk dat diens aanleg en interesses op een geheel ander gebied lagen. Louis Couperus bezocht na zijn terugkeer in Den Haag in 1878 enige tijd de HBS, waarna hij verder studeerde voor de Middelbare Akte Nederlands. Na het behalen van de akte wijdde hij zich geheel aan de literatuur. In september 1891 huwde Couperus zijn nicht Elisabeth Baud, kleindochter van voormalig Minister van Koloniën, G.L. Baud. Louis en Elisabeth Couperus hebben samen een leven van reizen en zwerven geleid. Zij verbleven langdurig in Italië en Frankrijk en bezochten op hun vele reizen een verscheidenheid aan landen binnen en buiten Europa. In 1899/1900 maakten de Couperussen een reis van ongeveer een jaar naar Nederlands-Indië. Op Java werd wederzijdse familie bezocht en het was in deze periode dat Couperus *De Stille Kracht*, zijn enige geheel in Indië spelende roman, heeft geschreven.[6]

Als reisbestemming genoot Indië echter niet Couperus' voorkeur. Deze ging overduidelijk uit naar de landen rondom de Middellandse Zee, en met name naar Italië. Couperus werd gefascineerd door de Klassieke Oudheid, en men krijgt af en toe de indruk dat dit hem belemmerde te genieten van niet-klassieke kunst en cultuur. In Indië, tijdens zijn reis voor de *Haagsche Post*, kon hij de boeddhistische beeldhouwkunst wel waarderen, maar moest daarbij verzuchten:

> [...] hoe ver staat deze kunst van ons af! Hoe inniger bevroeden wij, als vereenzelvigd met ons, een Hermes van Praxiteles, een Dionyzos, een Afrodite...[7]

Couperus als reizende schrijver

Men moet zich Couperus vooral niet voorstellen als een avonturier met een rugzak. Couperus is zijn leven lang zeer gesteld geweest op luxe. Ook op reis kon hij het maar moeilijk stellen zonder comfort. Af en toe, als het echt niet anders kon, was het even afzien, maar over het algemeen wist Couperus zich te voorzien van een gerieflijk onderkomen en comfortabel vervoer. Louis en Elisabeth Couperus sleepten op hun reizen doorgaans zo'n 250 kilo bagage mee.[8] Met de inhoud van hun koffers trachtten zij van hun gehuurde onderkomen een echt 'thuis' te maken. Zo was daar een 'somptueus fluweelen kleed', waarmee een bed tot divan kon worden getransformeerd. Een ander kleed lag over een tafel. Een 'laag schut, volgeprikt met fotografieën [...] en daartusschen nog artistieke briefkaarten, naar beelden vooral', kon een wastafel camoufleren. Verder bevatten de koffers een brokaten tafelloper waarop Couperus' inktkoker en gouden pen werden geplaatst, enkele antieke bronzen Atlasjes, dienstdoend als presse-papier, en een eveneens antieke, ivoren Madonna. Op een koffer, waarover een kleed werd gedrapeerd, plaatste Couperus zijn boeken, voornamelijk antieke auteurs,

gebonden in perkament met goud. De muren werden gedecoreerd met foto's en een 'lap van goud en pauweveêren'. Couperus reisde namelijk altijd met pauwenveren, omdat de kleuren ervan geluk zouden brengen. Thee kon worden gezet in een eigen zilveren serviesje en gedronken uit eigen Japanse kopjes.[9] Indien nodig, nam Couperus ook zijn eigen kussens mee.[10] Toen de koffers moesten worden gepakt voor de reis in opdracht van de *Haagsche Post* naar Afrika, hebben de Couperussen zich erg moeten beperken; Couperus had namelijk het consigne gekregen dat zij samen niet meer dan 160 kilo bagage mee mochten nemen![11]

Er lijkt iets tegenstrijdigs te zitten in Couperus' onbedwingbare reislust enerzijds en zijn inspanningen om toch een echt 'thuis' te creëren anderzijds. Het lijkt mij dan ook dat zijn hang naar reizen en zwerven een tweeledige oorzaak had. Ten eerste was er een zuiver praktische kant. Reizen was, indien zonder al te grote uitspattingen, altijd goedkoper dan wonen. Er hoefden geen belastingen en vaste lasten te worden betaald, hetgeen voor Couperus, die vrijwel zijn gehele leven met financiële problemen te kampen heeft gehad, aantrekkelijk was. Ten tweede werd zijn grenzeloze reislust veroorzaakt door zijn onrustige karakter. Couperus voelde voortdurend de behoefte om nieuwe indrukken op te doen en had afwisseling in omgeving en ervaring nodig om inspiratie uit te putten. Wanneer Couperus altijd in Den Haag was blijven wonen, zou zijn oeuvre waarschijnlijk zowel kwalitatief als kwantitatief veel minder groot zijn geworden dan het nu is. Couperus verwerkte de tijdens zijn reizen opgedane indrukken in zijn romans en schreef daarnaast veel kort prozawerk. De enorme hoeveelheid schetsen, dagboekbladen, reisimpressies en ander kort prozawerk die hij voor diverse bladen, waaronder de *Haagsche Post*, schreef, werd later in verschillende bundels ondergebracht. *Oostwaarts* neemt daaronder een bijzondere plaats in. Weliswaar is de waarde van dit werk naar Couperus' eigen mening in de eerste plaats literair,[12] het laat de lezer eveneens kennis maken met een tot dan toe onbekende kant van Louis Couperus.

Voor de derde maal naar Indië

Blijkens *Oostwaarts* heeft Couperus het tijdens de dertig dagen durende tocht op de 'Prins der Nederlanden' bijzonder naar zijn zin gehad. Van Oss had voor de Couperussen de voor Gouverneur-Generaal Fock bestemde suite gereserveerd, zodat Couperus zich kon verheugen in wel bijzonder luxueuze accommodatie aan boord. Deze suite, tezamen met de gunstige weersgesteldheid, de aangename medepassagiers en het uitstekende en overvloedige eten en drinken, maakten de bootreis tot een 'pleiziertochtje', zoals Couperus in *Oostwaarts* schrijft.[13] Hoogtepunt van de reis werd gevormd door de 'Feesten van den Indischen Oceaan'. Couperus werd tot zijn ontsteltenis benoemd tot president van het

Advertentie voor Hotel Papandajan te Garoet, waar Couperus in 1921 met zijn vrouw Elisabeth logeerde. Uit: *Gids voor Bandoeng en Omstreken* (Bandoeng, 1921).

comité dat deze feesten voorbereidde. Dankzij de hulp van de schrijver en sportjournalist Jan Feith werden de georganiseerde spelletjes en wedstrijden een daverend succes. De 'Feesten' werden afgesloten met een door Couperus georganiseerde cabaretavond, waarop hij zelf een 'Humoristische voordracht' hield.[14] Dat Couperus ook aan het 'Bal Costumé et Masqué' met volle overgave heeft deelgenomen, blijkt uit een bewaard gebleven foto waarop Couperus, verkleed als Arabier, met de rest van het verklede gezelschap is vastgelegd.

Eind oktober 1921 nam Couperus afscheid van de 'Prins der Nederlanden' om voor de eerste keer in zijn leven voet aan wal te zetten op Sumatra. De Couperussen zijn ongeveer vijf weken op dit eiland gebleven. Vervolgens bezochten zij Java, om daarna (eind januari 1922) de overtocht naar Bali te maken. Op Bali hebben de Couperussen een week doorgebracht. Medio februari 1922 werd een begin gemaakt met de overtocht van Soerabaja, via Borneo naar Hongkong en vervolgens Japan.

Couperus geeft in zijn reisbrieven blijk van een zeer veelzijdige belangstelling. Natuur, mensen, kunst en cultuur, Couperus werd gefascineerd door alles wat hij zag. Sumatra en Bali waren nieuw voor hem en gaven aanleiding tot lyrische beschrijvingen van natuur en mensen. Couperus bezocht Java voor de derde maal, zodat de beschrijving van dit gedeelte van de reis veel herinneringen en vergelijkingen met de situatie rond de eeuwwisseling bevat. Er was veel veranderd sinds Couperus' laatste bezoek aan het eiland. Hierop zal ik later terugkomen.

Zoals gezegd was Couperus bijzonder gesteld op luxe en comfort. In Indië kon lang niet alle accommodatie aan zijn hoge eisen voldoen. Af en toe moest hij in een 'onmogelijke pasangrahan'[15] slapen, of kreeg hij een onsmakelijke rijsttafel voorgeschoteld. Op Java logeerde Couperus in een aantal uiterst comfortabele hotels, waarover hij zeer te spreken was. Zo bivakkeerde hij in Bandoeng in het Grand Hotel Preanger, waar van de honderd kamers die het hotel rijk was, er zestig een eigen badkamer met warm en koud stromend water hadden, en in Garoet in het eveneens zeer luxueuze Hotel Papandajan. Liever nog dan in deze hotels logeerde Couperus bij de gouvernementsambtenaren, die hem niet alleen een aangename kamer ter beschikking stelden, maar hem tevens uitgebreid inlichtten over hun gewest.

Van deze ambtenaren heeft vooral Louis Constant Westenenk grote indruk op Couperus gemaakt. De Couperussen logeerden te Medan geruime tijd bij deze toenmalige Gouverneur van Sumatra's Oostkust, die hen vergezelde op diverse uitstapjes. Westenenk had toen al een indrukwekkende loopbaan in Nederlands-Indië achter de rug, waarover hij op boeiende wijze kon vertellen. In *Oostwaarts* schrijft Couperus:

> Ik wil hier alleen maar verzekeren, dat als de heer Westenenk mij vertelt van Sumatra, ik geboeid ben in hoogste mate en dat

de uren vlieden. Het leven van een Oost-Indiesch ambtenaar is overstelpend druk, reprezentatief en te meer waardeer ik, dat de heer Westenenk telkens een oogenblik vindt om zijn nieuwsgierigen gast in te lichten.[16]

Wat de heer en mevrouw Westenenk op hun beurt van Couperus vonden, lezen wij in Westenenks biografie, geschreven door Westenenks vriend en collega H.T. Damsté en gevoegd bij Westenenks verhalenbundel *Het rijk van bittertong* uit 1932. Damsté schrijft:

Mevrouw Westenenk rapporteerde aan haar kinderen: 'Hij is in groote bewondering over Pa's veelzijdige kennis. "En" – zei hij tegen mij – "niet alleen dat uw man over alles interessant weet te vertellen, hij vertelt zo gezellig en boeiend, hij is bepaald een charmeur." Dat is geen vriendelijkheid tegenover mij, maar hij meent het werkelijk. Hij is een eerlijk man met een groote dankbaarheid voor hartelijkheid. Na zoovele dagen van samenzijn, zie ik, dat hij zich met kinderlijke aanhankelijkheid aan Pa gehecht heeft. Je kunt het je begrijpen van zoo'n zwakke weifelende natuur, dat hij steun zoekt in forsche persoonlijkheden. Pa regelt op zijn gewone voortvarende manier alles, en hij vindt het maar àl te prettig blindelings te volgen. Het zijn een paar gezellige gasten geweest en we hebben in lang niet zóó gelachen als in dezen tijd. Zijn lezingen zijn een waar kunstgenot. Natuurlijk vinden wij niet alles even mooi, maar hij schildert met woorden en je ziet de tafreelen van Oostersche pracht voor oogen. Dit bezoek is weer een episode in ons leven geweest.'[17]

Niet alleen aan zijn onderkomen, ook aan zijn vervoer stelde Couperus hoge eisen. Couperus koesterde een grote bewondering voor de auto – die hij in *Oostwaarts* onder andere de 'Koning der Wegen'[18] noemt – en verscheidene malen werd een auto met chauffeur gehuurd om het echtpaar te vervoeren. Toen Couperus op Java besloot de Kawo-Kemodjan te bestijgen, zag hij zich genoodzaakt dit te paard of in een 'tandoe' te doen. Hij koos voor het laatste en in weerwil van zijn 'psychische tegenzin' nam hij plaats in deze door acht koelies getorste draagstoel. Hoewel hij geen pas hoefde te zetten tijdens de tocht, had Couperus het moeilijk. In *Oostwaarts* schrijft hij:

O, zat ik maar op een paardje! Ik zoû wel dóórgezeten zijn na een uur maar nu word ik zoo geschud als een willoos pak zemelen in dien draagstoel en mijn maag klimt op naar mijn keel. [...]
Als wij niet door het oerwoud gingen, zoû ik het niet uithouden.[19]

Westersch Effort

Verscheidene malen geeft Couperus in *Oostwaarts* blijk van zijn bewondering voor het 'Westersch Effort', de prestaties van de westerse mens in de oosterse wereld. Vooral op Sumatra, waar hij diverse cultuurondernemingen heeft bezocht, vond Couperus hiertoe vaak aanleiding. Zo ver ging zijn enthousiasme voor hetgeen de Europeanen op dit eiland tot stand hadden gebracht, dat hij de realiteit wel eens uit het oog verloor. Couperus idealiseert in zijn beschrijving van het reilen en zeilen op een tabaksplantage het bestaan van zowel de planters als van de koelies op de onderneming. De misstanden die aan het begin van de eeuw aan het licht waren gekomen in J. van den Brands *De Millioenen uit Deli* en in het 'geheim gehouden' Rhemrev-rapport, worden terzijde geschoven als 'veel ellende, die in vroeger tijden onvermijdelijk was'[20] en Couperus constateert een aanzienlijke verbetering in de levensomstandigheden van de arbeiders. De koelie wordt gepresenteerd als een 'klein grootgrondbezitter', die werkt op het veld dat hij van de onderneming in bruikleen heeft, en aan wie ongeschoolde krachten, gereedschap en andere benodigdheden worden toegeleverd. De koelie verkoopt zijn oogst uiteindelijk aan de onderneming.[21]

Dit systeem, dat overigens niet nieuw was, mag in theorie aantrekkelijk lijken, in de praktijk leverde het de koelies weinig op. Na verrekening van de opbrengst van de tabak met de diverse kosten, hield de koelie-tabaksteler niet veel over. Bovendien gaat het hier om de hoogst geschoolde en best betaalde koelies. Het gros van de contractarbeiders had geen 'eigen' veld, en werd slechts ingezet waar nodig. Waar het inkomen van de tabaksteler al laag was, verdienden deze arbeidskrachten nog veel minder.[22]

Evenals het leven van de koelies, wordt het leven van de planters door Couperus uiterst attractief voorgesteld. Zij waren allen van een 'gezond, energiek, robust type', waarbij de assistenten de 'frissche jeugd'[23] vormden. Couperus' enthousiasme voor het plantersleven ging zelfs zo ver dat hij in *Oostwaarts* schrijft:

> Had ik een zoon, die gezond was en jonge spieren had en wilde hij romancier worden in de Nederlandsche lettergaarde, ik zoû hem raden: beste kerel, probeer liever assistent te worden ergens op een onderneming in Deli en laat je romans ongeschreven.[24]

Een opmerkelijke uitspraak voor iemand die zelf, tegen de wens van zijn vader, niet voor een Indische carrière had gekozen. Afgezien hiervan was de situatie van de blanken op de ondernemingen niet zo gunstig als Couperus, bewust of onbewust, in *Oostwaarts* doet geloven. Literatuur over dit onderwerp leert dat juist in de jaren twintig van deze eeuw het aantal aanslagen dat door koelies werd gepleegd op het blanke

personeel schrikbarend toenam.[25] Vooral de assistenten waren hiervan het slachtoffer, omdat zij belast waren met het toezicht op de arbeid en het werkvolk, en er direct financieel belang bij hadden dat de koelies zo hard werkten als mogelijk was. In 1924 werd berekend dat iemand die vijftien jaar als assistent op een onderneming werkzaam was, drie procent kans had te worden vermoord en vijftig procent kans te worden aangevallen en mishandeld.[26] Couperus gaat hier in *Oostwaarts* geheel aan voorbij.

Occulte Kracht

Het zo geprezen 'Westersch Effort' zou volgens Couperus ontstaan doordat de Europeaan zich kenmerkte door zijn wil om hard te werken, zijn streven naar vooruitgang en zijn drang iets tot stand te brengen. De oosterse mens daarentegen, die stamde uit een fabelachtig verleden dat nooit door arbeid werd beheerst, zou volgens Couperus meer beschouwend en bespiegelend in de wereld staan. Uit *Oostwaarts* wordt duidelijk dat Couperus ervan overtuigd was dat er een dusdanig verschil in ziel en geest tussen de oosterse en de westerse mens bestond, dat zij elkaar nooit volledig zouden kunnen begrijpen. Couperus schrijft:

> Kan de eigenlijke essentie onzer cultuur wel tot hunne ziel doordringen? Ik geloof evenmin, als wat diep in hen sluimert, en somtijds opwaakt, ons begrijpelijk kan worden. De aarde is klein; de rassen, die uit haar ontsproten zijn, zijn te tellen, maar de schakeeringen dier rassen, die deze kleine aarde bevolken, zijn duizenden en blijven geheimenis, die van het eene voor het andere ras. Evenmin als de Inlander ooit geheel zal kunnen begrijpen wat en waarom wij liefhebben en bewonderen, waarheen wij streven en verlangen, kunnen wij Westerlingen begrijpen wat er in den Oosterling omgaat, wat hij verlangt, waarheen hij streeft en wat zijn levensideaal is, zoo dat hem omlijnd voor oogen mocht rijzen.[27]

Een belangrijk verschil tussen de oosterse en de westerse mens werd volgens Couperus gevormd door hun respectieve houding ten opzichte van de 'Occulte Kracht'. Deze kracht zou door iedere oosterling van nature worden aangevoeld, terwijl zij voor de westerse mens altijd een raadselachtig fenomeen zou blijven, waarvan hij het bestaan zou trachten te ontkennen. Ook Couperus had bepaalde verschijnselen graag af willen doen als bedrog, bangmakerij of wraakneming van listige vijanden. Het was hem echter onmogelijk en in *Oostwaarts* belijdt hij zijn geloof aan het Occulte:

> Ja, ik geloof. Ik geloof aan de booze macht van daturabloemen; ik geloof, dat er 'elmoe's' zijn, ik geloof, dat weldadige en

> vijandige machten ons omzweven, dwars door ons gewone, iederen-daagsche leven heen; ik geloof, dat de Oosterling, welke hij ook zij, meerdere macht over deze machten kan doen gelden, dan de meer in nuchterheid, 'zaken' en geldmakerij verzonken Westerling.[28]

Veranderingen

Vanwege de in zijn ogen onoverkomelijke verschillen in levenshouding en -idealen tussen de oosterse en de westerse mens was Couperus er aanvankelijk van overtuigd dat de inheemse bevolking van Nederlands-Indië niet vatbaar zou zijn voor de progressieve ideeën die zich sedert het begin van de eeuw in Nederlands-Indië lieten horen. In Batavia schrijft hij:

> De Maleier – ik durf nog niet uit te breiden en er bij te voegen de Soendanees en de Javaan: laat mij voorzichtig zijn! – de Maleier van eenvoudigen rang en stand, dient gaarne. Hij is als de Italiaan van den zelfden rang en stand. De nieuwe levensdingen hebben geen vat op hem, wàt de volksleiders ook hem pogen in te wijden, wàt ook vooruit strevende Inlanders van hooge geboorte en Europeesche ontwikkeling zelve meenen. [...]
>
> Hij ziet in ons steeds een vreemd wezen, een indringer, een overweldiger, maar sedert eeuwen heeft hij zich geschikt in onze superioriteit.[29]

Later zou Couperus echter doordrongen raken van het feit dat er sinds zijn vorige bezoek aan Java, in 1899/1900, veel veranderd was op politiek en maatschappelijk gebied. Sinds het begin van de eeuw stond het Nederlandse koloniale beleid in het teken van de 'Ethische Politiek', die zich richtte op ontwikkeling en verbetering van land en volk van Indië. Het uiteindelijke doel van deze politiek was Indonesisch zelfbestuur, maar dan wel onder Nederlandse begeleiding en naar westers model. Het doel dat de voorstanders van de 'Ethische politiek' voor ogen stond, is nooit bereikt, maar niettemin hebben de ethici een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van het huidige Indonesië. Het onderwijs in Nederlands-Indië werd aanzienlijk verbeterd en het zijn juist de scholen die aan de basis stonden van het Indonesische nationalistische streven dat zich vanaf 1908 manifesteerde in verscheidene groeperingen.[30] Hoewel Couperus enerzijds van mening was dat de inheemse bevolking van Indië niet ontvankelijk was voor nieuwe en moderne ideeën, moest hij anderzijds vaststellen dat de mentaliteit van die bevolking wel degelijk veranderd was. Al op Sumatra ondervond hij dat zij zich zelfbewuster en minder onderdanig op-

Fotoportret van Couperus door E.D. Hoppé, Londen, juni 1921.

stelde. Couperus constateert in *Oostwaarts* dat 'in deze dagen [...] het democratisme en eigen-bewustzijn zegeviert, zelfs in de nederigste harten'.[31] Zijn hoop dat dit op Java niet het geval zou zijn, bleek ijdel. Couperus moet tijdens zijn reis door Nederlands-Indië langzamerhand tot de conclusie zijn gekomen dat Indië dusdanig veranderd was, dat meer veranderingen onvermijdelijk moesten volgen. Waar hij aan het begin van zijn reis schreef dat het voor zowel moederland als kolonie een ramp zou zijn wanneer de banden tussen beide landen verbroken zouden worden,[32] schrijft hij in een van de laatste paragrafen van *Oostwaarts*:

> De tijden veranderen, plotseling, sneller dan vroeger. Nieuwe idealen woeien uit heftig bewogen Europa over. De autonomie van Insulinde is niet meer dan een kwestie van tijd.[33]

Een andere aanwijzing hiervoor was voor Couperus de toenemende 'ontvoogding', dat wil zeggen de overdracht van taken van Europese aan inheemse bestuurders. Hierdoor en door het gouvernementele streven naar decentralisatie van het bestuur, brokkelde de residentiële macht langzaam af, althans zo werd dit ervaren. Hoewel de taak van de resident in essentie niet veranderde, werd het overhevelen van taken en bevoegdheden naar nieuwe instellingen en/of inheemse bestuurders wel degelijk als een stap terug voor de ambtenaren van het B.B. gevoeld.[34] Couperus bespeurde bij de diverse bestuursambtenaren die hij ontmoette een bitterheid, veroorzaakt door het gevoel in de toekomst overbodig te worden. Ook Couperus betreurde het ten zeerste dat de roemrijke dagen van het B.B. hun einde naderden. Het is werkelijk verrassend te noemen dat Couperus, die zich in het verleden nadrukkelijk had afgekeerd van een carrière als ambtenaar van B.B., in het verslag van zijn laatste reis naar Nederlands-Indië een van weemoed doortrokken beschrijving geeft van de diverse aspecten die het leven van een bestuursambtenaar altijd zo aantrekkelijk hadden gemaakt. Hij beschrijft de hiërarchische trap die een bestuursambtenaar moest bestijgen, en de voor elke trede van die trap vereiste kwaliteiten. De specifieke aantrekkelijkheden van elke fase van de ambtelijke loopbaan passeren in *Oostwaarts* de revue. Dit alles zou veranderen, en hoewel Couperus van mening was dat bestuurlijke hervormingen noodzakelijk waren, betreurde hij, mét de bestuursambtenaren, dat dit ten koste zou gaan van de roem van het B.B. Hij schrijft:

> Het is mogelijk, dat dit alles ten voordeele zal zijn van een nieuwe bloeiende toekomst vol zelfstandigheid. Wat ik alleen maar wilde aanwijzen is, dat er een weemoed is, – meer dan van enig ander standpunt – van het standpunt van den ambtenaar van B.B. die zich de dagen van vroeger herinnert. En dat

het met de bekoring van deze in verledene jaren den energieken Hollander lokkende en loonende betrekking – al was er geen geld mee te verdienen – grootendeels gedaan is.
Ten minste, als ik dit, als outsider, waag te opperen, zijn allen het met mij eens.[35]

Zo blijkt *Oostwaarts* een werk te zijn met niet alleen een literaire waarde. Het gunt de lezer tevens een blik in het Indië van de jaren twintig en ook – en dit is wellicht het belangrijkste – in de ziel van Couperus. Hij, die altijd afstand had genomen van de familietraditie van de Couperussen, en daarin ook geslaagd leek te zijn, blijkt, wanneer deze familietraditie in het gedrang lijkt te komen, tegen wil en dank toch een échte Couperus: trots op Indië en op de mannen van het Binnenlands Bestuur.

Marcella van den Berg studeerde moderne en historische letterkunde, met als specialisatie koloniale letterkunde, aan de Universiteit van Amsterdam. Juni 1994 studeerde zij af met de scriptie *Oostwaarts: Couperus als 'poedjonggo' van de Haagsche Post.*

1 Van Oss 1946, p. 128-129.
2 Bulthuis 1971, [p. X]
In deze brief bevestigt Van Oss de gemaakte afspraken; er zal Couperus een kredietbrief van *f* 15.000,– ter hand worden gesteld, alsmede 'biljetten op de booten voor de uit- en thuisreis'. Over het honorarium wordt in de brief niet gesproken.
3 *Oostwaarts* telt drieënveertig reisbrieven; paragrafen 4 en 5 werden niet in feuilletonvorm gepubliceerd. *Oostwaarts* verscheen eind 1923. Op het titelblad staat echter 1924 vermeld.
4 Nieuwenhuys 1963, p. 18.
5 Idem.
6 Biografische gegevens ontleend aan: Bastet 1989.
7 *Oostwaarts* 1971, p. 211.
8 Bastet 1989, p. 588.
9 'Het pension' 1990, p. 24.
10 'Münchener potpourri' 1990, p. 457.
11 Bastet 1989, p. 588.
12 *Oostwaarts* 1971, p. 110.
13 *Oostwaarts* 1971, p. 7.
14 Bastet 1991, p. 186.
15 *Oostwaarts* 1971, p. 98.
16 *Oostwaarts* 1971, p. 30.
17 Damsté 1932, p. 225-226.
18 *Oostwaarts* 1971, p. 88.
19 *Oostwaarts* 1971, p. 151-152.
20 *Oostwaarts* 1971, p. 39.
21 *Oostwaarts* 1971, p. 39 e.v.
22 Breman 1992, p. 137-138.
23 *Oostwaarts* 1971, p. 34.
24 *Oostwaarts* 1971, p. 35.
25 Stoler 1985, p. 47 e.v.
26 Stoler 1985, p. 61-62.
27 *Oostwaarts* 1971, p. 243-244.
28 *Oostwaarts* 1971, p. 247-248.
29 *Oostwaarts* 1971, p. 124-125.
30 Zie over de 'Ethische Politiek': Locher-Scholten 1981.
31 *Oostwaarts* 1971, p. 51.
32 *Oostwaarts* 1971, p. 17.
33 *Oostwaarts* 1971, p. 237.
34 Zie over de bestuurlijke hervormingen in Nederlandsch-Indië: Van den Haspel 1985, p. 87-98.
35 *Oostwaarts* 1971, p. 242.

Bastet, Frédéric. *Louis Couperus. Een biografie.* 3e dr. Amsterdam: Querido, 1989.
Bastet, Frédéric. *De wereld van Louis Couperus.* Amsterdam: Querido, 1991.
Breman, Jan. *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de landbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust aan het begin van de twintigste eeuw.* 3e herz. dr. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1992.
Bulthuis, Rico. 'Inleiding' bij: Louis Couperus *Oostwaarts.* Den Haag: Leopold, 1971. [p. I-XVI].
Couperus, Louis. *Oostwaarts.* Met een inleiding van Rico Bulthuis. Den Haag: Leopold, 1971. [fotografische herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1923]
Couperus, Louis. 'Münchener potpourri'. In: *Van en over alles en iedereen. V.W.* dl. 35. Utrecht enz.: Veen, 1990. p. 456-462.
Couperus, Louis. 'Het pension'. In: *Van en over alles en iedereen. V.W.* dl. 35. Utrecht enz.: Veen, 1990. p. 21-27.
Couperus, Louis. *Volledige Werken.* Verzorgd door H.T.M. van Vliet, Jan Robert, Oege Dijkstra e.a., 50 dln. Utrecht enz.: Veen, 1988-1996.
Damsté, H.T. 'Louis Constant Westenenk (3 Februari 1872 - 2 Mei 1930)'. In: *Het rijk van bittertong.* Den Haag: Leopold, 1932. p. 135-256.
Haspel, Cornelia Charlotte van den. *Overwicht in overleg. Hervormingen van justitie, grondgebruik en bestuur in de Vorstenlanden op Java 1880-1930.* Dordrecht: Foris Publications, 1985.
Locher-Scholten, Elisabeth Bodine. *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942.* Utrecht: Hes, 1981.
Nieuwenhuys, R. 'De Indische wereld van Louis Couperus'. In: *Hollandsch Week/ Maandblad* 5 (1963), nr. 192/193, p. 18-26.
Oss, S.F. van. *Vijftig jaren journalist.* Den Haag: Leopold, 1946.
Stoler, Ann Laura. *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979.* New Haven enz.: Yale University Press, 1985.

Lijst van Indische Letteren

De 'lijst van Indische Letteren' 1992 werd afgedrukt in het decembernummer van 1996.

Hieronder volgt de lijst van 1993. Verantwoordelijk voor de samenstelling is mr. Herman Kemp, bibliograaf van het KITLV in Leiden. De achter elke titel tussen vierkante haken geplaatste code heeft betrekking op de boekerij van het KITLV.

1993

Algra, Arend, *De generaal* / geïll. door Rie Reinderhoff. - Kampen : Kok Voorhoeve. - 82 p. - Oorspr. uitg.: Groningen : Haan, 1960. - ISBN 90-297-1152-3. - [hh 9972 N]

Baas, Peter R., *Pi de koppensneller* / [ill. Dineke Baas]. - Kampen : Van den Berg. - 218 p. - ISBN 90-6651-163-X. - [cc 3211 N]

Barkman, C.D., *Een man van drie levens : biografie van diplomaat/schrijver/geleerde Robert van Gulik* / C.D. Barkman, H. de Vries-Van der Hoeven. - Amsterdam : Forum. - 319 p., [16] p. pl. - ISBN 90-225-1650-4. - [4b 128 N]

Bel, Jacqueline, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle : een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900.* - Amsterdam : Amsterdam University Press. - 455 p. - ISBN 90-5356-021-1. - Ook verschenen als proefschrift Leiden, 1993. - [ee 2070 N]

Berg, Joop van den, *Bersiap : Nederlands-Indonesische verhalen* / [met bijdragen van Idrus ... et al. ; gedeeltelijk vert. uit het Bahasa Indonesia door P.I. Naipospos ... et al.]. - [Geheel herz. en verb. dr.]. - 's-Gravenhage : BZZTôH. - 159 p. - Oorspr. titel: De keerzijde van de medaille : 1945-1950 : verhalen van Nederlandse en Indonesische auteurs. - Den Haag : Leopold, cop. 1982. - ISBN 90-6291-827-1. - [cc 3017 N]

Bloem, Marion, *De leugen van de kaketoe.* - Amsterdam : De Arbeiderspers. - 217 p. - ISBN 90-295-0244-4. - [cc 3061 N]

Boven, W.G. en J.W. van Veen, *Abel Tasman.* - [Houten] : De Ruiter. - 20 p. - ISBN 90-05-15922-7. - (Informatie ; reeks N2, nr. N54). - [1996 A 2440]

Bulterman, P.R., *Dutch East Indies : Japanese occupation 1942-'45 : postal stationary = Nederlands-Indië.* - Amsterdam : De Nederlandsche Postzegelveiling. - 106 p. - Oorspr. uitg.: 1986. - [dd 2199 N]

Capouya, Emile en Johan Hos, *Staren naar de zon : verhalen.* - Amsterdam : Nijgh & Van Ditmar. - 154 p. - ISBN 90-388-1363-5. - [cc 3079 N]

Carpenter, Bruce, *Willem Hofker : schilder van Bali : 1902-1981* / [tekst:] Bruce Carpenter ... [et al.] ; in samenw. met Maria Hofker-Rueter ; [eindred. en bew.: Rob van Diessen ; vert.: Rob van Diessen ; red. Engelse tekst: Sarah Paterson ... et al.] = painter of Bali : 1902-1981 / [text:] Bruce Carpenter ... [et al.] ; in collaboration with Maria Hofker-Rueter ; [project ed.: Rob van Diessen ; transl.: Rob van Diessen ; ed. of English text: Sarah Paterson ... et al.]. - Wijk en Aalburg : Pictures Publishers. - 220 p. - ISBN 90-73187-12-5. - [i 3365 N+]

Couperus, Louis, *Die stille Kraft : roman* / Deutsch von Christel Captijn-Müller und Heinz Schneeweiss. - Berlin [etc] : Aufbau-Verlag. - 253 p. - Vert. van:

De stille kracht. - Amsterdam : Veen, 1887. - ISBN 3-351-02239-5. - [cc 3124 N]

Couperus, Louis, *De stille kracht* / [naw.: Tonny van Winssen]. - Groningen : Wolters-Noordhoff. - 222 p. - (Grote lijsters, ISSN 0925-4617 ; 199301). - Licentie-uitg.: Amsterdam [etc.] : Veen. Oorspr. uitg.: Amsterdam : Veen, 1900. - ISBN 90-01-54791-5. - [cc 3230 N]

Dermoût, Maria, *Nog pas gisteren* / met een naw. van Kester Freriks. - 8e dr. - Amsterdam : Querido. - 144 p. - (Salamander ; 19. Klassiek). - 1e dr.: 1951. - ISBN 90-214-9019-6. - [cc 2997 N]

Dolk, Liesbeth, *Twee zielen, Twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)*. Leiden : KITLV Uitgeverij. - 217 p. - (Verhandelingen 159) - ISBN 90-6718-064-5. - [M ee 2094 N]

Dort, Wieteke van, *De kleine visser van Banda* / [ill.: Wieteke van Dort]. - Amsterdam : Leopold. - 82 p. - ISBN 90-258-3246-6. - [cc 3077 N]

Eykman, Karel, *De heimweeplant*. - Amsterdam : De Harmonie. - 93 p. - ISBN 90-6169-431-0. - [cc 2940 N]

Folkeringa, Jelle, *Eelt : kind in een Japans kamp*. - Schoorl : Conserve. - 223 p. - ISBN 90-5429-021-8. - [hh 9503 N]

Fuchs, F.F.E. von, *Een ooggetuigeverslag van de torpedering van de Junyo Maru en de dwangarbeid van de overlevenden aan de Pakanbaroe Spoorweg*. - [S.l.] : H. Schoenherr-von Fuchs. - 82 p. - [i 3473 N]

Gomes, Paula, *Ik kom en ga*. - [Rotterdam] : Tjempaka. - [20] p. - Oorspr. uitg.: 1985. - [cc 3049 N]

Groeneboer, Kees, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950 : een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden: KITLV Uitgeverij. - 580 p. - (Verhandelingen 158) - ISBN 90-6718-063-7. - [M ee 2092 N]

Haarsma, Mariette, *Ik maak kenbaar wat bestond : leven en werk van Hella S. Haasse* / red.: Mariette Haarsma, Greetje Heemskerk, Murk Salverda (hoofdred.) ; keuze en bijschriften ill.: Greetje Heemskerk. - 's-Gravenhage : Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum ; Amsterdam : Querido. - 136 p. - (Schrijversprentenboek ; 35). - Uitg. ter gelegenheid van de 75e verjaardag van Hella S. Haasse en de tentoonstelling in het Letterkundig Museum te Den Haag vanaf 23 oktober 1993 tot en met 24 april 1994. - ISBN 90-214-6519-1. - [aa 1828 N]

Horsman, Crit, *Mag ik nu even?* - Amsterdam : KJBB '41-'49. - 76 p. - ISBN 90-73763-03-7. - [i 3477 N]

Immerzeel, B.R. en F. van Esch, *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*. - Den Haag : Sdu Uitgeverij Koninginnegracht. - 242 p. - ISBN 90-12-06847-9. - [i 3373 N]

Joekes, Theo, *De ontzetting*. - Amsterdam : De Boekerij. - 377 p. - (Een reis naar de binnenlanden ; dl. 3). - ISBN 90-225-1474-9. - [cc 3040 N]

Kailola, Jan, *Herinneringen van oost naar west*. - [S.l. : s.n.]. - 98 p. - [aa 1823 N]

Keesing, Elisabeth, *Op de muur*. - Amsterdam : VITA. - 187 p. - ISBN 90-5071-133-2. - Oorspr. uitg.: Amsterdam : Querido, 1981. - [aa 1885 N]

Keesing, Elisabeth, *Tijd gerekt*. - Amsterdam : Querido. - 207 p. - ISBN 90-214-7010-1. - [cc 3114 N]

Kooten, Kees van, *Verplaatsingen : verhalen*. - Amsterdam : De Bezige Bij. - 199 p. - (BBLiterair). - Herschreven verhalen, merendeel oorspr. verschenen in Humo. - ISBN 90-234-6128-2. - [cc 3120 N]

Liesker, H.A.M., *2603-1945 : jongens in de mannenkampen te Tjimahi : Baros 5 en 4e/9e bat.* - Waddinxveen : Stichting Jongenskamp Tjimahi. - 428 p. - ISBN 90-9005999-7. - [aa 1890 N]

Mahieu, Vincent, *Tschuk* / [aus dem Niederlaendischen von Waltraud Huesmert]. - Berlin : Twenne Verlag. - 215 p. - ISBN 3-928560-10-7. - Vert. van: Tjoek. - Amsterdam: Querido, cop. 1960. - [cc 3125 N]

Meer, H.J. van der, *Op de waterscheiding : schetsen van een theeplanter in de 'kentering der tijden' 1906-1956.* - 2e, herz. dr. - Den Haag : Van der Meer. - 304 p. - ISBN 90-800884-1-2. - 1e dr. verschenen onder het pseud. Herman Troevers: 1992. - [aa 1887 N]

Moer, A. van der, *Vuurdoop van een jonge schipper : een zee-geschiedenis uit de jaren 1651-1652.* - Franeker : Van Wijnen. - 199 p. - ISBN 90-5194-099-8. - [4d 703 N]

Multatuli, *Max Havelaar, oder die Kaffeeversteigerungen der Niederländischen Handelsgesellschaft* / aus dem Niederländischen übertr. von Martina den Hertog-Vogt. - Köln : Bruckner & Thünker. - 481 p. - Vert. van: Max Havelaar of de koffijveilingen der Nederlandsche Handel-maatschappij. - Amsterdam : J. de Ruyter, 1860. - ISBN 3-905208-03-2. - [cc 3121 N]

Multatuli, *Volledige werken.* - Amsterdam : Van Oorschot. - 786 p. - XXIII: Brieven en dokumenten uit de jaren 1884-1886 / [verzorgd door H. van den Bergh ... et al. ; met medew. van H.H.J. de Leeuwe ... et al.]. - ISBN 90-282-0746-5. - [cc 319 N]

Nieskens, Toon, *Nacht over de rimboe : verslag uit het dagboek van Toon Nieskens bijgehouden tijdens zijn diensttijd in Indonesië, vanaf zijn vertrek op 12 november 1947 tot zijn terugkomst op 1 juni 1950.* - [Linne : Nieskens]. - 96 p. - ISBN 90-801511-1-4. - [s 1153 N]

Nobel, Loes, *De handen van de serimpi-danseres.* - In: 10 jaar De Geus. - Vol. (1993). - P. 75-78. - [hh 9970 N]

Oosterhout, Bert, *Nieuwe Indonesische sprookjes.* - Rijswijk : Elmar. - 142 p. - ISBN 90-389-0146-1. - (Sprookjes uit de wereldliteratuur). - [ee 2108 N]

Plomp, J.A.B., *De theeonderneming : schets van werk en leven van een theeplanter, voor en na de oorlog.* - Breda : Warung Bambu. - 71 p. - ISBN 90-801192-5-3. - (Tempo dulu ; nr. 5). - Oorspr. uitg.: 1992. - (Tempo dulu ; nr. 3). - [v 2313 N]

Rijnswou, Saskia van, *Marion Bloem.* - Amsterdam : De Arbeiderspers. - 60 p. - ISBN 90-295-3541-5. - [aa 1871 N]

Rinzema-Admiraal, Win, *Het geschonden beeld : aspecten van gedwongen legerprostitutie in door Japan gekoloniseerd en bezet Azië.* - Hardegarijp : Win Rinzema-Admiraal. - 24 p. - [i 3494 N]

Roever-Bonnet, H. de, *Rudolf Bonnet : een zondagskind : zijn leven en zijn werk.* - Wijk en Aalburg : Pictures Publishers. - 171 p. - ISBN 90-73187-13-3. - [i 3301 N+]

Ross, Tomas, *Wachters voor Wilhelmina.* - Utrecht : Het Spectrum. - 279 p. - ISBN 90-274-3249-X. - [cc 3110 N]

Schomper, Pans, *Indië vaarwel : de belofte van de eierboer.* - [Den Haag] : Schomper. - 244 p. - ISBN 90-9006280-7. - [aa 1889 N]

Sicking, J.M.J., *Overgave en verzet : de levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen.* - Groningen : Passage. - 365 p. - Tevens proefschrift Groningen. - ISBN 90-5452-004-3. - [ee 2079 N]

Springer, F., *Bandoeng-Bandung.* - Amsterdam : Querido. - 146 p. - ISBN 90-214-8290-8. - [cc 2963 N]

Steen, Piet van der, *De Limmer soldaten in Nederlands Oost-Indië.* - Limmen : Stichting Oud Limmen. - [19] p. - [i 3575 N]

Termorshuizen, Gerard, *In de binnenlanden van Java : vier negentiende-eeuwse reisverhalen* / samenst. en ingel. door Gerard Termorshuizen. - Leiden : KITLV Uitgeverij. - 104 p. - ISBN 90-6718-057-2. - [b 2012 N]

Thomson, Eliza, *Setengah Mati : kind in een Jappenkamp en hoe het verder ging.* - Amsterdam : Uitgeverij KJBB '41-'49. - 158 p. - Oorspr. titels: Setengah Mati. - Den Haag : Leopold, 1987. - 1e dr.: Amsterdam : Van Ditmar, 1965, en: Naar het verre, koude land. - Den Haag : Leopold, 1987. - ISBN 90-73763-04-5. - [i 3476 N]

Trouwborst, A.A. en H. Slaats, *De Atjehers van Snouck Hurgronje.* - [Arnhem] : Stichting Vrienden van Bronbeek. - 46 p. - ISBN 90-9006727-2. - [bb 1384 N]

Utermoehlen, Rolf, *De Japanse vrouwenkampen in Nederlands-Indië, 1942-1945 : een bibliografie* / [tek.: M.G. Bakker-Esselman]. - Amsterdam : Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. - 60 p. - Omslagtitel: Japanse vrouwenkampen in Nederlands-Indië, 1942-1945 : een bibliografie. - ISBN 90-801361-2-3. - [3n 1889 N]

Vaders, Ger en Sjoerd de Jong, *De verliezers : Indonesië op het tweede gezicht.* - Amsterdam : Mets. - 143 p. - ISBN 90-5330-098-8. - [k 588 N]

Valkenburg, Rik, *Marinier onder de vlag : een waarheidsgetrouw, persoonlijk relaas over de verschrikkingen onder het Japanse juk.* - Utrecht : De Banier. - 236 p. - ISBN 90-336-0334-9. - [s 1150 N]

Velde, Jean van de en Hans Hylkema, *Oeroeg* / [red. Richard Fokker ... et al. ; foto's Jacqueline van Benthem ... et al.]. - Amsterdam : International Theatre & Film Books. - 112 p. - (Het Nederlands scenario, ISSN 0924-4336 ; nr. 13). - ISBN 90-6403-331-5. - [cc 3109 N]

Vervloed, Peter, *De tranen van Banjir* / met ill. van Maurice Heerdink. - Kampen : La Riviere & Voorhoeve. - 128 p. - ISBN 90-384-0585-5. - [cc 3175 N]

Vervloed, Peter, *Vluchten voor een glimlach* / tek. van Philip Hopman. - Tilburg : Zwijsen. - 124 p. - (Wachtwoord. Verre landen). - ISBN 90-276-2881-5 geb. - [cc 3009 N]

Villiers, Gerard de, *Amok op Bali* / [vert. uit het Frans door Caesarea Cuvet]. - 2e dr. - Utrecht : Bruna. - 190 p. - (SAS) (Zwarte beertjes ; 1675). - Vert. van: Amok à Bali. - Paris : Plon, 1970. - 1e dr. Nederlandse uitg.: Utrecht [etc.] : Bruna, 1976. - ISBN 90-449-1675-0. - [cc 2986 N]

Vink, Jaap, *Met teckel Sue op reis naar Indonesië* / [ill.: Joyce Blom-Haagman]. - Vlaardingen : Vi-Ja. - 160 p. - ISBN 90-801527-1-4. - [k 596 N]

Visal, Kobus, *Schrijvers-nudisme : een autobiografie van een ontheemde oudgast.* - Nieuwegein : Atelier Visal. - 152 p. - Opl. van 2000 ex., waarvan 500 genummerd en gesigneerd. Uitg. t.g.v. Boekenweek 1993. - ISBN 90-9005591-6. - [aa 1774 N]

Visser, W.D., *Kind in Indië : oorlogservaringen en hun gevolgen* / red.: W.D. Visser. - Utrecht : Stichting ICODO. - 209 p. - ISBN 90-72171-34-9. - [i 3217 N]

Vredenbregt, Jacob, *De bergbewoners en die van de kust : verhalen.* - Amsterdam : Nijgh & Van Ditmar. - 142 p. - ISBN 90-388-7576-2. - [cc 3063 N]

Weerlee, Duco van, *De stekels van het varken : brieven uit Bali en Baliem.* - Amsterdam : Rap. - 121 p. - ISBN 90-6005-443-1. - [cc 3105 N]

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Lidmaatschap van de werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt *f* 40,00 per jaar. Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van 'Indische Letterkunde'.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden verkregen door vooraf *f* 12,50 of *f* 17,50 (themanummer) vermeerderd met *f* 2,80 portokosten over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van het betreffende nummer. Het gevraagde nummer wordt u vervolgens zo spoedig mogelijk toegestuurd.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden op verzoek door het redactiesecretariaat toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Tekst- en drukwerkuitvoering: Grafaria, Leiden

Indische Letteren

Twaalfde jaargang / nummer 4 / december 1997

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie:
Reggie Baay
Liesbeth Dolk
Bert Paasman
Gerard Termorshuizen
Peter van Zonneveld

Redactiesecretariaat
Reggie Baay
Verdihof 36
2402 VC Alphen aan den Rijn

ISSN 0920-6949

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Ledenadministratie
Marian Fillié
Postbus 2155
2400 CD Alphen aan den Rijn

Inhoud

Redactioneel 145
Christine Levecq: *Het denken over de Oost-Indische slavernij* 147
Simona van Klaveren: *'Die zwarte oogen – men kan nooit weten...'. Indië in het leven en werk van M.C. Frank (1838-1891)* 163
Roger Tol: *Jan Krabbendams* De musketier. *Historische soap van een polygraaf zadelmaker* 178
Bert Paasman: *Dit heerlijk spel voorgoed afgelast. In memoriam Han Resink* 187
Uitnodiging 192

Foto omslag: Illustratie op de titelpagina van W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen* (1854).

Redactioneel

In dit nummer zijn artikelen opgenomen van Christine Levecq over geschriften betreffende de slavernij in Indië, van Simona van Klaveren over het leven en werk van de schrijfster M.C. Frank, en van Roger Tol over Jan Krabbendams *De Musketier*. Daarnaast herdenkt Bert Paasman de onlangs overleden dichter Han Resink.

Door plaatsgebrek wordt de *Lijst van Indische Letteren 1994* in een volgend nummer geplaatst.

Op 23 januari 1998 organiseert onze Werkgroep weer een lezingenmiddag (zie de 'Uitnodiging' achterin dit nummer). Tijdens die bijeenkomst wordt ook *De geest van Multatuli* gepresenteerd. In dit boek komen naast de invloed van Multatuli's *Max Havelaar* (in de koloniale tijd én in het Indonesië van na 1945) ook een aantal 'voorlopers' van Multatuli ter sprake, alsmede protestbewegingen en -schrijvers in Nederlands vroegere West-Indische bezittingen (respectievelijk Aruba, de Antillen en Suriname), in de Belgische Kongo en in Brits-Indië. Leden van onze Werkgroep kunnen zich op de lezingenmiddag deze bundel met korting aanschaffen.

CATALOGUS NUMMER 9

INDISCHE LETTEREN

Antiquariaat Collectie de Libertijn
T. van Groenendael
Prinsenlaan 11
6542 TA Nijmegen
Telefoon: (024) 379 13 44
Fax: (024) 379 13 45

Deze geïllustreerde catalogus wordt u op aanvraag gratis toegezonden. De catalogus is ook op Internet te raadplegen: www.antiqbook.nl/Libertijn

Het denken over de Oost-Indische slavernij

CHRISTINE LEVECQ

Inleiding

Slavernij bestond al in Zuid-Oost-Azië toen Nederlandse schepen aan het einde van de zestiende eeuw het gebied binnenvoeren. Ze was wijd verspreid op eilanden zoals Sumatra, Celebes, de Kleine Sunda-eilanden en de Molukken (maar opmerkelijk genoeg niet op Java), en ze was meestal het gevolg van oorlog, handel of schulden. De slaven werkten op het land of binnenshuis, werden meestal goed behandeld (met een behoorlijk aantal uitzonderingen) en beschikten vaak over eigendomsrecht.[1]

In 1602 werd de *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* gesticht, door de fusie van de verschillende compagnieën die sinds 1595 maar liefst veertien tochten naar het Verre Oosten hadden georganiseerd, en heel spoedig kreeg de VOC van de Staten-Generaal het monopolie op de handel in het hele Nederlandse gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van Straat Magelhaens. Omdat de VOC haar monopolie wilde beschermen probeerde ze aanvankelijk het sturen van Europeanen naar die gebieden te beperken. De jonge kolonie, die arbeidskrachten nodig had, begon slaven te kopen, in de eerste decennia van de Portugezen op de Indiase kusten, en later, via inheemse netwerken, op eilanden zoals Bali, Celebes, Banda en Timor. Het aantal slaven groeide snel. Rond 1670 telde Batavia ongeveer 13.000 slaven, de helft van de totale Bataviase bevolking.[2] Pas na het Britse tussenbewind (1811-1816) en de afschaffing van de slavenhandel zou de slavenbevolking weer gestadig dalen. Oorspronkelijk waren de slaven het bezit ofwel van de Compagnie (ze werkten dan in het ambachtskwartier, in pakhuizen, op werven, of zelfs als matrozen en soms als soldaten), ofwel van particulieren. Verschillende waarnemers uit het einde van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw, onder wie Dirk van Hogendorp, T.S. Raffles, W.L. Ritter en W.R. baron van Hoëvell, schreven dat de slaven tegen die tijd praktisch allemaal in huisdienst waren en dat ze meestal fungeerden als statussymbool. De slaven

in Oost-Indië namen actief deel aan het familieleven, onder andere in de opvoeding van de kinderen, en stonden onder het rechtstreekse toezicht van de meesters. Deze huisgebonden positie heeft, zoals de Australische historica Jean Gelman Taylor heeft aangetoond, verstrekkende gevolgen gehad voor de raciale en seksuele verhoudingen in de koloniale maatschappij.

De eerste pogingen van de VOC om Nederlandse vrouwen naar Indië te sturen hadden niet het gewenste resultaat opgeleverd, onder andere omdat die vrouwen meestal niet beantwoordden aan Jan Pieterszoon Coens ideaal om in Indië een respectabele, godvruchtige, Hollandse maatschappij te scheppen. Tegen het midden van de zeventiende eeuw beslisten de Heren XVII om de invoer van Hollandse vrouwen streng te beperken, een beslissing die stand zou houden tot het einde van de achttiende eeuw. Tegelijkertijd trof de Bataviase regering een aantal maatregelen om het concubinaat in te perken en om huwelijken van Europese migranten met Aziatische en Euraziatische vrouwen aan te moedigen. Slavinnen die met een Europeaan trouwden konden evenals hun kinderen de Europese status en nationaliteit krijgen en dus plotseling omhoogschieten op de sociale ladder. Deze maatregelen hebben echter nooit echt het verschijnsel van het concubinaat doen verdwijnen en het houden van een 'njai' (tegelijk huishoudster, minnares en slavin) is een vast kenmerk geweest van de koloniale gemeenschap.

In verschillende fictionele en niet-fictionele teksten die de Oost-Indische slavernij behandelen, ook al gebeurt dat slechts terloops, kunnen twee constanten worden waargenomen. Ten eerste wordt er vaak de nadruk gelegd op het wrede gedrag van de vrouwen ten aanzien van hun slaven. Ten tweede wordt ook vaak, vooral in teksten van na 1800, de zachtaardigheid van het hele verschijnsel onderstreept, waardoor het lijnrecht tegenover de West-Indische variant, de plantageslavernij, komt te staan. Het is niet mijn bedoeling na te gaan in welke mate deze teksten overeenkomen met de 'historische werkelijkheid', of om de inhoud van deze oudere teksten te beoordelen. Het spreekt ook vanzelf dat het denken over slavernij evolueerde in de loop van de meer dan tweehonderd jaar dat het verschijnsel in stand bleef. Men ging van blinde aanvaarding van het systeem tot regelrecht abolitionisme. Maar als kolonialistische teksten, teksten dus die de Europese superioriteit en aanwezigheid in de Oost meestal niet problematiseren, stoelen ze allemaal op een soortgelijke kolonialistische, paternalistische ideologie. Daarom loont het de moeite na te gaan hoe deze teksten deze kolonialistische ideologie proberen te verzoenen met het ingenomen standpunt over slavernij.

Nicolaas de Graaff

Waarschijnlijk een van de bekendste commentaren op Bataviase toe-

standen is de *Oost-Indische spiegel* van VOC-chirurgijn Nicolaas de Graaff (1619-1688). De eerste druk van deze tekst verscheen samen met de *Reisen van Nicolaus de Graaff, na de vier gedeeltens des werelds* in 1701, maar waarschijnlijk schreef hij hem tussen augustus 1687 en oktober 1688.[3] De Graaff hekelt de slechte behandeling van slaven, die voortdurend worden uitgescholden, maar ook geslagen en gegeseld, waarna hun huid soms met zout, peper en pekel ingewreven wordt opdat hun vlees niet zou 'komen te verrotten of te stinken' (De Graaff 1930: 14). Hij roept dan uit: 'Wat dunkt u, is sulks doen kristen Mense werk; sijn 't maar slave, 't sijn evenwel mense, en geen beesten, of honde' (idem: 14). Maar deze kritiek wordt ondergeschikt gemaakt aan een aanval op het wangedrag van de vrouwen in de kolonie. Zijn verontwaardiging over de slechte behandeling van de slaven teert duidelijk op een afkeer van hun meesteressen: trotse, ijdele, onopgevoede en zelfs lelijke vrouwen. Zijn bewoordingen laten zien hoezeer hij overtuigd is van de superioriteit van een bepaald soort vrouwengedrag, een bepaald soort cultuur en een bepaald soort ras.

Hij begint met een onderscheid te maken tussen de *'Hollandse vrouwtjes'*, de vrouwen die uit Holland waren meegebracht; de *'Oost-Indise Hollandse vrouwtjes'*, van Hollandse ouders maar in Indië geboren; de *'Kastise'*, van een Hollandse vader en een mistische moeder; en de *'Mistiese'*, van een Hollandse vader en een *'Swarte'* moeder (idem: 13). Opmerkelijk hier is niet alleen de vrij specifieke raciale classificatie, een uiting van het toen opkomende concept 'ras' als onderscheidend criterium in de visie op mens en maatschappij. Merkwaardig is ook de gekozen volgorde. Raciale tabellen vertonen inderdaad meestal een soort chronologische indeling, volgens het ontstaan van de verschillende varianten. In dit geval geeft De Graaff voorrang aan de 'kastise', hoewel ze zuiver chronologisch pas na de 'mistiese' kan verschijnen. Hierdoor schept hij duidelijk een raciale hiërarchie, op basis van een ingebeeld gehalte van 'wit' bloed. Dat de inlandse vrouw geen afzonderlijke categorie krijgt is ook veelzeggend.

In zijn hele bespreking over de opvoeding der kinderen in Indië schommelt De Graaff voortdurend tussen de algemene verwijzing naar 'kinderen' en een specifieke verwijzing naar meisjes. Zijn kritiek, die pretendeert algemeen te zijn, betreft bij nader inzien uitsluitend het vrouwelijk geslacht. Van Oost-Indische vrouwen benadrukt hij bijvoorbeeld het feit dat ze 'te luy [zijn] om haar eygen kindere op te voeden' (idem: 14). Nadat hij ze met poppetjes heeft vergeleken (' 't is offer de handen met sije draatjes, als wassepoppen aan 't lijf zijn genaeyd'), benadrukt hij hun verzuim van moederlijke plichten: de kinderen worden door slaven opgevoed, zodat ze beter *'Mallebaars, Singilees, Bengaels,* en *Tyolijs Bastert Portugees'* kennen dat Nederlands. Wanneer deze kinderen zich in gezelschap van Nederlandse mensen bevinden, slaan ze een belachelijk figuur. Maar in de beschrijving die De Graaff geeft van dat

soort situaties, krijgen die kinderen plotseling onmiskenbaar vrouwelijke kenmerken:

> so sprekense niet gaarn duyts, of Hollands met ymant, vermits sy vresen, dat sy om haar kromme woorden sullen belagt, of bespot worden, gelijk 't veelmaal gebeurt; daarom alsser ymand wat vraagt, of met haar eenige reden willen spreken, en sy daar niet konnen door komen, leggen sy 't gemeen, met een grimlag, of *Nokke save* af, dat is te seggen, ik weet of verstaat niet, daar mede hebje dan alder wijsheyd die'er in steekt. (idem: 14-15)

Hoewel de passage niet specifiek naar vrouwen verwijst (het bezittelijk voornaamwoord 'haar' betekent hier 'hun'), wordt dat beeld toch impliciet opgedrongen door de context, waar slechts sprake is van vrouwen, waardoor een detail zoals de onschuldige glimlach, die deels herinnert aan het beeld van de poppen, de kritiek in een bepaalde richting stuurt.

Het argument dat De Graaff dan in de volgende alinea ontwikkelt maakt de grondslagen van zijn kritiek duidelijk. Eerst onderstreept hij de luiheid en onbekwaamheid van de mestiezen en de kastiezen, evenals van de Bataviase Hollandse kinderen met een gelijkaardig gedrag. Dan vergelijkt hij die vrouwen met apen, omdat ze niet goed op een stoel kunnen zitten maar 'met de beenen onder 't lijf', of met varkens, omdat ze met hun handen eten. Hij eindigt als volgt:

> het meestedeel is so rits en gaeyl, als een deel ritse teeven, en dat niet alleen naar *Hollanders*, of *Kastise*, of *Mistise*, mans personen; maar wy soude u meer als een exempel konnen aanwijsen, van sodanige, die met haar eygen Swarte jongens, en slaven te doen hebben gehat, waar van dat de slaven ook sijn opgehangen. (idem: 16)

Hij stelt de mannelijke slaven dus voor als slachtoffers van het onbevredigbare seksuele verlangen van Indische vrouwen. Interessant genoeg maakt hij geen vermelding van de tegenovergestelde en veel vaker voorkomende situatie, namelijk die van de seksuele exploitatie van slavinnen door hun meesters. Integendeel, hij beklaagt de man die 'met sodanigen *Oost-Indise Liblabs kint*,[4] of een *ongebleekte dongris*[5] al sijn leven gebruyt is', en maakt van die Europese man de enige garantie van huiselijke respectabiliteit. In de volgende alinea over de laatste trap op zijn raciale ladder, namelijk de 'lelijke zwartin', uit hij opnieuw zijn medelijden voor de Hollandse man die met zo'n vrouw getrouwd is, met 'dit swarte kanalje' (idem: 17) of met 'dat zwarte vel'. Hiermee sluit hij zich aan bij de toen in land- en volkenkundige beschrijvingen reeds volop voorkomende kleurvooroordelen.[6]

Op dit moment bereikt het vertoog van De Graaff zijn hoogtepunt. Aan de ene kant neemt hij het op voor arme, mishandelde slaven, en aan de andere kant mishandelt hijzelf, verbaal, inheemse slavinnen die

nochtans, ironisch genoeg, door de maatschappij zelf goed behandeld zijn doordat ze Europese migranten hebben kunnen huwen, maar wier huwelijk hij voorstelt als een inbreuk op de Europese, beschaafde wereld en als een bedreiging voor natie en familie. De enige reden waarom volgens hem de hele koloniale maatschappij niet ineenstort is dat de regering de invoer van vrouwen in Indië heeft beperkt; anders gelooft hij 'datter meer vrouw-luyden op de schepen soude wesen als manvolk' (idem: 21), met alles wat zoiets impliceert aan ruzie en wanorde. Deze vrees voor eèn vrouwelijke invasie vanuit Holland, gepaard met zijn vrees voor de opgang van de slavinnen binnen de maatschappij, toont dat hij het systeem van de slavernij alleen maar verdedigt als de Europese, mannelijke kolonisator de baas blijft: als dit systeem in handen van door ras en/of geslacht zwakkere elementen valt, begint het te degenereren. De Graaffs kritiek op de navrante kanten van de slavernij mondt dus uit in een versterking van het kolonialistische standpunt. Met andere woorden, slaven en vrouwen zouden goed behandeld moeten worden, maar niet te goed.[7]

Dirk van Hogendorp

Tegen het einde van de achttiende eeuw begint men, in Nederland zoals trouwens overal in Europa, steeds meer abolitionistische stemmen te horen. Een van de bekendste, en waarschijnlijk de eerste over Oost-Indië,[8] is die van Dirk van Hogendorp (1761-1822). In 1800 publiceerde hij het toneelstuk *Kraspoekol; of de slaaverny*, een bewerking van de novelle van zijn vader Willem, *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid jegens de slaaven* (1780).[9] In het stuk staan twee slavinnen, Tjampakka en Castoerie, te klagen over de wreedheid van hun meesteres Kraspoekol. De Mandoresse (de opzichtster) heeft dit gesprek afgeluisterd en rapporteert het onmiddellijk aan Kraspoekol. Kraspoekol bedenkt dan een plan om zich te wreken, en in de volgende scène slaagt ze erin om Tjampakka een bord op de grond te doen laten vallen. Op het moment dat Tjampakka in de tuin aan een ladder vastgebonden wordt komt de heer des huizes, Wedano, toevallig binnen en laat hij haar bevrijden. Na een ruzie met haar zwager Wedano verhuist Kraspoekol naar een nabijgelegen perceel. Ondertussen heeft Wedano een gesprek met Tjampakka, die van hem vrijuit mag gaan. In haar nieuwe huis weigert Kraspoekol om het getrouwde koppel Ali en Philida samen te laten slapen. Omdat beiden het aandurven haar om toestemming te smeken, laat Kraspoekol Philida een pak slaag geven en geeft het bevel haar aan het blok te leggen. Ali besluit zich op Kraspoekol te wreken. In de volgende scène wordt Wedano's onderhoud met enkele hooggeplaatste VOC-dienaren onderbroken door de aankomst van Ali, die bekent dat hij Kraspoekol net met een kris heeft neergestoken. De stervende Kraspoekol wordt dan binnengebracht; ze erkent

'Ha! Jou caronje! ... mij een glas water voor de voeten op de grond te smijten' (uit D. van Hogendorp, *Kraspoekol,* 1800).

haar fouten en vraagt om vergeving. Het toneelstuk eindigt met een pleidooi voor de afschaffing van de gruwelijke slavenhandel.

Dirk van Hogendorp staat bekend als een vernieuwende stem over het kolonialisme, vooral als de voorloper van de liberale koloniale gedachte (zie Paasman 1998). In een aantal brochures en pamfletten heeft hij gepleit voor een nieuw systeem van koloniale exploitatie, dat gebaseerd zou zijn op het Engelse model van de landrente: de Javaan blijft grondeigenaar, betaalt uitsluitend grondbelasting en levert geen gedwongen herendiensten meer; het monopolie op de handel verdwijnt. Deze visie is niet alleen het resultaat van zijn kennismaking met het Engelse systeem toen hij in Bengalen verbleef, maar ook van een lange reflectie over de voor hem schandalige inefficiëntie in het beheer van de Compagnie. Met zijn herstructureringsplannen beoogt hij vooral een winstgevender kolonie, samen met een grotere welvaart voor de Javanen.[10] Zoals Paul van 't Veer verklaart houdt dit 'economisch en humanitair liberalisme' (Van 't Veer 1958: 33) het midden tussen kolonialisme en het streven naar meer onafhankelijkheid voor de ondergeschikte volkeren. In elk geval is Van Hogendorp, zowel op economisch als op cultureel gebied, beslist geen anti-koloniaal. Nederland heeft als kolonisator een beschavende functie, die erin bestaat 'het licht der Rede ook onder de Javanen [te] doen schijnen, die welhaast niet alleen onze medemenschen, maar ook onze medeburgers zullen kunnen genoemd worden'.[11] Bij Van Hogendorp komt dus duidelijk het Verlichtingskenmerk naar voren dat het gelijkheidsideaal koppelt aan een geloof in verschillende trappen van beschaving, die de verschillende volkeren met ongelijke snelheid bestijgen. Dit beginsel van perfectabiliteit of vervolmaakbaarheid, volgens welk iedereen in principe in staat is zich te ontwikkelen, vormde dus een perfect argument ter verdediging van het kolonialisme.

In de proloog van *Kraspoekol* maakt Van Hogendorp zijn standpunt duidelijk: slavernij is strijdig met de wetten van de natuur en met de mensenrechten. Op verschillende plaatsen in het stuk drukt Wedano deze verlichte ideeën uit. Aan het einde van het eerste bedrijf spreekt hij zich uit in een monoloog: 'Onnatuurlijke slaavernij, verfoeijelijken slaavenhandel, wanneer zult gij toch van de aarde verbannen zijn?'[12] Het idee is dat slaven nooit van hun vrijheid verstoken zouden mogen worden, omdat ze onze natuurgenoten zijn.

Maar het toneelstuk weerspiegelt op zeer subtiele wijze de dubbele ideologie van de auteur, doordat het abolitionistische pleidooi gepaard gaat met een paternalistische houding. Ten eerste richt hij zijn kritiek, in een geest die niet wezenlijk verschillend is van die van De Graaff, op wrede en jaloerse vrouwen. In zijn inleiding gebruikt hij eigenlijk dezelfde strategie als zijn voorganger. Hij begint met een klacht over het kleine aantal Hollandse vrouwen in de kolonie, wat maakt dat veel Europese mannen met inheemse vrouwen omgaan, en met slavinnen.

Dan zegt hij: 'de gevolgen hiervan zijn licht optemaaken. De dochters volgden de zeden, de gevoelens, de vooroordelen, en de geäartheid der moeders' (Van Hogendorp 1800: VI). Opnieuw blijven de mannen in deze inleiding afwezig uit het vertoog over wreedheid. En ook het toneelstuk maakt, hoewel het een bijtende satire levert op mannelijke gewetenloosheid, vrouwen alleen verantwoordelijk voor de kwalen van de slavernij. Het geeft aan dat vrouwen nooit machtsposities zouden mogen bekleden, omdat ze die macht automatisch voor eigen doeleinden zullen misbruiken. Deze doeleinden, suggereert het toneelstuk, hebben te maken met het bevredigen van seksuele verlangens en de compensatie van seksuele frustratie. Kraspoekol beheert Wedano's huishouden omdat ze na de dood van haar man, Wedano's broer, bij hem is ingetrokken. Vanaf het begin van het stuk wordt erop gezinspeeld dat Tjampakka Wedano's lievelingsslavin is en dat Kraspoekol dat niet kan verdragen. Bovendien ligt de oorzaak van het drama in haar weigering een koppel samen te laten slapen, hetgeen het beeld van haar als een jaloerse, gefrustreerde vrouw versterkt. Kraspoekol als personage heeft trouwens een dubbelgangster, de mandoresse of inlandse huishoudster, die beschreven wordt als 'een oud zwart wijf'. Deze twee vrouwen worden dus voorgesteld als storende elementen in een systeem: het systeem moet worden afgeschaft, precies omdat vrouwen zijn positieve patriarchale orde aan het wankelen brengen. Van Hogendorp bezat trouwens zélf slaven toen hij op Java woonde, en de figuur van Wedano is wellicht tot op zekere hoogte autobiografisch.

Aan de andere kant worden de vrouwen beloond als ze het paternalistische spelletje meespelen. Als Wedano Tjampakka de vrijheid schenkt, zal ze teruggestuurd worden naar de vorstelijke, beschaafde, patriarchale maatschappij waar ze vandaan komt. Haar enige bron van droevigheid, als hij dit aankondigt, is dat ze hem dan zal moeten verlaten, 'mijn verlosser, mijn tweede vader!' (idem: 38). In ruil zal Philida Tjampakka vervangen, een perfecte keuze zoals Wedano zinspeelt: 'Ik ken uw gedrag en uwe bekwaamheid daartoe, van den tijd dien gij bij uw voorigen meester geweest zijt. Hij heeft mij dikwijls van u gesproken.' Ali, van zijn kant, verdwijnt handig van het toneel; ondanks Philida's pleidooi voor hem kan Wedano niets doen: 'De misdaad tegen de maatschappij, en die is groot, kan en mag hem niet vergeeven worden. De waereldlijke rechter moet hem straffen' (idem: 108). Het systeem, hoe onrechtvaardig ook, duldt geen rebellie of ongehoorzaamheid; alleen de Europese rechter mag de perken bepalen waarbinnen de onderworpene zich vrij mag bewegen, en Wedano pleit alleen voor een verschuiving van die perken.[13] Het toneelstuk stoelt dus op idealen van gelijkheid, maar kan niet aan de contradicties ontsnappen van een mensenrechtenvertoog dat het paternalisme weer langs de achterdeur binnensmokkelt.

Abolitionistische essayistiek over uitsluitend Oost-Indische toestan-

den blijkt veel minder omvangrijk dan het West-Indische equivalent. Dit verschil kan ongetwijfeld worden toegeschreven aan de geringe economische belangen verbonden aan de slavernij in de Oost. Ironisch genoeg heeft de paternalistische aard van het verschijnsel, en van de bespreking ervan, het afschaffingsproces allerminst bespoedigd.

In 1801 laat Dirk van Hogendorp zijn 'Proeve over den slaavenhandel en de slaavernij, in Neerlands Indië' verschijnen, een ontwerp voor de afschaffing van beide verschijnselen.[14] Uitgaande van de 'grondbeginselen van vrijheid en gelijkheid' (Van Hogendorp 1801: 453) houdt hij ten eerste een vurig pleidooi tegen de slavenhandel en stelt hij een gefaseerde afschaffing van de slavernij voor, tot een algehele vrijlating in 1820, evenals een registratie van alle slaven, eigenaren en kooptransacties, samen met maatregelen om de goede behandeling van slaven te waarborgen. Ondertussen moeten de slaven enig onderricht krijgen in 'de eerste grondbeginselen van deugd en goede zeden' en in 'eenige nuttige ambagten', zodat ze 'blijmoedig' (idem: 462) het tijdstip van een vrijheid mogen afwachten, die anders nu 'even als een scheermes in de handen van een kind' (idem: 463) zou zijn. De belangen van de eigenaars blijven bewaard, doordat ze ofwel hun eigendom kunnen verkopen, ofwel er tot 1820 gratis van kunnen genieten. Die dubbele angst, namelijk voor de schade aan de maatschappij wegens het wangedrag van onmiddellijk vrijgelaten slaven, en voor de financiële schade aan de eigenaars, zal de discussie over het onderwerp bepalen tot de uiteindelijke afschaffing in 1860. Ze toont het dilemma van een beslissende instantie die gelijkheid probeert te koppelen aan koloniale belangen.

W.R. baron van Hoëvell

Dit dilemma is terug te vinden in *De emancipatie der slaven in Neêrlands-Indië*, een verhandeling gepubliceerd in 1848 door Wolter Robert baron van Hoëvell (1812-1879), een man aan wie volgens Paul van 't Veer de afschaffing van de Nederlandse slavernij te danken is (Van 't Veer 1958: 143). Deze verhandeling is de gedrukte versie van een memorie, die de gouverneur-generaal J.J. Rochussen had besteld bij Van Hoëvell en zijn vriend W. Poolman; omdat er van officiële kant geen reactie meer kwam, hebben de auteurs toen beslist om eigenhandig over te gaan tot publicatie. Het essay biedt een zorgvuldig opgebouwde argumentatie voor de onmiddellijke verdwijning van de slavernij. Het laatste deel, over de middelen om de afschaffing te realiseren, is opvallend kort, vooral als men weet dat tegen het midden van de negentiende eeuw het voornamelijk de praktische kant is die emancipatie verhindert. Het eerste deel levert gezonde kritiek op de kloof tussen de officiële houding over slavernij en wat er in de werkelijkheid gebeurt. Het

gouvernement van Indië heeft altijd 'zeer nuttige en wijze instellingen en bepalingen gemaakt, om den onregtmatigen vrijheidsroof tegen te gaan, de emancipatie der slaven te bevorderen, en het lot der lijfeigenen dragelijk te maken' (Van Hoëvell 1848: 2). Van Hoëvell reproduceert zorgvuldig de uitvoerige bepalingen van de talrijke plakkaten en resoluties over slavernij en slavenhandel waarmee de Indische regering al sinds 1622 de kolonie heeft overspoeld. Hij geeft aan dat hij nuttige informatie heeft gehaald uit een 'Geschiedkundig overzigt van den toestand der slaven in Nederlandsch Oost-Indië en van de maatregelen der regering tot verbetering van hun lot', maar meent dat 'de waarheid' (idem: 11) van dat overzicht wezenlijk afwijkt. Terwijl in het overzicht wordt beweerd dat 'de voorbeelden van overschrijding der magt en der regten, bij die reglementen aan den meester over den slaaf toegekend [...] uiterst zeldzaam geweest' zijn (Geschiedkundig overzigt 1846: 319), wijst hij erop dat mishandelingen nog steeds plaatsvinden en dat mensen nog steeds van hun vrijheid beroofd worden. Zijn contrastering onderstreept hoe de bijna obsessionele reglementering een voorwendsel van zachtheid probeerde te creëren voor een verschijnsel dat in de werkelijkheid niet te beteugelen viel. Zijn woorden zijn veelzeggend:

> Wij hebben aangetoond hoe menschelijk de wetgeving is voor de slaven. Wij nemen niets van onze lofspraak terug; maar *juist uit* de menschelijke wetgeving, *juist uit* de zucht, die daarin doorstraalt, om hun lot dragelijk te maken, blijkt, hoe het onmogelijk is den slavenstand te behouden, en tevens daardoor geene diep ongelukkige en beklagenswaardige wezens te veroorzaken. (Van Hoëvell 1848: 13; mijn cursivering)

De officiële teksten over slavernij dragen in zich de sporen van hun eigen absurditeit: door hun bestaan zelf bewijzen ze dat ze niet zouden mogen bestaan. Tegen het argument van de Raad van Indië, aan wie gouverneur-generaal Van der Capellen de voorstellen van de commissie had voorgelegd, dat de slavernij toch langzamerhand zou verdwijnen, antwoordt Van Hoëvell: 'Zoo vinden wij het al eene zeer zonderlinge handelwijze, om een zoo menschlievend en Christelijk voorstel, als dat der emancipatie van de slaven, te bestrijden met een wapen, waaruit juist de noodzakelijkheid der emancipatie bewezen zou worden' (idem: 39). Met dit scherpzinnige argument bekroont hij zijn onthulling van koloniale paradoxen.

In een treffende anticlimax brengt hij dan het financiële redmiddel aan: laten we de Chinezen maar een verdubbeling van hun 'personele betaling' (idem: 52) opleggen, op die manier wordt er snel voldoende geld verzameld om de kosten van de emancipatie te dekken. Zoals Van 't Veer opmerkt is deze oplossing des te merkwaardiger, daar 'hijzelf elders betoogt dat de meeste slaven door Chinezen worden gehouden – zodat de Chinezen hun eigen schadeloosstelling zouden moeten dra-

gen!' (Van 't Veer 1958: 140). Deze verschuiving van 'de schuld' naar de Chinezen komt opnieuw duidelijk naar voren in een artikel en een novelle uit 1853. In het artikel, 'De slavernij in Nederlandsch Indië', stelt Van Hoëvell gewoon voor om de bestaande belasting op de slaven te gebruiken om de slaven vrij te kopen. Het enige argument dat hij nu voor de emancipatie aanvoert is het volgende: 'De toestand der slaven is verbeterd, maar onder de Europeanen. De meesten zijn in handen van Arabieren en Chinezen' (Van Hoëvell 1853: 276).

De novelle, 'Eene slaven-vendutie', beschrijft de openbare verkoop van vijf slaven, onder wie Moetiara en Melati, twee 'schoonheden van den eersten rang' (Van Hoëvell 1853: 185), die uiteindelijk aan een vieze Chinees verkocht worden. Terwijl aan het begin van de eeuw Van Hogendorp het patroon van de wrede meesteres tegenover de goede paternalistische meester had overgenomen, zijn in de novelle van Van Hoëvell de rollen nu opmerkelijk omgekeerd. De twee jonge meisjes zijn opgevoed door 'eene bejaarde dame, eene brave, goedhartige, echt christelijke vrouw'; ze 'waren zeer ervaren in vrouwelijke handwerken, en hadden nog geene andere dan zorgelooze, gelukkige dagen gekend' (idem: 186). Omdat deze meesteres plotseling sterft zonder de nodige beschikkingen te hebben getroffen, worden de jonge slavinnen uit deze idyllische vrouwenwereld gestoten en moeten ze aan de meest biedende gaan toebehoren. Alleen al het feit dat ze voor het begin van de vendutie op de tafel gaan zitten om bekeken te worden, wordt voorgesteld als een soort mannelijke aanval op hun maagdelijkheid: 'En toen zoo vele onbeschaamde blikken zich mêedoogenloos op haar rigtten; toen ze werden aangesproken op een toon, dien ze bij hare afgestorven meesteres nimmer gewoon waren geweest; toen dartele jongelieden vragen tot haar rigtten, die alleen de slavin *verpligt* is aan te hooren – toen gevoelden ze haar toestand diep, sloegen schaamrood hare blikken neder en blonken tranen in de schoone oogen' (idem: 186). De agressie stijgt als ze van een oude Chinees, 'met afzigtelijke gelaatstrekken, waaraan de dierlijke lust eene walgelijke uitdrukking gaf' (idem: 187), het bevel krijgen op te staan. Als ze uiteindelijk na de vendutie met de Chinees moeten meegaan, zegt de verteller dat hij nooit meer iets over hen vernomen heeft, maar hij weet zeker 'dat het OEI HANG aan geen middelen heeft ontbroken, om zijn doel te bereiken' (idem: 190). Enkele aspecten van het verhaal herinneren sterk aan de roman *Uncle Tom's Cabin* van Harriet Beecher Stowe, die het jaar daarvoor was verschenen[15] en die Van Hoëvell had gelezen – zoals ook blijkt uit een verwijzing in het daarnet besproken artikel van 1853. Zo is het verhaal omkaderd door gesprekken tussen twee heren die van mening verschillen over afschaffing, zoals in Stowe's roman veel plaats werd ingeruimd voor debat. Zo onderstreept het verhaal eveneens de tragische gevolgen van het uiteenrukken van families (de twee slavinnen worden van een oude vrouw en haar zoons gescheiden). Zo legt het, ook zoals Stowe's

roman, de nadruk op het schokkende van de seksuele misbruiken, onder andere door de scène gedeeltelijk vanuit het perspectief van de onschuldige, niets vermoedende slavinnen weer te geven. Dat de auteur al die middelen hanteert wijst op een duidelijke boodschap: Chinezen (en Arabieren) maken van de Oost-Indische slavernij een schaamteloze Amerikaanse toestand, waar goedmoedig paternalisme verdrongen wordt door seksuele mishandeling. Niet meer de vrouwen, maar de vreemdelingen krijgen nu de verantwoordelijkheid voor deze manifeste ontaarding van een op zich zachtaardige koloniale toestand.

W.L. Ritter

In de teksten van de journalist W.L. Ritter (1799-1862) zijn vrijwel alle clichés van het vertoog over de Oost-Indische slavernij terug te vinden. Hij komt in de woorden van Nicole Sol soms 'als een geestig, redelijk en zo nu en dan zelfs verlicht mens' en soms als 'de echte koloniaal' over (Sol 1991: 45). In zijn essay 'Iets over den slavenstand in Nederlands Indië' (1843) legt hij de nadruk op de, ondanks de tegenstrijdigheid van het stelsel met de aangeboren vrijheid van de mens, dringende gevaren van een onmiddellijke emancipatie van de slaven, die zich dan waarschijnlijk zullen overgeven aan hun barbaarse driften.[16] Hij wijst ook op de 'menschlievendheid en welwillendheid in de behandeling der slaven' (Ritter 1843: 288) in Indië, gewaarborgd door de talrijke plakkaten en bepalingen die allang bestaan en die door baron Van der Capellen in december 1825 nog versterkt zijn. Alleen Chinezen en inlanders deinzen niet terug voor allerlei mishandelingen. Maar op de keper beschouwd is de slaaf een brave, zorgeloze, gelukkige en geliefde persoon, die een paradijselijk bestaan leidt vergeleken met de dagelijks zwoegende vrije inlander; 'velen van dezulken dan ook, welke die hen zoo belemmerende en lastige vrijheid verkrijgen, haken weder naar hunnen vorigen toestand' (idem: 293).[17]

De novelle 'De arme Rosetta' (1852) toont de tragische gevolgen van de slechte behandeling van een aantrekkelijke slavin door haar meesteres Mevrouw Van der Ploeg. De mishandelde Rosetta vlucht met een mooie Javaan, waarna haar echtgenoot de meesteres en haar twee kinderen op een gruwelijke manier vermoordt. Acht jaar later wordt Rosetta, die de hele tijd met een bende van moordenaars was opgetrokken, opgehangen. In de proloog van de novelle maakt Ritter duidelijk dat hij over het schenken van de vrijheid er nog steeds dezelfde ideeën op nahoudt als in zijn artikel van een tiental jaar vroeger. Hoewel het verhaal geacht wordt zich in het midden van de achttiende eeuw af te spelen en hoewel Ritter in zijn historische schetsen herhaaldelijk 'de slechte zeden en gewoonten van de Europese bevolking in die voorbije eeuwen'[18] tegenover de gunstige veranderingen in de negentiende eeuw geplaatst heeft, laat het verhaal toch duidelijk de normen en waarden

van Ritter doorschemeren. Mishandeling, eerder dan het stelsel zelf, wordt gehekeld. Ten eerste lijkt dit verhaal vooral een waarschuwing tegen het verschijnsel van het 'amokspuwen', wanneer een slaaf, door 'opgewondenheid of waanzinnigheid, in welken toestand de Inlander vooral door het amfioenschuiven zich weet te brengen' (Ritter 1852: 8), erop uit is zich tot elke prijs te wreken. Tegenover dit type slaaf staat de slaaf Neptun die verkiest om bij zijn meester te blijven, al krijgt hij als beloning voor zijn hulp zijn vrijheid en vijftig dukatons. Ook krijgen verschillende gedragingen een zuiver raciale uitleg. Mevrouw Van der Ploeg toont dagelijks 'dat haar karakter, even als hare kleur, meer naar dat der moeder overhelde, dan naar de inborst van den blanken vader' (idem: 14); Rosetta, die aanvankelijk als een moreel hoogstaand personage wordt voorgesteld, steelt een aantal kleren en sieraden voordat ze weggaat: 'Het Balinese karakter is, naar men zegt, evenzeer tot diefstal als tot wraak geneigd, en Rosetta, hoe eerlijk en goedhartig anders, kon het ingeschapene niet geheel verloochenen' (idem: 30). Dat zulke kenmerken gemakkelijk verklaard kunnen worden door de overheersende negentiende-eeuwse raciale gedachte, of door de romantische strekking die Ritter kenmerkt (Nieuwenhuys 1972: 128), neemt niet weg dat hij op die manier aansluit op een vertoog dat sinds De Graaff het streven naar rechtvaardigheid op vanzelfsprekende wijze koppelt aan een meerderwaardigheidsgevoel.

Hoewel maar een relatief klein aantal teksten de Oost-Indische slavernij ter sprake brengt, weerspiegelen ze, soms op een zeer subtiele wijze, het dilemma tussen kritiek op slavenmishandeling en pleidooi voor afschaffing van het stelsel enerzijds, en de voorwaarden van de koloniale economische, culturele en sociale orde anderzijds.[19] Omdat de Verlichting ten grondslag ligt aan de emancipatiegedachte, heeft ze deze ook haar bijzondere paradoxen doorgespeeld. David Brion Davis wijst er terecht op dat de meeste *philosophes* 'argued that if equality was the first intention of nature, inequality was natural in a secondary sense of being necessary for the order and well-being of society' (Davis 1966: 393). En omdat praktisch niemand de Nederlandse aanwezigheid in de Oost ter discussie stelde, vertonen die teksten staaltjes van handig laveren tussen de twee stelsels. Maar laat er hier uiteindelijk niet getwijfeld worden aan de goede wil en aan de vooruitstrevendheid van de besproken figuren. Hun teksten zullen mijlpalen blijven in het steeds veranderende kolonisatiedebat.

1 'Slavernij' 1919, p. 800.
2 Fox 1983, p. 250.
3 Barend-van Haeften 1992, p. 28.
4 I.e. in Indië geboren en met Indische gewoontes.
5 Volgens De Graaff 1930, p. 13 betekent *dongris* 'een minderwaardig soort ruw katoen'.
6 Paasman 1987, p. 101.
7 In zijn kritiek op vrouwelijk gedrag mag De Graaff wel typisch genoemd worden. Gruwelijkheden door vrouwen gepleegd worden haast een leidmotief in de toenmalige, en dus ook in de hedendaagse, literatuur over het onderwerp. François Valentijn (1666-1727) en Johan Splinter Stavorinus (1739-1788), maar ook Rob Nieuwenhuys en Rudy Kousbroek, dragen bij tot het overdragen van dit cliché. Bovendien staat het vast dat veel reisteksten uit de zeventiende en achttiende eeuw veel ontleningen aan andere teksten bevatten, vaak zonder dat de bron vermeld wordt (Barend-van Haeften 1992, p. 191). Over dit soort 'mannelijke intertekstualiteit' merkt Taylor op: 'Minute descriptions of the barbarities women inflicted on their slaves are a constant feature of travelers' narratives. It might be noted that men do not ascribe these barbarous practices to other men when writing of old Batavia. We have no female chronicler with whom to check these accounts' (Taylor 1983, p. 213-214).
8 Timmer 1988, p. 149.
9 Zie hierover Paasman 1993.
10 Dit blijkt onder andere uit zijn brieven aan zijn broer Gijsbert Karel (Du Perron-De Roos 1943) en uit zijn *Mémoires*.
11 Sillem 1890, p. 66.
12 Hartelijk dank aan Bert Paasman, die mij de oorspronkelijke uitgave van het stuk heeft bezorgd en die commentaar heeft geleverd op een vroegere, Engelstalige versie van dit essay.
13 Zoals S. Kalff uitlegt heeft Van Hogendorp 'zich wijselijk de auteursvrijheid niet veroorloofd om dezen moordenaar de galg te doen ontloopen, wetende hoezeer dat voor die dagen eene anomalie zou zijn geweest. Het overhoop steken van een Europeaan was toenmaals nog heel iets anders dan tegenwoordig; het was niet zoozeer doodslag van den eenen mensch op den andere, het was moord door den bruinen slaaf op zijn blanken meester, door den heiden op den christen gepleegd' (Kalff 1894, p. 138).
14 Dit essay heeft hij oorspronkelijk in 1796 geschreven, als deel van een Memorie (Sillem 1890, p. 69).
15 Ik ga ervan uit dat het verhaal in 1853 voor de eerste keer verscheen.
16 Rob Nieuwenhuys beschrijft de stelling van het essay als volgt: 'de slaven hebben het in Indië over het algemeen goed, maar uiteindelijk is de slavernij toch niet anders dan een misbruik van het recht van de sterkste' (Nieuwenhuys 1972, p. 128). Ik zou het omgekeerd formuleren.
17 'Daarmee keurt hij de slavernij niet principieel goed, maar heeft ook geen vliegende haast met de afschaffing ervan ' (Nieuwenhuys et al. 1986, p. 24).
18 Sol 1991, p. 37.
19 Jacob Haafner vormt een opvallende uitzondering: 'Bij hem geen pleidooi

in de trant van het "verlichte meesterschap", geen Multatuliaanse vorm van koloniale verantwoordelijkheid, of een Van Deventerachtig ethisch geluid, maar gewoon ronduit: nee' (Van der Velde en De Moor 1990, p. 108). In zijn *Lotgevallen en vroegere zeereizen* (1820) klinkt een duidelijk anti-westerse toon door, zoals in zijn verdediging van de 'amokspuwer', die hij maakt tot een romantische, wildharige figuur die terecht zijn lot in eigen handen neemt.

Bibliografie

Barend-van Haeften, Marijke Louise. *Oost-Indië gespiegeld: Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC.* Zutphen: Walburg Pers, 1992.

Davis, David Brion. *The Problem of Slavery in Western Culture.* Ithaca: Cornell University Press, 1966.

Fox, J. ' "For Good and Sufficient Reasons": An Examination of Early Dutch East India Company Ordinances on Slaves and Slavery'. In: Anthony Reid (ed.). *Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia.* New York: St. Martin's, 1983, p. 246-262.

G.J.C.S. 'Geschiedkundig overzigt van den toestand der slaven in Nederlandsch Oost-Indië en van de maatregelen der regering tot verbetering van hun lot'. In: *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven* (1846), p. 285-333.

Graaff, Nicolaas de. 'Oost-Indise spiegel'. In: J.C.M. Warnsinck (red.). *Reisen van Nicolaus de Graaff.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1930.

Haafner, Jacob. *Lotgevallen en vroegere zeereizen.* Amsterdam: Van der Hey, 1820.

Hoëvell, W.R. van. *De emancipatie der slaven in Neêrlands-Indië: Eene verhandeling.* Groningen: C.M. van Bolhuis Hoitsema, 1848.

– 'De slavernij in Nederlandsch Indië'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 15 (1853) 4, p. 266-277.

– 'Eene slaven-vendutie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 15 (1853) 9, p. 184-191.

Hogendorp, Dirk van. *Kraspoekol; of de slaaverny.* Delft: M. Roelofswaert, 1800.

– 'Proeve over den slaavenhandel en de slaavernij, in Neerlands-Indië'. *Stukken, raakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve.* Den Haag en Delft: Leeuwestyn en Roelofswaert, 1801.

– *Mémoires du général Dirk van Hogendorp.* Uitgegeven door D.C.A. van Hogendorp. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1887.

Hogendorp, C.S.W. van. *Kraspoekol of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid, jegens de slaaven. Zedekundige vertelling.* Batavia: Lodewyk Dominicus, 1780.

Kalff, S. *Uit Oud- en Nieuw-Oostindië.* Haarlem: Tjeenk Willink, 1894.

Kousbroek, Rudy. *Het Oostindisch kampsyndroom.* Amsterdam: Meulenhoff, 1992.

Nieuwenhuys, Rob. *Oost-Indische spiegel: Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden.* Amsterdam: Querido, 1972.

Nieuwenhuys, Rob, Bert Paasman en Peter van Zonneveld (red.). *Oost-Indisch magazijn: De geschiedenis van de Indisch-Nederlandse letterkunde.* Amsterdam: Bulkboek 188, 1990.

Paasman, A.N. *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting.* Leiden: Martinus Nijhoff, 1984.
– 'Mens of dier? De beeldvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën'. In: *Vreemd gespuis.* Red. Anne Frank Stichting. Ambo/Novib, 1987.
– '20 maart 1801: In de Haagse Schouwburg wordt de voorstelling van Dirk van Hogendorps "Kraspoekol" verstoord door oud-kolonisten. Literatuur, koloniale mentaliteit en slavernij'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen et al. (red.). *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis.* Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, p. 402-408.
Paasman, Bert. 'Het onvolmaakte Paradijs: over Dirk van Hogendorp en Indië'. In: Theo D'haen en Gerard Termorshuizen (red.). *De geest van Multatuli.* Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit te Leiden, 1998 [Semaian 17].
Perron-de Roos, E. du. 'Correspondentie van Dirk van Hogendorp met zijn broeder Gijsbert Karel'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van het KITLV* 102 (1943), p. 125-273.
Raffles, T.S. *The History of Java.* 2 vols. London: Black, Parbury and Allen, 1817. Oxford UP, 1978.
Ritter, W.L. 'Iets over den slavenstand in Nederlands Indië'. In: *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd.* Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1843.
– 'De arme Rosetta'. In: *Biäng-Lala: Indisch leeskabinet* 1 (1852) 1, p. 8-43.
Sillem, J.A. *Dirk van Hogendorp.* Amsterdam: Van Kampen, 1890.
'Slavernij'. In: *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1919, p. 800-808.
Sol, Nicole. 'Wilhelm Leonard Ritter (1799-1862): Een Europeaan in Nederlands-Indië'. In: *Indische letteren* 6 (1991), p. 33-47.
Stavorinus, Johan Splinter. *Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop naar Batavia.* Leiden: Honkoop, 1793.
Taylor, Jean Gelman. *The Social World of Batavia: European and Eurasian in Dutch Asia.* University of Wisconsin Press, 1983.
Timmer, F.M. 'Drie averechts: de Van Hogendorps in Oost-Indië'. In: *Indische letteren* 3 (1988), p. 142-154.
Veer, Paul van 't. *Geen blad voor de mond: Vijf radicalen uit de 19de eeuw.* Amsterdam: Arbeiderspers, 1958.
Velde, P.G.E.I.J. van der, en J.A. de Moor. 'In het rasphuis van Europa: De reisverhalen van Jacob Haafner (1755-1809)'. In: *Indische letteren* 5 (1990), p. 97-113.

Christine Levecq heeft een Ph.D. in de Amerikaanse literatuur van de University of Illinois in Urbana-Champaign. Ze publiceerde artikelen over Afrikaans-Amerikaanse en, zowel Nederlandstalige als Engelstalige, (post)koloniale literatuur. Ze is nu verbonden aan de Universiteit van Luik.

'Die zwarte oogen – men kan nooit weten...'

Indië in het leven en werk van M.C. Frank (1838-1891)

SIMONA VAN KLAVEREN

Indisch-Nederlandse literatuur is onlosmakelijk verbonden met het leven in de kolonie, zoals dat beleefd werd door de auteur. Rob Nieuwenhuys schrijft in de inleiding van zijn *Oost-Indische Spiegel*: 'Alleen door de Indisch-Nederlandse letterkunde in verband te brengen met het wisselend maatschappijbeeld, kunnen we haar interpreteren en iets begrijpen van de positie van de Indische schrijver.'[1] In het hoofdstuk met de luchtige titel 'Romantiek in sarung kabaja' behandelt Nieuwenhuys het 'damescompartiment' van de Indische letterkunde, een vijftal schrijvende vrouwen die voornamelijk idealistisch proza produceerden en een redelijke populariteit genoten onder een grote groep lezeressen. Tot de leden van het damescompartiment rekent hij M.C. Frank, Mina Kruseman, Annie Foore, Melati van Java en Thérèse Hoven. Nieuwenhuys beschouwt het werk van deze schrijfsters geenszins als een verrijking van de Indische letterkunde. Het liefst zou hij de vijf dames uit de weg zijn gegaan, maar door hun populariteit ziet hij zich gedwongen een plaats voor hen in te ruimen in de *Spiegel*: 'Men moet de litterair-sociale betekenis van deze eerste damesschrijfsters niet gering schatten. Ze hebben eerst in een behoefte voorzien en toen een markt geschapen – kúnnen scheppen – juist misschien doordat ze meer aan lectuur dan aan litteratuur deden', schrijft hij.[2] M.C. Frank kan worden beschouwd als de minst kleurrijke en daarom meest vergeten schrijfster van het 'damescompartiment'. Het beeld dat Nieuwenhuys van haar leven en werk geeft is oppervlakkig; toch bekijkt hij de schrijfster vanuit het juiste perspectief, namelijk dat van een alleenstaande moeder. Het feit dat M.C. Frank een gescheiden vrouw was, heeft grote invloed op haar loopbaan als schrijfster gehad. Naast de behoefte haar gedachten op papier te ordenen, dwong het streven naar een onafhankelijk bestaan M.C. Frank de pen op te nemen. Nederlands-Indië was daarbij voor haar een onuitputtelijke inspiratiebron.

'Ja, zoo ben ik nu eenmaal!', het leven van M.C. Frank

Het is niet eenvoudig inzicht te krijgen in het leven van M.C. Frank. Zij was in de eerste plaats een nuchtere huismoeder die haar schrijverschap beschouwde als een manier om brood op de plank te krijgen. In tegenstelling tot haar tijdgenote, de expressieve Mina Kruseman, schuwde ze publieke optredens en bleef in alle bescheidenheid op de achtergrond. Veel critici schreven Franks werk toe aan een mannelijke auteur; dat zegt niet alleen iets over de waardering van haar werk, maar ook over de behoefte van de schrijfster aan anonimiteit: 'Van uitgaan en de wereld heb ik nooit gehouden [...]', schrijft ze in een van haar brieven aan kinderboekenschrijver en tijdschriftredacteur J.J.A. Gouverneur. Deze brieven bevinden zich in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag en zijn de enige persoonlijke documenten die zijn nagelaten. Ze stammen uit de laatste jaren van haar leven, die ze bij haar dochter en schoonzoon in het rustige Breda doorbracht. Veel informatie bevatten de brieven aan Gouverneur niet; zij brengt verslag uit van de dingen die haar dagelijkse leven beheersen, zoals het onder de duim houden van de bedienden, het haken van een 'kalotje' (een muts) of een mof en de geboorte van een kleinkind. Heel af en toe schemert er wat informatie over eerdere perioden uit haar leven door; het feit dat ze in Den Haag heeft gewoond en in Semarang, haar onderwijzerstalent, de scheiding van Hendrik Vanger. Deze beetjes informatie zijn echter te summier om een goed beeld te krijgen van het leven van M.C. Frank. Meer inzicht in haar Indische jaren geeft de *Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië*. In de almanak staan niet alleen geboorten, huwelijken en sterfgevallen vermeld, maar er is daarin ook een lijst van 'Europeesche inwoners en hun afstammelingen van het mannelijk geslacht' opgenomen. Met behulp van deze lijst en geboorte- en sterfdata, krijgt het Indische leven van de schrijfster wat meer contour. Andere informatiebronnen zijn de familieadvertenties in de *Java-Bode* en gegevens uit de burgerlijke stand van Den Haag, Breda en Delft.

Ook uit de boeken van M.C. Frank kunnen autobiografische elementen worden gedestilleerd. In een brief aan Gouverneur wordt aangegeven hoe ze aan verhaalstof komt voor een nieuwe roman: 'Onder de hand verzamel ik stof om eens een heel dramatischen roman te geven; er is hier stof in overvloed, want B. is een erg tragisch stadje. Het moeilijke is, alles van alle kanten bijéén te garen en het tot een geheel te verwerken.'[3] De romans van M.C. Frank zijn een bonte verzameling van gegevens. De schrijfster wordt geïnspireerd door gebeurtenissen in haar omgeving en vermengt deze 'toestanden' met persoonlijke ervaringen en een flinke dosis fantasie.

Maria Carolina Frank werd op 1 februari 1838 geboren te 's-Gravenhage. Over haar jeugd is nagenoeg niets bekend. Uit haar niet geringe

talenkennis (ze gaf les in het Engels, Duits en Frans en vertaalde een aantal romans uit die talen) kan worden afgeleid dat zij een degelijke opvoeding moet hebben gehad en in een burgerlijk milieu is opgegroeid. Omstreeks 1858 trouwt ze met Jan van der Meijden en in 1860 wordt er een dochtertje, Thine, geboren, gevolgd door een zoon, Jan. In 1863 laat het gezin Van der Meijden het vaderland achter zich en vertrekt naar Indië. Ze komen aan in Batavia, waar Jan van der Meijden een aanstelling vindt als tweede kommies bij het tweede Bureau van de directie der Burgerlijke Openbare Werken. Het loon van de heer Van der Meijden (ongeveer *f* 220,– per maand) is karig en het leven in de kolonie duur. Maria Carolina draagt haar steentje bij, ze gaat lesgeven bij particulieren en onderricht haar leerlingen, vooral meisjes, in 'de fransche, engelsche en hoogduitsche talen, en de vrouwelijke handwerken'.[4]

Het leven in de kolonie is voor het echtpaar Van der Meijden allerminst gelukkig te noemen. De schrijfster krijgt een aantal bittere tegenslagen te verwerken. In de herfst van 1863 overlijdt haar zoontje Jan, nauwelijks een jaar later sterft haar man. Ze blijft achter met haar dochtertje Thine en zet noodgedwongen haar werk als lerares bij particulieren voort.

Het armoedige bestaan als weduwe van een tweede kommies duurt niet lang, want op 2 mei 1866 trouwt zij met de onderwijzer Hendrik Vanger. Uitzicht op een betere financiële en maatschappelijke positie moeten voor haar belangrijke redenen zijn geweest om zo kort na het overlijden van haar eerste man weer in het huwelijk te treden. Haar tweede echtgenoot woont vanaf 1860 in Nederlands-Indië en is een van de velen, die hun leven lang hard werken, maar niet 'vooruitkomen'. Aangezien Vanger niet in het bezit is van een 'akte van bekwaamheid als hoofdonderwijzer',[5] is een hogere functie in het onderwijs niet voor hem weggelegd. Als hij met de weduwe Van der Meijden trouwt, is hij tweede hulponderwijzer tweede klasse aan de openbare eerste lagere school in Batavia, een zogenaamde gouvernementsschool.

Ruim een jaar na de bruiloft, op 12 september 1867, wordt er een zoon geboren, Henri Louis. M.C. Frank schrijft in een brief uit 1888 aan J.J.A. Gouverneur vol trots over Henri, met wie ze een hechte band heeft: 'Ik ben blij dat hij weer thuis is: voor mij is hij altijd een gezellige jongen geweest: wij spreken over alles met elkaar, en hebben altijd wat te bepraten, zijne zaken of de mijne. Hij is altijd even hartelijk en goed voor zijne oude moeder [...].'[6] Ook tijdens haar tweede huwelijk blijft de schrijfster werken als gouvernante. In 1869 vindt ze echter een vaste aanstelling aan een particuliere school in Batavia. Haar takenpakket is omvangrijk; ze geeft 'gewoon onderwijs, benevens de fransche, engelsche en hoogduitsche talen, muzijk, gymnastische oefeningen en vrouwelijke handwerken', zoals vermeld staat in de *Regeeringsalmanak*.[7] Mevrouw Frank is, zoals ze zichzelf later omschrijft, een zelfstandige

vrouw die de traditionele rol van huismoeder doorbreekt en zich niet laat afschrikken door de Indische kwaadsprekerij, die er ongetwijfeld geweest moet zijn, want een werkende vrouw met twee kinderen was in die tijd – niet alleen in de kolonie, maar ook daarbuiten – een bijna excentriek verschijnsel. Zij had dan ook een goede reden om het traditionele rolpatroon te doorbreken en als kostwinster op te treden; van haar echtgenoot Hendrik Vanger ontbreekt in de jaren 1870-1872 namelijk ieder spoor. Vanger is in die jaren met verlof, waarschijnlijk naar Europa, want hij is niet meer woonachtig in Nederlands-Indië. De relatie tussen de twee echtelieden is kennelijk dermate bekoeld, dat ze ieder hun eigen weg zoeken, maar 'voor de wereld' getrouwd blijven. In 1873 duikt Hendrik Vanger weer in Nederlands-Indië op. Hij woont en werkt dan in Modjokerto, een plaats in Oost-Java, ver weg van Batavia. Het is niet waarschijnlijk dat M.C. Frank hem met de kinderen is nagereisd. In 1873 is ze niet langer werkzaam als onderwijzeres. Omstreeks deze tijd vertrekt ze samen met de kinderen naar Nederland en laat al de Indische ellende achter zich. Hendrik Vanger blijft in Indië achter en zet zijn loopbaan daar voort, eerst als hulponderwijzer in Modjokerto, later als hulponderwijzer bij de opleiding voor inlandse artsen (dokter Djawa) te Weltevreden.

Mevrouw Frank doet de terugreis waarschijnlijk per zeilschip, een goedkope manier van reizen in die tijd. Reizen per stoomschip ('met de mail') was een stuk duurder, maar wel veel sneller, omdat een stoomschip door het in 1869 opengestelde Suezkanaal voer, wat de reis flink bekortte. Zeilschepen zonder 'hulpstoommotor' konden door het gebrek aan wind niet door deze smalle doorgang heen, maar waren genoodzaakt via Kaap de Goede Hoop te varen en in St. Helena aan te leggen om het schip opnieuw te bevoorraden. Mevrouw Frank beschrijft in haar boek *Bijna Verloren*[8] met een sarcastische ondertoon het leven aan boord van zo'n zeilschip. Het zeilschip (de Félicitas) uit *Bijna Verloren* doet St. Helena aan en de beelden van het rotsachtige eiland en de plaatselijke kleurrijke wasmeisjes zijn zo levendig geschetst, dat het haast niet anders kan of de schrijfster put uit persoonlijke ervaring. De heldin uit *Bijna Verloren* is gemodelleerd naar mevrouw Franks ideaalbeeld: een vrouw die door alles en iedereen is verlaten, maar haar trots en waardigheid behouden heeft en zich niets aantrekt van roddelpraat. In *Bijna Verloren* spuit ze met een scherpe pen al haar gram over het leven en vooral over de mensen in Nederlands-Indië.

Hoewel de schrijfster zonder echtgenoot naar Nederland terugkeert, is ze in feite nog een getrouwde vrouw. Ze is, zo blijkt uit de gegevens van de burgerlijke stand van Breda, nooit officieel van Hendrik Vanger gescheiden. Tot aan haar dood ontvangt ze maandelijks een geldelijke toelage en blijft ze de naam Vanger gebruiken bij ondertekening van officiële brieven. Dat de teleurstelling om het mislukte huwelijk groot is, blijkt uit het verhaal 'Scheiden!' uit de bundel *Souvenirs van Jakob*

Stilleven, gepensioneerd Oost-Indisch Ambtenaar (1881). Met veel gevoel voor dramatiek wordt hierin een Haags echtpaar beschreven dat uit elkaar gaat; de man laat zijn gezin in de steek voor een andere vrouw. De vrouw blijft achter en beleeft een rustige oude dag, omringd door de liefdevolle verzorging van haar kinderen en kleinkinderen. De man wordt afgeschilderd als een eenzame en gekwelde geest en sterft in alle verlatenheid. 'Scheiden!' is het relaas van een verbitterde en teleurgestelde vrouw.

In Nederland vestigt Frank zich in haar geboortestad Den Haag, een stad waar veel Indiëgangers hun verloftijd doorbrengen of na hun repatriëring wonen. De schrijfster heeft zich nooit met deze mensen kunnen identificeren. Als ze tegen het eind van haar leven bij haar dochter en schoonzoon intrekt,[8] die tijdens hun verloftijd in Breda wonen, merkt ze dat ze een beetje van haar familie is vervreemd; 'De C's [de man van haar dochter heet Catenius; SvK] zijn zeer goed voor mij, en ik leef in goede harmonie met hen, al wil ik wel bekennen dat hunne indische begrippen sterk indruischen tegen mijne europeesche, omdat hun materialistische ideen mij hinderen', schrijft ze.[9] Na terugkomst in het vaderland is er in haar leven geen plaats voor materialistische neigingen; met Hollandse zuinigheid gaat ze om met de toelage die ze maandelijks van Hendrik Vanger ontvangt. Hij stuurt haar slechts vijftig gulden per maand en zelfs op dit bedrag kan ze niet altijd rekenen. Als alleenstaande moeder van twee jonge kinderen wordt ze gedwongen voor zichzelf te zorgen. Hulp van anderen wil M.C. Frank niet accepteren; ze begint te schrijven. In 1874 verschijnt haar eerste boek, een verhalenbundel: *Oost-Indische menschen en dingen geschetst.* Haar tweede verhalenbundel *Een natuurlijk kind en andere Nederlandsch-Indische verhalen* (1874) schrijft ze onder het pseudoniem Kâtja Mâta, het Maleise woord voor bril. Na deze verhalenbundels waagt Frank zich aan een roman, het genre dat ze voortaan bij uitstek zal beoefenen. De schrijfster ontwikkelt een hoge productiviteit: in de jaren 1879-1880 verschijnen er maar liefst elf werken van haar hand. De belevenissen van jonge vrouwen (vaak gouvernantes) in Nederlands-Indië vormen een telkens terugkerende inspiratiebron. Naast het schrijven van romans legt zij zich toe op het vertalen van werk uit het Duits, Frans en Engels.

In 1880 trouwt dochter Thine met de veertien jaar oudere militair Hendrik Catenius. Catenius heeft al geruime tijd in Indië doorgebracht en heeft daar twee kinderen uit een relatie met een inlandse vrouw. Een jaar na de bruiloft reist het paar af naar Indië.

In de jaren 1885-1886 schrijft M.C. Frank een aantal kinderboeken, die worden opgemerkt door de al eerder genoemde kinderboekenschrijver en tijdschriftredacteur J.J.A. Gouverneur. Gouverneur zorgt ervoor dat een aantal van haar kinderboeken in de reeks *Goeverneur's volksboekjes*[10] wordt opgenomen. Er ontstaat een vriendschap tussen Gouverneur en Maria Frank, een vriendschap die voornamelijk door de laatste wordt

OOST-INDISCHE MENSCHEN

EN

DINGEN GESCHETST

door

M. C. Frank.

pag. 179.

LEIDEN,
D. NOOTHOVEN VAN GOOR
1875.

onderhouden. De lengte en de veelvuldigheid van Franks brieven staan in fel contrast met de briefkaarten die Gouverneur haar als antwoord toezendt, als hij tenminste de moeite neemt haar brieven te beantwoorden. De smeekbeden van mevrouw Frank om aandacht zijn bijna beschamend; 'Stel het antwoorden niet te lang uit, en als ge mijne vragen beantwoordt, doe het dan, als 't u belieft, in een brief, niet per briefkaart, ja? [...] Goedennacht, oude vriend: ge antwoordt toch spoedig aan uwe oude schat.'[11]

In 1886 verhuist Maria Frank naar Breda. Haar zoon Henri wil daar de opleiding tot officier aan de Koninklijke Militaire Akademie volgen. Ze woont alleen met haar hondje Castor (Henri is intern) in een bovenhuis in een klein straatje vlakbij de oude stadswallen van Breda. Als haar dochter en schoonzoon in 1887 voor verlof terugkeren naar Nederland en zich in Breda vestigen, trekt ze voor de gezelligheid, maar ook om financiële redenen, bij hen in. De zorg voor het gezin van haar dochter – er wordt een kleinkind geboren – neemt haar geheel in beslag, aan schrijven komt ze niet meer toe. Daarbij komt dat Catenius' zoon, een Indische jongen (het 'voorkind') opstandig is en een strenge aanpak nodig heeft. Het onderwijzersinstinct van Frank bloeit op en ze begint de veertienjarige jongen de beginselen van de Nederlandse taal bij te brengen.

In 1889 doet zoon Henri met goed gevolg examen aan de Militaire Akademie. Een jaar later reist hij als tweede luitenant artillerie naar Indië, waar hij het tot kapitein der artillerie zal brengen. Maria Frank blijft alleen achter in Nederland (ook haar dochter en schoonzoon zijn inmiddels weer naar Indië vertrokken). Het moet voor haar een hard gelag zijn geweest dat allebei haar kinderen een bestaan opbouwden in Indië, het land waar ze haar kind en eerste echtgenoot verloor en waar haar tweede man haar in de steek liet. Van Breda verhuist ze een jaar voor haar dood naar Delft, iets dichter bij haar geboorteplaats Den Haag. In een brief die ze aan Gouverneur schreef tijdens de periode dat ze deel uitmaakte van het gezinsleven van haar dochter, stelde ze dat ze zonder de nabijheid van haar kinderen niet oud wenste te worden: 'Neen, geen honderd jaar wensch ik te worden, zelfs geen tachtig! Nog eenige jaren, en dan! Enfin; in Godsnaam. Ik leef nu alleen voor mijne kinderen: als ik die niet meer heb om mij heen, wat dan?'[12] De schrijfster heeft in bovenstaand fragment haar toekomst angstaanjagend realistisch geschetst, want een jaar na Henri's vertrek naar Indië, op 29 september 1891, sterft ze, drieënvijftig jaar oud. Twee jaar na haar overlijden verschijnt de roman *Blank en bruin*, waaraan ze in 1888 reeds begonnen was.

Indische elementen in het werk van M.C. Frank

Het koloniale huwelijk

Veel romans en verhalen van M.C. Frank zijn uitgesponnen rond het

thema van het huwelijk. In haar werk vindt menig personage het levensgeluk in de vorm van een huwelijk. De schrijfster benadrukt dat liefde de basis is voor een gelukkige verbintenis. Zij is een voorstandster van een huwelijk dat langs natuurlijke weg totstandkomt en waarbij de liefde zwaarder weegt dan geld. Het Indische huwelijk kan daarom niet rekenen op haar goedkeuring. In Indië trouwden de meisjes op vroege leeftijd; zodra zich (in de ogen van de ouders) 'een goede partij' voordeed, klonk het jawoord. Met het grootste gemak werden verbintenissen voor het leven afgesloten; geld, huidskleur en een invloedrijke positie van de bruidegom waren daarbij van doorslaggevend belang.

Ook het huwelijk met de handschoen, dat in veel gevallen een verstandshuwelijk is, waarbij het gevoel wordt verdrongen en plaatsmaakt voor overwegingen van materialistische aard, is volgens Frank een hachelijke onderneming. Mensen die elkaar nauwelijks kennen, treden in het huwelijk en zitten de rest van hun leven met elkaar opgescheept. In het verhaal 'Sélima'[13] kent Gretha haar ooit zo hoffelijke verloofde Wilberg niet meer terug als zij als handschoentje uitkomt. Door de lange scheiding van Gretha is Wilberg aan lager wal geraakt; hij heeft een minnares, slaat zijn echtgenote, drinkt en dobbelt.

De koloniale samenleving

In het werk van Maria Frank wordt nauwelijks kritiek op het koloniale systeem geleverd. De schrijfster stelt het koloniale bewind niet ter discussie, maar beschouwt de aanwezigheid van de Europeaan in Indië als een vanzelfsprekendheid. Volgens de schrijfster hebben de luie en achterbakse Javanen een straffe hand nodig die hen in het gareel houdt. In haar tweede verhalenbundel *Een natuurlijk kind en andere Nederlandsch-Indische verhalen*[14] neemt de schrijfster een radicaal standpunt in wat betreft de koloniale machtsverhoudingen:

> Het spreekt van zelf, dat de heer niet naliet, den vergeetachtigen inlander het geheugen door een dracht rotanslagen te doen opfrisschen; maar dat was in den goeden ouden tijd, een jaar of wat geleden, toen de humaniteit, de verlichting of wat het zij, dat heilzame geneesmiddel voor inlandse kwalen, de rotanslagen, nog niet had afgeschaft. (p. 93)

De scherpe toon die Frank in haar eerste verhalenbundels aanwendt, wanneer de verhouding tussen Europeanen en de inheemse bevolking ter sprake komt, wordt in haar latere werk milder, maar echt kritiek op de Europese overheersing heeft ze niet. De Nederlands-Indische maatschappij krijgt het echter wel zwaar te verduren. In haar boeken levert ze kritiek op deze samenleving door de verschillende bevolkingsgroepen en hun verhouding tot elkaar op een bepaalde manier weer te geven.

De Indische natuur

In het werk van Frank ligt de nadruk op de verhoudingen tussen de personages; dialogen, karakteromschrijvingen en levensgeschiedenissen maken eerder onderdeel uit van de romans en verhalen, dan de exotische omgeving waarin de personages zich bewegen. Schilderachtige natuurbeschrijvingen zijn zeldzaam in haar boeken. De Indische natuur is (met uitzondering van het verhaal 'Bandjier'[15] waar een overstromende rivier een ramp veroorzaakt) aanwezig als achtergrond, maar heeft weinig invloed op de loop van het verhaal. Wanneer de Indische natuur deel uitmaakt van de gebeurtenissen, speelt zij vaak een destructieve rol: een overstromende rivier verwoest hele dorpen, tyfus-, cholera-, roodvonkepidemieën eisen hun tol.

De inheemse bevolking

De inheemse bevolking speelt bijna net zo'n ondergeschikte rol als de Indische natuur in de boeken van M.C. Frank. Er moet echter wel een onderscheid gemaakt worden tussen de inheemsen die in de kampong leven en het bedienend personeel van de Europese bevolking. De Javaan uit de kampong is een kinderlijk, bijgelovig schepsel, onderdeel van de 'couleur locale'. In het algemeen plaatst de schrijfster de inheemse bevolking in een negatief daglicht.

De inheemse bedienden van de Europese en Indo-europese bevolking zijn minder argeloos dan hun broeders uit de kampong en spelen dan ook een minder bescheiden rol in de boeken. Zij zijn geen schimmen op de achtergrond, maar min of meer uitgewerkte personages die soms een hechte band hebben met hun meester of meesteres en niet aarzelen de heldin uit haar benarde positie te redden. De inheemse bediende Kassia zoekt voor Céline in *Céline's beproeving*[16] een veilig heenkomen in de kampong als de laatste door de blanke bevolking van Semarang van diefstal wordt beschuldigd. In *Hoe zij oude vrijster werd*[17] arrangeert baboe Néneq een ontmoeting tussen de geliefden Willem en Anna. Fransie uit het verhaal 'Een natuurlijk kind'[18] komt door een plechtige eed aan het sterfbed van haar oude baboe weer op het rechte pad. Ondanks hun grote hulpvaardigheid worden deze redders in nood vaak gedreven door eigenbelang en geldzucht; de inheemse bedienden blijven in hart en nieren Javanen die zich enkel om hun eigen zaakjes bekommeren.

Indo-europeanen

Het zijn vooral Indo-europese vrouwen die het moeten ontgelden in de boeken van Frank.[19] Vertoont hun karakter geen ijverzuchtige en achterbakse trekken, dan zijn ze op z'n minst dom en corpulent. De Indo-europese dames in haar werk leiden vaak een losbandig bestaan; met hun onbeschaamde gedrag zijn zij de tegenhangers van de rechtschapen Europese heldin. Vaak schoppen zij het harmonische, rustig

voortkabbelende leventje van deze heldin flink in de war. De pogingen van Indo-europese vrouwen zich westers voor te doen, worden door Frank op komische wijze geschetst. Mevrouw Bergers uit *Hoe zij oude vrijster werd* doet haar best zo blank mogelijk te lijken door een dikke laag *bedak* (rijstpoeder) op haar gezicht te smeren. Beschaafde manieren en een correct gebruik van de Nederlandse taal zijn bij deze dame niet te vinden. In het volgende fragment geeft mevrouw Bergers haar dochter Matty een aantal tips om een Europese man aan de haak te slaan:

> 'Nu, ja, 't komt eigenlijk op 't zelfde neer. – Praten, weet je? Goed praten – over boeken en muziek, over kunst en allerlei van *die* nonsens; en al die namen van die lui weten, en dan over al den oorlog die 'aan den hand' is, de scholen en schilderijen en die *nieuwerwetsche* landen die ze gaan *uitvinden*; – over de Franschen, en over die nieuwe mode van de vrouwen, de man - - de manci - - manici - hoe is 't ook weer?'
> 'Emancipatie;' zegt Matty.
> 'Mansipacie, juist; allerlei van die nonsens moet je weten te pas te brengen, zie je?' (p. 244)

Een heel enkele keer komt er in haar werk een goedhartige nonna voor; deze nonna's zijn echter wel altijd dom en hebben de leiding nodig van een kiene Europese echtgenoot. In het algemeen rekent de schrijfster de Indo-europeanen, door haar vaak betiteld als 'inlandse kinderen', meer tot de inheemse bevolking dan tot de Europese.

De man-vrouw-relatie

Het huwelijk tussen een Indo-europese vrouw en een Europeaan is in de boeken van Frank taboe. Europese mannen die met een nonna trouwen lopen gevaar; zij zullen door deze eens zo lieftallige dame uitgebuit en overheerst worden. In het verhaal 'Een Indisch bruiloftsfeest'[20] weet de ikfiguur net op tijd te ontsnappen aan de donkere ogen van een mooie nonna. De boodschap die in dit verhaal doorklinkt, is dat Europese heren zich niet moeten laten verleiden door schone Indische dames oftewel 'Die zwarte oogen – men kan nooit weten...'.[21]

Voor Europeanen die geen Europese dame kunnen trouwen, is een relatie met een inheemse vrouw te prefereren boven een huwelijk met een nonna. Het in de steek laten van de njai is geen schande, zolang de man maar goede voorzieningen heeft getroffen voor eventuele kinderen. Nakomelingen moeten gewettigd worden en liefst een Europese opvoeding krijgen, waardoor hun achtergrond zoveel mogelijk wordt verdoezeld. De inheemse huishoudsters in het werk van M.C. Frank zijn gewiekste vrouwen die hun meester in de tang hebben en hem emotioneel en financieel uitzuigen. Van echte liefde tussen heer en njai kan geen sprake zijn, er zal altijd een gevoelsafstand blijven bestaan, omdat man en vrouw ieder tot een ander ras behoren. Het is dan ook

niet de bedoeling dat de Europeaan met zijn huishoudster trouwt. In principe propageert de schrijfster een soort van apartheid: de verschillende bevolkingsgroepen moeten zich niet vermengen, althans niet voor de wet.

Opvallend is haar soepele opstelling waar het buitenechtelijke relaties betreft. Zo lang het niet tot een huwelijk komt, maakt ze weinig ophef over verhoudingen tussen Europeanen en inheemse of Indo-europese vrouwen. In *Oude liefde roest niet*[22] bezoekt de sinjo Roel Klinkmans regelmatig zijn minnares in de kampong, die hem veel kinderen schenkt. Het feit dat zijn wettige vrouw ziekelijk is en geen kinderen kan krijgen, wordt zelfs door de schrijfster als een legitieme reden van Roel Klinkmans' bedrog aangedragen.

Maakt Frank over een 'losse' relatie tussen mensen van verschillend ras geen ophef, een onwettige relatie tussen twee Europeanen is ongeoorloofd. Als Céline in *Céline's beproeving*[23] een buitenechtelijk kind op de wereld zet, gaat zij ver buiten haar boekje.

Losbandigheid

Céline is met haar losbandige gedrag een uitzondering; in de meeste boeken van Frank blijft het gedrag van de Europese hoofdpersoon binnen de grenzen van het fatsoen. Louise, de hoofdpersoon uit *Hoe zij oude vrijster werd,* is zelfs zo fatsoenlijk dat ze voor de rol van heldin wel erg karakterloos en bedaard is. Huet noemt haar in een recensie 'een niet te dulden duldster'.[24] De vrouwelijke bijfiguren gedragen zich losbandiger dan de Europese hoofdpersoon. Het immorele karakter van deze (vaak Indische) dames contrasteert sterk met het nobele karakter van de heldin, waardoor een spanningsveld ontstaat.

De Europeanen

In de romans van Frank is de rol van heldin meestal weggelegd voor een Europese vrouw. In een aantal verhalen spelen Indo-europese vrouwen de hoofdrol, maar dat zijn zeker geen positieve karakters, die de pretentieuze titel 'heldin' verdienen. De Europese hoofdpersonen zijn intelligente en degelijke jongedames. De sympathie van de schrijfster gaat uit naar meisjes uit de gegoede burgerij, meestal gouvernantes, die zelfstandig aan de kost proberen te komen, maar ondertussen hoopvol uitzien naar een harmonieus huwelijk. Ooit moet de schrijfster in dezelfde positie hebben verkeerd als haar heldinnen. Het levensgeluk van deze meisjes wordt menigmaal gedwarsboomd door de rijke dames bij wie ze in dienst zijn. Door de kwaadsprekerij van de Indische mevrouw Bergers wordt Louise in *Hoe zij oude vrijster werd* verstoten door haar verloofde Van Elsen en de Europese gemeenschap in Batavia. Uiteindelijk blijkt dat de rijke dames jaloers zijn op de goede manieren en de knappe blanke verloofdes van hun gouvernantes. Frank levert, door in haar boeken deze rijke werkgevers tot een negatieve macht te

maken, op verhulde wijze kritiek op de Europese bovenlaag van de Nederlands-Indische maatschappij.

Als we nu kijken naar het beeld dat Frank van Indië schetst, dan kan gezegd worden dat het Indië in haar boeken geen paradijselijke omgeving is waar de koloniaal het lang verwachte fortuin vindt en tot rust kan komen. De romans en verhalen zijn een neerslag van haar persoonlijke ervaringen in de kolonie. De tien jaren die zij in de kolonie doorbracht hadden desastreuze gevolgen: ze verloor in die jaren twee echtgenoten en een kind. Ze kwam terug naar Europa als een berooide en melancholieke vrouw, die Indië haar ongelukkige levensloop nooit heeft kunnen vergeven. In haar werk krijgt Indië het dan ook zwaar te verduren als de personages bij hun zoektocht naar geluk (vaak in de vorm van een huwelijk) worden gehinderd door allerlei Indische toestanden. Jaloerse nonna's drijven met hun kwaadsprekerij de Europese heldin en haar geliefde uiteen, onbezonnen huwelijken (de huwelijken om geld en het huwelijk met de handschoen) maken mensen diepongelukkig, bovendien doet Indië het beest in de Europeaan ontwaken. Zonder de leiding van een liefhebbende blanke echtgenote raakt de eenzame Europeaan in de tropen verslaafd aan de drank, het dobbelen of dreigt hij zelfs in een opiumkit te belanden. Ook het duel is een uiting van het agressieve gedrag dat in Indië komt bovendrijven. Sommige Europeanen maken een omgekeerde ontwikkeling door; zij stompen door een jarenlang verblijf in de tropen af en worden emotieloze, apathische wezens.

Duidelijk is dat normen en waarden vervagen zodra men voet op Indische bodem zet; Europeanen geven zich over aan onzedelijke uitspattingen of leven in zonde met een inheemse vrouw. Naast deze normvervaging drukt een materialistische levenshouding haar stempel op het leven in de kolonie; de rijken hebben de armen in hun macht. De Europeaan doet er goed aan Indië te verlaten, voordat het te laat is. In een aantal boeken keren de hoofdpersonen inderdaad ontgoocheld terug naar het vaderland.

Receptie

Gezien de aandacht die het werk van M.C. Frank van de pers krijgt, moet zij een niet geringe populariteit hebben genoten bij een zowel Nederlands-Indisch als Nederlands publiek. Conrad Busken Huet is een van de eersten die het werk van M.C. Frank opmerkt en een aantal besprekingen aan haar verhalenbundels wijdt in het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië*. In zijn bespreking van *Oost-Indische menschen en dingen geschetst*[25] bespeurt hij in mevrouw Frank een talentvol schrijfster, die, ondanks haar ongeoefende schrijfwijze, het leven in Indië op treffende wijze weergeeft. Als Huet echter twee jaar later Franks eerste

omvangrijke roman *Hoe zij oude vrijster werd* (1877) bespreekt, is er nog maar weinig te merken van zijn oorspronkelijke enthousiasme.[26] De betuttelende toon in het werk van mevrouw Frank wekt zijn ergenis op:

> Inderdaad, zoo deze roman bestemd ware slechts bij de nederlandsche wastobbe en in de nederlandsche keuken gelezen te worden, de auteur had niet neerbuigender kunnen zijn.

Huet proeft uit dit boek de stem van een getergde ziel, die een rekening met Indië te vereffenen heeft.

Huets negatieve commentaar is een uitzondering. In het algemeen worden de boeken van Frank positief ontvangen door de contemporaine kritiek. De vrijmoedige toon waarop zij spreekt over de losse moraal, doet wel wat stof opwaaien, maar zowel in de Nederlandse als in de Indische bladen heeft men weinig aan te merken op de wijze waarop in haar werk de inheemse bevolking, de Indo-europeanen, de njai of het gemengde huwelijk worden afgeschilderd.

De schrijfster zal weinigen van haar tijdgenoten voor het hoofd hebben gestoten met het beeld dat zij van Indië schiep: ze conformeerde zich aan de heersende opinie en leverde in haar werk nagenoeg geen kritiek op het koloniaal bewind. Vermoedelijk zagen haar lezers in haar romans en verhalen een bevestiging van het beeld dat zij reeds hadden van Indië.

Misschien heeft juist het feit dat de boeken van M.C. Frank in haar tijd weinig stof deden opwaaien, ertoe bijgedragen dat zij in ónze tijd behoort tot de categorie van vergeten schrijfsters. Haar beperkte literaire kwaliteiten, de alledaagse onderwerpen van haar boeken, haar weinig opzienbarende denkbeelden over Indië en haar behoefte aan anonimiteit deden haar aan de aandacht van de literatuurgeschiedenissen ontsnappen. Ook Busken Huet heeft haar met zijn soms negatieve, maar toch hoopvolle besprekingen niet aan de vergetelheid kunnen ontrukken.

Simona van Klaveren studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In het kader van haar doctoraalscriptie onderzocht zij het leven en werk van Maria Carolina Frank.

Noten

1 Nieuwenhuys 1978, p. 13.
2 Nieuwenhuys, 1978, p. 216.
3 Brief aan J.J.A. Gouverneur, 3 november 1888.
4 *Almanak* 1864.
5 *Regeerings-almanak* 1868.
6 Brief aan J.J.A. Gouverneur, 30 december 1888.
7 *Regeeringsalmanak* 1869.
8 Frank 1881.
9 Brief aan J.J.A. Gouverneur, 3 november 1888.
10 De spelling van de naam Gouverneur is variabel. Ik heb me aan de schrijfwijze van mevrouw Frank gehouden, zij schrijft Gouverneur. De reeks heet echter *Goeveneur's volksboekjes.*
11 Brief aan J.J.A. Gouverneur, 17 januari 1889.
12 Brief aan J.J.A. Gouverneur, 3 februari 1889.
13 Opgenomen in de verhalenbundel *Bij storm en helder weer* (ca. 1879).
14 Frank 1874.
15 Opgenomen in de bundel *Eenige jonge dames* (1879).
16 Frank 1877 (*Céline's beproeving*).
17 Frank 1877 (*Hoe zij oude vrijster werd*).
18 Opgenomen in de bundel *Een natuurlijk kind en andere Nederlandsch-Indische verhalen* (1874).
19 De nagelaten roman *Blank en bruin* die in 1893 verscheen, is in een aantal opzichten binnen haar oeuvre een vreemde eend in de bijt. In deze roman, die in Holland speelt, wijkt de schrijfster af van de visie op de verschillende bevolkingsgroepen en de njai, die ze in haar andere boeken aanhangt. In *Blank en bruin* is het Indo-europese meisje Lucie de heldin en zijn haar twee blanke nichten haar opponenten. Waar in het vroegere werk de inheemse bevolking slechts diende als decorstuk, is in *Blank en bruin* een positieve rol weggelegd voor het personage van Aminah, de inheemse moeder van Lucie. Lucie is intelligent en leert zelfs voor boekhoudster. Er kan gezegd worden dat zij in alle opzichten boven de Indo-europese vrouwen uit de andere boeken van mevrouw Frank uitstijgt.
20 Opgenomen in de bundel *Oost-Indische menschen en dingen geschetst* (1874).
21 Frank 1874, p. 254.
22 Frank 1877 (*Oude liefde roest niet*).
23 Frank 1877 (*Céline's beproeving*).
24 *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië*, 17 mei 1877. Deze bespreking is ook verschenen in *Litterarische Fantasien en kritieken*, dl. X, Haarlem, 1878, p. 122-126.
25 *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië*, 4 feb. 1875.
26 *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië*, 17 mei 1877. Deze bespreking is ook verschenen in *Litterarische Fantasien en kritieken*, dl. X, Haarlem, 1878, p. 122-126.

Almanak	*Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië voor 1864.* Batavia: Lands-Drukkerij, 1864.
Frank, M.C.	*Bij storm en helder weer.* Leiden: Noothoven van Goor, [ca. 1879].
–	*Bijna Verloren.* Haarlem: De Erven F. Bohn, 1881. (Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters. Ser. III)
–	*Blank en Bruin.* Nagelaten roman. Amsterdam: Becht, 1893. 2 dl.
–	*Celine's beproeving.* Nederlandsch Indische novelle. Leiden: Noothoven van Goor, 1877.
–	*Een natuurlijk kind en andere Nederlandsch-Indische verhalen.* Leiden: Noothoven van Goor, 1874.
–	*Eenige jonge dames.* Leiden: Noothoven van Goor, 1879.
–	*Hoe zij oude vrijster werd. Een Nederlandsch-Indische roman.* Leiden: Noothoven van Goor, 1877. 2 dl.
	Oost-Indische mensen en dingen geschetst. Leiden: Noothoven van Goor, 1874.
–	*Oude liefde roest niet. Een Nederlandsch-Indisch verhaal.* Leiden: Noothoven van Goor, 1877.
–	*Souvenirs van Jakob Stilleven, gepensioneerd Oost-Indisch Ambtenaar.* Leiden: Noothoven van Goor, 1881.
Nieuwenhuys, Rob.	*Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden,* 3e bijgew. en herz. dr. Amsterdam: Querido, 1978.
Regeerings-almanak	*Regeerings-almanak voor Nederlandsch-Indië.* Batavia: Landsdrukkerij, 1868.
	Regeerings-almanak voor Nederlandsch-Indië. Batavia: Landsdrukkerij, 1869.

Jan Krabbendams De musketier

Historische soap van een polygraaf zadelmaker

ROGER TOL

'Veel kan ik niet toevoegen aan de kennis omtrent leven en werk van onze bekende 19e-eeuwse auteur Jan Krabbendam. Uiteraard is juist aan dit lezerspubliek het Indische werk van Krabbendam niet voorbijgegaan. Wie herinnert zich niet die fameuze scène uit *De musketier*, waarin een matroos aan een Chinees naar de meisjes vraagt:

> "Meisjes [...] deernen, met eene fijne tronie, zoo als jij, maar niet met zulke leepoogen; een net besneden mondje, zonder baard, zoo als jij, maar niet zoo wijd; kastanjebruin haar, zoo als jij, maar in lokken, niet zoo opgerold in den nek, als een gekaauwde pruim tabak... Waarachtig, hoe meer ik dien vent aanzie, met zijn kaal bakkes, zijne melk- en waterkleur, zijn chitse kabaai, met wijde mouwen, hoe meer hij mij toeschijnt eene poezele schoone te zijn, maar dan van de grofste soort." '
> (pp. 54-55)

Zo zou ik dit artikel graag zijn begonnen. Maar zo kan ik niet beginnen, want wie heeft er nou ooit gehoord van Jan Krabbendam? Deze man is in zeer korte tijd volslagen vergeten. In geen enkel handboek van de Nederlandse literatuur – ook die uit de negentiende eeuw – wordt zijn naam genoemd. En dat is raar. Want Jan Krabbendam heeft veel geschreven. Niet dat ik hem nu wil gaan verheerlijken en schande roepen over de vergetelheid en gemakzucht der neerlandici. Want ik heb maar één boek van hem gelezen – dat Indische boek – en dat vond ik wel aardig bij alle beperkingen van het genre. Ik zal u dan maar op de traditionele wijze informeren over de auteur, zijn oeuvre, intenties, en dat naar aanleiding van dat Indische boek, getiteld *De musketier: schetsen uit de geschiedenis der grondvesting van Batavia, 1618-1629* dat in Alkmaar verscheen in het jaar 1851.[1] En ik zal eindigen, niet met harde conclusies, maar met wat vragen, want Jan Krabbendams Musketier schiet niet alleen een aardig eind weg in Ons Indië, maar sticht ook bij mij enige verwarring.

De auteur

Zoals gezegd heeft Jan Krabbendam veel geschreven en wel met een voorliefde voor historische romans. Hij heeft daar duidelijke denkbeelden over. Een soort van credo lezen we in zijn twee-delige werk (ruim 600 pagina's) *Het huis te Laegh of de Witte Wijven* dat in 1849 verscheen. In het voorwoord schrijft hij:

> Het was steeds mijn doel, met mijn geschrijf eenige uren van uitspanning onschuldig te doen doorbrengen, en, als toegift, den lezer tevens een paar bladzijden uit onze schoone Geschiedenis des Vaderlands te herinneren, vooral uit de 16 en 17 Eeuw. Hoezeer toch steken die Eeuwen van heldenmoed, volharding en trouw niet af bij de 18, de Eeuw der hoepelrokken en staartpruiken, der onverzettelijke stijfkoppigheid en onberadene partijhaat. Welk eene frischheid en welk een gloed liggen over de tafereelen der eerstgemelde tijdvakken, welk eene flaauwe matheid over het laatste verspreid! Het is daarom, dat vele mijner Romans en novelles uit den tachtigjarigen strijd genomen zijn.

En dan besluit Jan Krabbendam met de woorden: 'Mogt mijn tijd aan dit opstel gewijd, niet geheel nutteloos besteed zijn!'

Nuttige romans schrijven; daar draait het om bij Jan Krabbendam. Ook in ons boek, *De musketier*, is dat zijn belangrijkste drijfveer. Ook dat boek is voorzien van een 'Voorberigt', waaruit de volgende citaten:

> De roman, vooral sedert de rigting, die zij in de laatste jaren genomen heeft, terwijl de Schrijvers meer hunne hoogere roeping en de dure verpligting, die op hen rust, begrepen hebben, is nu eenmaal eene behoefte geworden, en onbetwistbaar is het nut, dat zulk een welgeschreven werk stichten kan.

En:

> Even als bij mijne vorige historische romans heb ik de geschiedenis op den voet gevolgd, en de zeden en gebruiken van dien tijd en den toestand der overzeesche gewesten zoo getrouw mogelijk wedergegeven. [...] Of mijne pogingen, om het nuttige aan het aangename te paren, niet gedeeltelijk mislukt zijn?... De tijd zal 't leeren.

Krabbendam was zich, gelet op zijn eigen woorden, bewust van de literaire context van zijn tijd. Hier kan ik er niet te diep op ingaan, maar volsta ik met te vermelden dat het genre historische roman in Nederland in de dertiger jaren van de vorige eeuw populair begon te worden, met als bekendste exponenten Jacob van Lennep en A.L.G. Bosboom-Toussaint.

De musketier

De musketier is een historische soap. Tegen de achtergrond van de eerste jaren van het koloniaal gezag in Nederlands-Indië ontwikkelt zich een verhaal van liefde, trouw, verraad, kwaad en goed, geboorte en dood, met een *happy ending*. Het historisch verhaal volgt nauwgezet de gebaande paden en verhaalt de bekende gebeurtenissen: de moeizame stichting van Batavia, inclusief de belegeringen van Bantammers en Javanen, de verovering van Banda, de Ambonse moord. Veel *couleur locale*, natuurbeschrijvingen, direct aangehaalde dialogen, en daarbij een hoog Jan Pieterszoon Coen-gehalte; de verteller was er 'echt bij'.

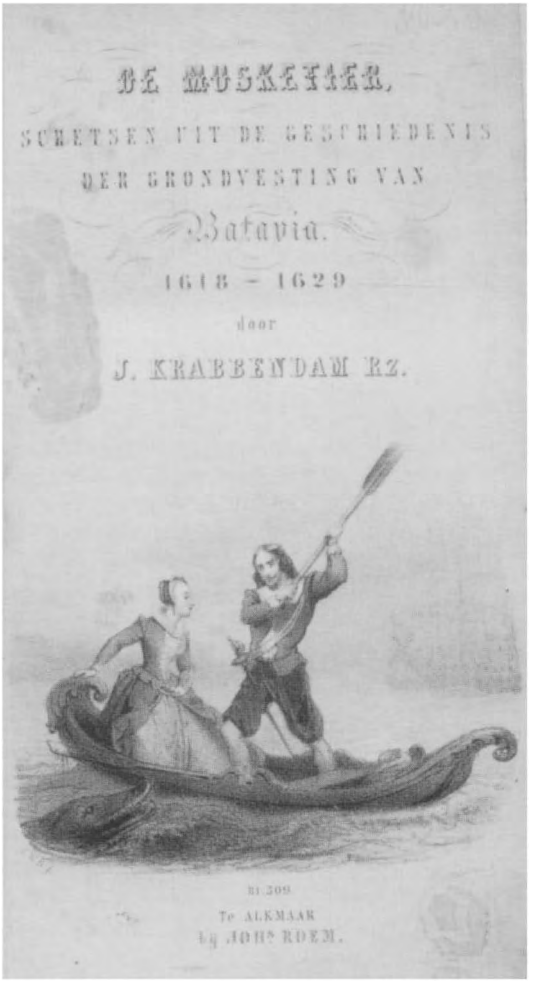
DE MUSKETIER,
SCHETSEN UIT DE GESCHIEDENIS
DER GRONDVESTING VAN
Batavia.
1618 - 1629
door
J. KRABBENDAM Rz.
Te ALKMAAR
bij JOH^S ROEM.

Over het liefdesdrama zal ik iets uitvoeriger zijn. Voor liefhebbers van *The Bold and the Beautiful* zal het duidelijk worden dat er weinig is veranderd in die bijna anderhalve eeuw die ligt tussen *De musketier* enerzijds en Brooke en Ridge anderzijds. En als u helemaal niet weet waar ik het nu over heb, dan mist u niets.

In 1617 wordt de 18-jarige Johan Meulenvaen in een zeemanskroeg te Hoorn geprovoceerd door een dronken magistratenzoon. In de kroeg wordt uitgebreid het afscheid gevierd van Oost-Indiëvaarders die de volgende dag gaan vertrekken. Het komt tot een gevecht en Johan doodt zijn belager. In paniek monstert hij bij wijze van vlucht aan op het schip en vertrekt de volgende dag. Aan boord bevindt zich de Raad van Indië, Ewout Zwartenberg, en zijn 16-jarige dochter Anna Maria, roepnaam Maria. Johan en Maria, dat is ons liefdespaar. Bij een storm op zee redt Johan Maria van de dood. Na aankomst in Jacatra, krijgen we – in de vorm van ongedwongen dialogen – geschiedenisles: over de VOC, de oorlogen met Spanje en Engeland, de verovering van de Molukken. De Raad van Indië bedankt Johan nogmaals voor het redden van zijn dochter en biedt zijn diensten aan: 'Als je me ooit nodig hebt....'. Dan volgen er vele bladzijden die we kunnen samenvatten onder de noemer 'Inleiding in de geografie en geschiedenis van Java en Jacatra', vol galmende beschrijvingen van ónze jongens en vooroordelen over de ándere jongens. Er wordt dan bijvoorbeeld gesproken over:

> Die forsche gestalten, die, door eenen tropische zon gebruinde brutuskoppen, prijkende met eenen spitsen baard en knevels, en met den blos van gezondheid op hun sterksprekend, veelal krachtig gelaat, vertoonden een heldenteelt, wien men het duidelijk kon aanzien, dat zij afstamden van de onverschrokken bestrijders van Spanje [...] Hun voorkomen alleen gaf hun reeds een zedelijk overwigt over de Indiërs. (p. 67)

En die Indiërs waren daarbij behept met 'den algemeen bekenden verraderlijken aard der inboorlingen' (p. 78).

Batavia wordt gesticht en er volgen vele verslagen over die ellendige Bantammers en Javanen die het Nederlands gezag vreemd genoeg maar niet willen accepteren, en de verraderlijke Engelsen die waar het maar mogelijk is de Nederlanders in de wielen rijden. Johan redt een ongure Maleier, die het op hem had gemunt, van de dood, waarop die Maleier hem eeuwige trouw zweert. De Maleier speelt ook nog een rol in een sub-plot: hij vertelt dat zijn zuster tot slavin is gemaakt. Zij draagt de wonderlijke naam Soesa. Johan raakt in Bantamse gevangenschap maar weet te ontsnappen. Hij raakt meer en meer geliefd bij Maria en haar vader; het standsverschil blijft echter – hij is immers slechts een musketier en pa is Raad van Indië.

Dankzij Jan Pieterszoon Coen maakt Batavia een periode van snelle

groei door, wat weer aanleiding geeft voor een grote toestroom van immigranten en avonturiers uit het vaderland. Een van hen is Govert Van Horn, een knap, maar listig tiep, die al snel zijn oog laat vallen op Maria. Op de vraag hoe het hem bevalt op Java, antwoordt deze Van Horn:

> O, zeer wel [...] wanneer men de hitte, de zwarte meisjes, de muskieten en nog ander ontuig uitzondert, leeft men hier bijna op de Europesche wijze [...] (p. 234)

Inmiddels komen we te weten dat ook Maria een slavin heeft; zij blijkt uiteindelijk natuurlijk Soesa te zijn. We hebben hier dus een dubbel gepaarde verhouding, een niet ongebruikelijk verschijnsel bij soaps: Johan en Maria vormen een stel, en hun respectieve slaven eveneens. Alleen Van Horn heeft nog niemand, en dat moet wel tot problemen leiden. En inderdaad, niet zo gering ook. Want Van Horn – de naam zegt het reeds – blijkt niemand anders te zijn dan de in Hoorn door Johan neergestoken magistratenzoon, die ook nog eens verwant is aan Coen. De doden tot leven wekken: in soaps de gewoonste zaak van de wereld. Johan wordt door Van Horn als 'zijn moordenaar' ontmaskerd, wordt gearresteerd en verbannen naar Banda. Ver weg is hij van zijn geliefde Maria, die achterblijft met Van Horn in haar buurt. Op Banda gedraagt Johan zich uitermate heldhaftig en wordt bevorderd tot kapitein. Hij verneemt dat Maria is verloofd met Van Horn. Na enige tijd wordt Johan in opdracht van Coen weer teruggehaald naar Batavia. Daar zijn twee plezierige ontwikkelingen: ten eerste blijkt Maria een grondige hekel te hebben aan Van Horn en ten tweede wordt deze laatste overgeplaatst naar Ambon. Het vroegere standsverschil tussen Johan en Maria bestaat niet meer, hij is immers nu Kapitein, waardoor de liefde zich in alle heftigheid kan ontwikkelen. Onder andere verklaart Johan zijn liefde aan Maria tijdens een romantische roeitocht. Een krokodil tracht nog tussen beide te komen, maar Johan slaat het beest met een flinke klap buiten westen (zie illustratie).

Even slaat de lezer de schrik om het hart als Johan bij een aanslag van onbekenden wordt neergestoken, maar gelukkig herstelt hij spoedig dankzij de liefdevolle verzorging van Maria. Niets staat hun huwelijk meer in de weg, en in het hoofdstuk getiteld 'Lief en Leed' krijgen zij een zoon en gaat Maria's vader dood. Eveneens in dit hoofdstuk worden aardige liedjes over Javaanse meisjes gezongen, met positieve en negatieve inslag:

> Vivat! de schoonen van dit land!
> Al zijn ze bruin of zwart;
> Al gloeijen zij vol minnebrand,
> Zij zijn niet boos van hart.
> Ze lonken ons zoo vriendlijk toe,

En vleijen lief en teêr;
Ze worden 't kussen nimmer moê,
Wat, vrienden, wil je meer? (p. 320)

en

Wat poch je op dit apenland:
Die schoonen, bruin en zwart
Zijn valsch en vuil; haar minnebrand
Herdenk je, lang met smart.
De zon roost hier je schedel kaal.
Muskieten zuigen het bloed.
't Staat alles naar je leven. Haal
De drommel 't snood gebroed! (p. 321)

Tijdens een orkaan redden Johan en zijn Maleier een drenkeling in wie de goede lezer direct Van Horn herkent. Deze Van Horn waart dus weer rond in Batavia, door drank en vrouwen nu compleet aan lager wal geraakt. Gedurende het tweede beleg van Batavia overlijdt Coen. Johan doet een uitval en na een vreselijk gevecht druipen de Javanen af: aan Nederlandse zijde 20 doden, aan Javaanse zijde 50.000. En onze trouwe Maleier is ook gesneuveld. Het is evident dat het einde nabij is en wij wachten op de confrontatie tussen goed en kwaad. De totaal verlopen Van Horn heeft zijn intrek genomen bij een alleenstaande 'mulattin' in de kampong (erger kan het niet). Johan bezoekt hem daar op zijn sterfbed, alwaar Van Horn hem om vergiffenis smeekt. Dat is het einde van Johans elfjarig intermezzo in Oost-Indië. Johan, Maria en hun kinderen, vergezeld van Soesa en de weduwe Coen keren terug naar patria. Johan en zijn gezin vestigen zich wederom in Hoorn. 'Daar schonk Maria hem nog twee paarlen harer huwelijkstrouw, en weldra tot eene eervolle betrekking geroepen, genoot hij de achting zijner medeburgers en de onverdeelde liefde van vrouw en kroost.' Na deze regels op bladzijde 431 kunnen we dan eindelijk het boek sluiten.

Krabbendam en zijn oeuvre

Ik heb het al eerder gezegd: Krabbendam heeft veel geschreven. Het is niet echt eenvoudig om deze simpele constatering te doen, aangezien de naam Krabbendam in geen aan mij bekende literatuurgeschiedenis voorkomt, inclusief *De Oost-Indische spiegel*.[2] Ik heb slechts één bron kunnen vinden, waarin hij figureert, en dat is het in 1892 verschenen *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (tweede druk) van Frederiks en Van den Branden.[3] In het korte aan hem gewijde lemma lezen we dat Jan Krabbendam in 1803 geboren is, zich in 1827 als zadelmaker te Alkmaar vestigt, als schrijver autodidact is en dat hij in 1884 is overleden. Verder lezen we: 'Het weinige,

dat hij op school leerde, trachtte hij door veel lezen en eigen studie aan te vullen en zoo bereikte hij zijn wensch om voor de pers te kunnen schrijven; *hij heeft langen tijd een groot aantal lezers gehad. Van zijn twee en zeventig geschriften* (mijn cursivering; RT) volgen hier: [...]' En dan volgt een opsomming van titels van historische romans, waarvan – zo te zien – alleen *De musketier* in Indië speelt. Maar dat was niet alles, want hij publiceerde ook nog een onbekend aantal 'novellen in den *Almanak voor Blijgeestigen, Europa, 't Nederlandsch Magazijn*, enzovoort.'

Tweeënzeventig boeken! Daarbij was hij gedurende lange tijd populair. En toch totaal vergeten. Hoe kan dat?

Ik heb nog niet intensief kunnen speuren naar wat er nog rest van Krabbendams oeuvre, maar veel is het denkelijk niet. In de bij de Nederlandse Centrale Catalogus aangesloten bibliotheken (en dat zijn alle bibliotheken van enige importantie) vond ik er maar acht terug.[4] En *De musketier* is alleen te vinden in de bibliotheek van het KITLV – dankzij de speurzin van Hans van der Kamp van antiquariaat Minerva.[5]

De vragen

We weten nu iets meer over de auteur (dat was een autodidactische veelschrijver), zijn oeuvre (een groot aantal historische romans die op één na allemaal in Nederland spelen) en zijn bedoelingen (het nuttige met het aangename verenigen).

Het is duidelijk dat Krabbendams oeuvre niet tot de Nederlandse literaire canon behoort, anders zou het niet zo lastig zijn geweest iets over de man te weten te komen. Toch is het wellicht de moeite waard er eens naar te kijken; al was het alleen maar omdat zijn werk in die tijd wel populair was. Het zegt dan iets over de literaire smaak van het toenmalige lezerspubliek. Op grond van dat ene boek dat ik heb gelezen, kan ik natuurlijk geen gefundeerd oordeel vormen, maar ik heb de indruk dat dit soort boeken waarschijnlijk voor ons nu toegankelijker is dan veel van de 'echte' literatuur uit die tijd. Er komen natuurlijk wel vreemde woorden en rare constructies in voor, maar Krabbendam schrijft vrij levendig proza met veel dialogen. Het doet me enigszins denken aan dat andere grote corpus 'vergeten' literatuur, namelijk de z.g. Sino-Maleise literatuur, die van zo'n grote betekenis is gebleken voor de ontwikkeling van de Indonesische letterkunde.

Dat *De musketier* onopgemerkt is gebleven bij de 'Neerlindici' zou kunnen komen omdat het in die kringen gebruikelijk is om de blik naar het oosten te richten: de Indische literatuur is immers geworteld in Indië en niet in Nederland. Gerard Termorshuizen schrijft in een overzichtsartikel over de Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw dat het om teksten gaat van

> [...] auteurs die deel hebben uitgemaakt van de Nederlands-Indische samenleving en bijgevolg in meer of mindere mate de

> invloed hebben ondergaan van het zo geheel eigen sociale klimaat in de vroegere kolonie.

Termorshuizen erkent wel degelijk het belang van schrijvers in wier werk Indië wel een rol speelt, maar die nooit in Indië zijn geweest. Om praktische redenen is in zijn overzicht voor hen geen plaats, en daarbij ook

> omdat hun werk vanuit een andere ervaringswereld werd geschreven en daardoor ook om een andere benadering vraagt.[6]

Dit gezichtspunt levert praktische problemen op bij een geval als *De musketier*. Want – enigszins gechargeerd – ik moet eerst naar het gemeentehuis om er achter te komen of Jan Krabbendam wel eens in Indië is geweest. Zo ja, dan heeft hij een Indische roman geschreven; zo niet, dan heeft hij pech gehad.[7] Het aardige van *De musketier* is, dat je eigenlijk geen uitsluitsel kan geven over de Indische ervaring van de auteur. Het is niet met zekerheid vast te stellen of hij in Indië is geweest of niet. Wel doet hij op alle mogelijke manieren zijn best om te laten zien dat hij van de hoed en de rand weet heeft. Veel beschrijvingen van de natuur, verwijzingen naar typische gedragingen van de Hollander in Indië, inlandse gewoonten en gebruiken, en af en toe zelfs een woordje buitenlands, hoewel het onduidelijk blijft welke taal er wordt gesproken: Javaans, Maleis of wellicht het Krabbendams.

Hoe het ook zij, het huisvestings-criterium (namelijk of de auteur wel of niet in Indië is geweest) brengt mij in verwarring. Als Krabbendam bijvoorbeeld een korte beschrijving geeft van een Maleise zangvoorstelling, moet ik dat dan interpreteren als een zeer vroeg ooggetuigenverslag van een inheemse orale traditie (en dus zeer waardevol), of als een fantasietje van een Alkmaarse zadelmaker? Trouwens, fantaseren 'echte' Indische auteurs *per definitie* ook niet vaak maar een eind weg?

Een andere vraag zou kunnen zijn of *De musketier* de eerste Indische roman is. Maar het lijkt mij niet verstandig om daar het antwoord op te gaan zoeken, omdat je binnen de kortste keren wegzinkt in een moeras van definities. Wat is een roman, wat is Indisch, wat is een Indische roman, wat is 'eerst'. En wat schiet je er eigenlijk mee op.[8]

Noten

1 J. Krabbendam Rz., *De musketier: schetsen uit de geschiedenis der grondvesting van Batavia, 1618-1629*. Alkmaar: Joh^{s}. Roem, [1851].

2 Niet in: W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, 4e dr., herz. en tot den tegenwoordigen tijd bijgew. door C. Honigh. Groningen: Wolters, 1891-92; G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen: Wolters, 1906-1912; J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1907; C.G.N. de Vooys, *De*

letterkunde van de negentiende eeuw tot ongeveer 1885 in Noord-Nederland. 's-Hertogenbosch: Teulings; Antwerpen: Standaard, [1948] (*Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*; dl. 7); G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. 3: *De geschiedenis van de Nederlandse letterkunde van 1766-1875 en van de Zuidnederlandse van 1780-1880.* 5e, geheel herz. dr. 's-Hertogenbosch: Malmberg, 1973; M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Groningen: Nijhoff, 1993.

3 J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 2e, omgewerkte dr. Amsterdam: Veen, [1892].

4 *Vier dagen op reis, of De zevende October: een luimig verhaal, niet vertaald.* Amsterdam: H. Frijlink, 1832; *Catharina Rembrands of Het beleg van Alkmaar in 1573.* Amsterdam: L. van der Vinne, 1835; *Romans en verhalen.* Amsterdam: L. van der Vinne, 1836; *Tegen stroom is het kwaad roeijen of Drie maanden uit het leven van Jonas Waterbeers.* Amsterdam: L. van der Vinne, 1836; *De non, of De verwoesting der abdij van Rijnsburg: tafereelen uit den Spaanschen oorlog.* Amsterdam: L. van der Vinne, 1837; *De vrijwilliger of De belegering van Groningen in 1672: geschiedkundige tafereelen.* Amsterdam: L. van der Vinne, 1837; *Het Huis te Laegh of de Witte Wijven, 1600-1626.* Alkmaar: Joh^{s}. Roem, 1849; *De musketier: schetsen uit de geschiedenis der grondvesting van Batavia, 1618-1629.* Alkmaar: Joh^{s}. Roem, [1851].

5 De rugtitel luidt merkwaardigerwijze: H.H. Klin, De Driften.

6 Gerard Termorshuizen, ' "Indië is ook in het litterarische eene melkkoe": Indisch-Nederlandse letterkunde van de 19e eeuw'. Te publiceren in een in het voorjaar van 1998 bij Prometheus, Amsterdam te verschijnen handboek betr. koloniale literaturen. Welwillend in manuscript ter beschikking gesteld door Gerard Termorshuizen.

7 Zie vooral ook Henk Maiers behartenswaardige artikel ' "Indische literatuur": bezinningen op een definitie', in: Theo D'haen (red.), *Weer-werk: schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literaturen*, pp. 14-30. Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië [*Semaian* 15]. Maier constateert verschillende, soms elkaar tegensprekende, definities van Indische literatuur en bepleit een ruimere omschrijving: ' "Indische literatuur" is de verzamelnaam voor werken die tot de Nederlandstalige literatuur worden gerekend en op enigerlei wijze Indië beroeren.' (p. 29).

8 Voor de liefhebbers: De productie van zogeheten 'Indische romans' komt pas na 1870 tot bloei, wat te maken heeft met de vereenvoudigde toegang tot Indië vanwege de opening van het Suez-kanaal en de afschaffing van het Cultuurstelsel (Peter van Zonneveld, 'September 1883: P.A. Daum schrijft zijn artikel "Indische romans" ', p. 525; in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, pp. 525-529. Groningen: Nijhoff). Vroegere referenties dan naar de *Max Havelaar* uit 1860 en Jan ten Brinks *Oost-Indische dames en heeren* uit 1863 ben ik tot op heden niet tegengekomen. Dan zou *De musketier* dus 's werelds eerste Indische roman zijn.

Roger Tol is bibliothecaris van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden.

Dit heerlijk spel voorgoed afgelast

In memoriam Han Resink

BERT PAASMAN

Han Resink, de laatste en belangrijkste Nederlandstalige dichter in Indonesië, is op 4 september 1997 in Jakarta overleden. Hoewel hij van gemengd Nederlands-Javaanse komaf was, dacht, voelde en leefde hij, zeker op latere leeftijd, als een Javaan. Hij stelde er geen prijs op om Indisch genoemd te worden. De term *Indisch* deed hem te veel aan de tempo-doeloe-, krontjong- en pasar-malamromantiek denken. Hij meende met het gedicht 'Tempo doeloe' hiermee voldoende afgerekend te hebben. Tegen de titel van ons tijdschrift, *Indische letteren*, had hij ook sterke bedenkingen. Zijns inziens moesten onderzoekers zich niet met de beperktere Indisch-Nederlandse literatuur bezighouden, maar met de ruimere Eur-Indonesische cultuur, zodat bijvoorbeeld ook Joseph Conrad en Claude Debussy tot het onderzoeksgebied zouden gaan behoren. Op die manier zou ook het koloniale verleden niet langer uitgangspunt zijn. Niettemin onderhield hij allerhartelijkste betrekkingen met Rob Nieuwenhuys en de overige redactieleden van *Indische letteren*.

Gertrudes Johan Resink werd op 11 oktober 1911 in Yogyakarta geboren. Zijn ouderlijk gezin had deel aan twee culturen: zijn vader vertegenwoordigde als het ware de Europees-Nederlandse cultuur en zijn moeder de Indonesisch-Javaanse. Volgens het buitengewoon informatieve interview dat Kees Snoek in *Het oog in 't zeil* (1987) publiceerde, werden er thuis twee talen gesproken: Nederlands en Javaans, maar geen Indisch Nederlands. Han kreeg piano- en gamalan-les, maar bleef verre van krontjong. Hij bezocht schouwburg en wayangvoorstelling, maar geen stamboel. Hij las zowel Europese literatuur, waaronder de Griekse mythologie, als de Aziatische, waaronder de *Ramayana* en de *Mahabharata*, maar geen avonturenromans met machohelden als hoofdfiguren. Zwerven en eten op straat was hem niet toegestaan. Zijn jeugd zag er kortom geheel anders uit dan de door Tjalie Robinson beschreven (en onsterfelijk gemaakte) zogenaamde Indische jeugd.

Toch heeft hij een typisch Indische scholing gehad: de lagere school met de bijbel, de christelijke mulo, de AMS en de Rechtshogeschool.

Han Resink voor zijn paviljoen aan de Jalan Sutan Sjahrir (okt. 1995).

Hij werd ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur. Door zijn gemengde afkomst ontkwam hij niet aan de Japanse internering, een periode waarover hij liever niet sprak, maar waaraan het huiveringwekkende gedicht 'De dood in Ngawi' herinnert. Overleven was het enige dat telde, voor gevoelens was geen plaats, 'Eerst lang na Ngawi kon je om de doden snikken'. Ook de internering door Republikeinen heeft hij aan den lijve ervaren en ook hieraan herinnert slechts een enkel gedicht, 'De fluitspelende kampbewaker'.

Na zijn recuperatieverlof in Nederland werd hij hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit van Indonesië; na de Indonesische onafhankelijkheid werd zijn leeropdracht onder andere volkenrecht, conflictenrecht en moderne diplomatieke geschiedenis van Indonesië. Han Resink had voor het Indonesisch staatsburgerschap gekozen, maar stond voor sommige landgenoten nog vele jaren in de reuk van de Belanda's. Op latere leeftijd werd hij als het ware gerehabiliteerd en ontving het erelidmaatschap van het Indonesische Historisch Genootschap. Van zijn wetenschappelijke publicaties werd vooral *Indonesia between the myths* (1968) bekend. Zijn keuze voor het 'warga negara' vloeide consequent voort uit zijn positiebepaling in het interculturele tijdschrift *Oriëntatie* (1947-1954). Hij bleef tot 1976 in dienst van de Universitas Indonesia.

Zijn dichterschap kondigde zich tijdens zijn studententijd aan. Zijn eerstelingen verschenen in de *Bataviasche studentenalmanak* van 1931 en

1932; op 'Djangir' na vond hij ze niet geschikt om opgenomen te worden in de eerste bundel *Op de breuklijn* (1952; 2e dr. 1956). De gedichten in de eveneens in Indië/Indonesië verschenen tijdschriften *De fakkel* en *Oriëntatie* nam hij wel op, evenals die in Nederlandse, naoorlogse tijdschriften. In zijn verzamelbundels *Kreeft en steenbok* (1963) en *Transcultureel* (1981) nam hij vrijwel uitsluitend gedichten op die al eerder in Nederlandse en Belgische tijdschriften gepubliceerd waren. De grote afstand die hij voelde tot zijn Europese lezers en critici maakte hem voorzichtig: gerenommeerde redacties, critici en bloemlezers waren voor hem een noodzakelijke toetssteen. Eén gedicht verscheen 'op eigen kracht' in *Kreeft en steenbok*: een sonnet waarin erotiek en poëtica in elkaar overvloeien:

HANOMANS AFSCHEID

Hert heb nog ééns met deze aap erbarmen,
wie je een lievelingsnaam uit een groot
epos gaf toen hij je dierlijke charme,
een blanke huid en donkere haren bood.
En haal, lief wild, mij nog ééns in je armen
en geef je ééns nog in je dijen bloot
en laat je mond nog ééns mijn mond verwarmen
mijn schaam zich ééns nog warmen in je schoot.

Maar neen, je kunt alleen zo bij mij zijn:
je haargolf in de slag van een kwatrijn;
je huid in de opperhuid van een sonnet;
je gang in wat lichtvoetige gedichten
en dan je blik, diep, letterlijk gebed
in het oogwit, dat elk woord stil komt omlichten.

Han Resink was bijzonder gehecht aan dit gedicht, hij vereenzelvigde zich in hoge mate met de *Ramayana*-figuur Hanoman. Het ging hem daarbij niet alleen om het spel met zijn eigen roepnaam. Hanoman is een albino en de Nederlandstalige dichter Resink voelde zich een albino in Indonesië. Bovendien wordt Hanoman in India soms ook als dichter en wetenschapper geëerd, twee kwaliteiten die Han Resink ook bezat. Ten slotte trekt Hanoman zich in ascese terug, zoals Han de laatste jaren van zijn leven in ascese leefde.

Na *Transcultureel* kwam er geen nieuwe bundel meer uit, wel afzonderlijke gedichten in onder andere *De tweede ronde, De revisor, De gids, Het oog in 't zeil, Over Multatuli* en *The journal of the Joseph Conrad society.*

In 1995 gaf hij mij toestemming om zijn 'verzamelde gedichten' uit te geven, in de redactie van *Kreeft en steenbok, Transcultureel* en van de hierboven genoemde tijdschriften. Niet eerder gepubliceerde poëzie, die in handschriftelijke vorm door de dichter aan een aantal vrienden en bekenden was geschonken, mocht er niet in opgenomen worden –

later, dat wil zeggen postuum, zouden die gepubliceerd mogen worden. Een van die gedichten werd overigens in 1991 al door Piet Calis, een van Resinks 'kunstrechters', gepubliceerd; het beschrijft het erfhuisje (paviljoen) met het erf aan de Jalan Sutan Sjahrir in Jakarta waar de dichter lange tijd woonde en waarvan menig Nederlandse bezoeker de sfeer zal herkennen:

TUIN EN HUIS

Het platje van mijn paviljoen ziet uit
op een Javaanse tuin: veel zand, geen gras
en vol van vruchtbomen en struikgewas
waarin zo nu en dan een vlinder fluit
en waarin ook de pukul ampat spruit
en de melati, echt een bloem van ras,
die trots de stervorm paart aan kleur van was
en dood en bruiloft met haar geuren kruidt.

Soms wordt die buitenwereld mij te veel.
Dan gaan de ramen en de deuren dicht,
de lamp gaat uit, de taperecorder aan.
Als dan het Amadeuskwartet speelt
voor mij alleen voel ik mij in het licht
van aarde's schijn een mannetje in de maan.

Dat de verzamelde gedichten ook postuum zullen verschijnen, was tenslotte de wens van de dichter: hij blokkeerde enkele malen het proces van uitgave omdat hij opzag tegen de spanning en de aandacht die zo'n publicatie met zich zou brengen. Bovendien beschouwde hij zo'n uitgave soms als onbeduidend in het grote kosmische gebeuren en sprak dan over zijn 'ijdele versjes'.

Het is niet wel mogelijk Resinks poëzie in een kort in memoriam tot zijn recht te laten komen. Als men zijn gedichten niettemin wil karakteriseren, zou men in ieder geval moeten vaststellen dat zij een synthese vormen van twee culturen: de Europese en de Indonesische. Europees, in het bijzonder Nederlands, zijn de taal, de versvormen en de intellectuele concepten. Indonesisch, in het bijzonder Javaans en Balinees, zijn de levensbeschouwing en de thematisering van natuur en landschap, cultuur en mensen. Voor zijn lezers, voornamelijk Europeanen, voorzag hij zijn gedichten van kanttekeningen om de Indonesische belevingswereld wat toegankelijker te maken. Zijn visie op de kosmos is oosters: in de keten van de schepping en in de keten van de tijd zijn de mens en de actualiteit van zijn bestaan niet van uitzonderlijk belang. Hij formuleerde dit wereldbeeld aldus: 'een wereldbeeld waarin [...] micro- en macro-kosmos, toekomst en oertijd, celdier en ster een samenhang vertonen'. De allesbezielende kracht in de kosmos is de erotiek. Han

Resink heeft prachtige kosmisch-erotische poëzie geschreven, meestal serieus, soms speels of enigszins badinerend, zoals in zijn latere light verse. Een titel van Sartre variërend dichtte hij:

LE CIEL, C'EST L'AUTRE

Wij lagen lip om lip en dij op dij,
verstrengeld in eenzelfde makelij
als molekuul en melkweg, tong aan tong
in een heelal alleen voor jou en mij.

In het bezielde heelal vindt de dichter zijn plaats op de breuklijn van aards en hemels, van zee en land, altijd in de marge, in de periferie, in de drempelwereld. Het dichterlijk ik wordt soms gesymboliseerd als zwaluw of als koraaldier, en schepsel dat deel heeft aan meer dan één element. Het streven naar het goddelijke wordt als het ware tegengewerkt door het aardse, de zwaartekracht, maar soms wordt dit evenwicht doorbroken:

Maar wordt de graviteit in mijn gevoelens lichter
dan vlerkt of vlamt een vers omhoog en word ik dichter.

Deze laatste verzen van het sonnet 'Drempelwereld' werden door zijn nabestaanden, de familie Ament-Resink, in de rouwadvertentie opgenomen als karakteristiek van zijn dichterschap.

Han Resink heeft altijd voorkeur gehad voor strakke versvormen, die hij overigens zo nu en dan speels doorbrak. Na het sonnet in zijn vroegere poëzie, werd het kwatrijn (meestal het zogenaamde oosterse kwatrijn met als rijmschema aaba) zijn geliefde vorm. Deze kwatrijnen waren vaak light verse en werden door sommige lezers als minder poëtisch ervaren. Toch wist Han Resink er essentiële en existentiële gedachten in uit te drukken, zoals in 'Balisch':

Wij bijten ons in onze maskers vast
en dansen onze levens op de tast
en niemand weet waar en wanneer en hoe
dit heerlijk spel voorgoed wordt afgelast.

Vanaf ongeveer 1995, hij was toen al 84 jaar, beoefende Han Resink een nieuw genre dat hij de naam *kwintijnen* gaf: gedichten van vijf verzen met als rijmschema aaaab. Bij zijn begrafenis in Jakarta las een familielid het kwintijn 'Waiçak' voor (dat in handschrift onder andere in mijn bezit is):

Wie een volle meimaan heeft zien opgaan
boven Borobudur, door de vulkaan
Merapi met zijn vuur vooraf gegaan,
heeft een natuurverlichting ondergaan
voor heel zijn leven.

Uitnodiging

Op vrijdag 23 januari 1998 organiseert de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde weer een lezingenmiddag.

Het programma is als volgt:

	14.00 uur:	Opening
	14.05 uur:	Joop van den Berg: *100 jaar indrukken van een totok*
	14.30 uur:	Gerard Termorshuizen: *Ernö Zboray's* Onder de tropenzon. *Een introductie*
	14.45 uur:	Liesbeth Dolk en Willem van der Molen presenteren het onder redactie van Theo D'haen en Gerard Termorshuizen totstandgekomen *De geest van Multatuli*. Het eerste exemplaar wordt aangeboden aan prof. dr. Bart Westerweel, decaan van de Faculteit Letteren van de Leidse universiteit
±	15.15 uur:	Pauze
	15.40 uur:	Gábor Pusztai: *Een Hongaar op Java: over leven en werk van Ernö Zboray*
	16.10 uur:	Reggie Baay: *Indisch drama op het Nederlands toneel*
±	16.45 uur:	Sluiting

Plaats: Rijksuniversiteit Leiden. Gebouw 1175 (Centraal Faciliteitengebouw), Witte Singel/Doelencomplex (achter het Rapenburg ter hoogte van de Doelensteeg). Zaal 011.

De toegang is gratis.
Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Lidmaatschap van de werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt *f* 40,00 per jaar. Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van 'Indische Letterkunde'.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden verkregen door vooraf *f* 12,50 of *f* 17,50 (themanummer) vermeerderd met *f* 2,80 portokosten over te maken op postbanknummer 1977068 t.n.v. penningmeester Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Alphen aan den Rijn, onder vermelding van het betreffende nummer. Het gevraagde nummer wordt u vervolgens zo spoedig mogelijk toegestuurd.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden op verzoek door het redactiesecretariaat toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Tekst- en drukwerkuitvoering: Grafaria, Leiden

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Twaalfde jaargang 1997

Inhoudsopgave

Redactie
Reggie Baay
Liesbeth Dolk
Bert Paasman
Gerard Termorshuizen
Peter van Zonneveld

Redactieadres
Verdihof 36
2402 VC Alphen aan den Rijn

Inhoud

Artikelen

Joop van den Berg: *Dé-lilah, een vergeten schrijfster van ruim 2000 pagina's Indisch proza* 68

Marcella van den Berg: *Oostwaarts: Couperus als 'poedjonggo' van de* Haagsche Post 125

Marloe Bindels: *Indië in* De Gids *1837-1900* 34

Tineke Hellwig: *Nog meer kleinkinderen van de thee* 27

Tineke Hellwig: *Nona Diana, Du Perron en een ritmeester* 50

Simona van Klaveren: *'Die zwarte oogen – men kan nooit weten...'. Indië in het leven en werk van M.C. Frank (1838-1891)* 163

Pieter Korver: *De authenticiteit van* De laatste generaal. *H.J. Friedericy en het feodale Zuid-Celebes (vervolg)* 79

Christine Levecq: *Het denken over de Oost-Indische slavernij* 147

Bert Paasman: *Dit heerlijk spel voorgoed afgelast. In memoriam Han Resink* 187

Gábor Pusztai en Olf Praamstra: *Een 'lasterlijk geschrijf'. Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's* Van oerwoud tot plantage 98

F. Springer: *Collector's items* 3

Roger Tol: *De identiteit van A. van de Werken* 45

Roger Tol: *Jan Krabbendams* De musketier. *Historische soap van een polygraaf zadelmaker* 178

Cathelijne Veenkamp: *Oriëntatie of desoriëntatie? Over het cultureel-literaire tijdschrift* Oriëntatie 13

Redactioneel

Redactioneel 1
Redactioneel 49
Redactioneel 97
Redactioneel 145

De Indische Navorscher

De Indische Navorscher 47

Aankondigingen en mededelingen

Uitnodiging 48
Uitnodiging 94
Uitnodiging 192

Lijst van Indische Letteren

Lijst van Indische Letteren 141